

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЧИЖОВ Д. А.

**РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ
ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Монографія

Київ

2023

1

Рекомендовано до друку

Вченою радою Національної академії внутрішніх справ

(протокол №2/5-2 від 31.01.2023 р.)

Рецензенти:

Дніпров О. С., доктор юридичних наук, заступник Керівника Офісу Президента України;

Колодій А. М. доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ;

Денісова О. С., кандидат юридичних наук, доцент, головний спеціаліст відділу конституційного права та державного будівництва Управління конституційного та адміністративного законодавства Департаменту публічного права Міністерства юстиції України.

Чижов Д. А. Роль державного механізму в забезпеченні прав та свобод людини у сфері національної безпеки України: монографія / Д. А. Чижов. – Київ: 2023. 213 с.

Монографію присвячено комплексному дослідженню особливостей державного механізму в забезпеченні прав та свобод людини у сфері національної безпеки України. Проаналізовано нормативні засади, тенденції та проблеми правозастосування в досліджуваній сфері.

Розкрито процес формування новітнього доктринального підходу до розв'язання проблеми забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки України через з'ясування природи й сутності, виявлення специфіки нормативно-правового забезпечення в умовах інтеграції України до європейського правового та економічного простору на підґрунті усебічного захисту прав людини.

Обґрунтовано й визначено державний механізм забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки України. Сформульовано та окреслено розуміння прав людини як об'єкта національної безпеки, вплив сучасної теорії прав людини на формування концепції національної безпеки, принципи формування державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки тощо.

На основі комплексного опрацювання проблем теоретичного, нормативного і правозастосовного характеру запропоновано новітню правову доктрину реалізації та забезпечення прав людини у сфері національної безпеки України.

Монографія може бути корисною викладачам, правознавцям-практикам, а також усім, хто цікавиться проблемою захисту прав людини і можливості їх ефективного захисту на національному та міжнародному рівнях.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА.....	6
ВСТУПНА ЧАСТИНА.....	10
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	12
1.1. Стан наукового розроблення проблеми забезпечення прав людини у сфері національної безпеки	13
1.2. Права та свободи людини у сфері національної безпеки як об'єкт наукового пізнання	28
1.3. Історія розвитку концепту прав та свобод людини як об'єкта національної безпеки	47
Висновки до розділу 1	65
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	69
2.1. Система прав та свобод людини у сфері національної безпеки як об'єкт державної політики.....	69
2.2. Завдання та принципи формування державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки.....	86
2.3. Характеристика української державної політики в галузі забезпечення та реалізації прав і свобод людини у сфері національної безпеки.	100
Висновки до розділу 2	133

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	136
3.1. Онтологічний зміст механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки	136
3.2. Організаційно-правове забезпечення функціонування механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки	149
3.3. Інституційна складова механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки	164
Висновки до розділу 3	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС – Європейський Союз

РЄ – Рада Європи

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ООН – Організація Об'єднаних Націй

НАТО - Організація Північноатлантичного договору

ВПО – внутрішньо переміщені особи

КМУ – Кабінет Міністрів України

МВС України – Міністерство внутрішніх справ України

МО України – Міністерство оборони України

ЗСУ – Збройні сили України

РНБО – Рада національної безпеки і оборони

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

ПЕРЕДМОВА

У серпні 2015 року Президент України підписав офіційний документ, відомий як Національна стратегія у галузі прав людини (відтепер - "Стратегія"). У цьому документі визначено ключові напрями діяльності держави, зокрема зміцнення національної безпеки, подолання економічних викликів та модернізація управлінських структур. Однак на першому місці за пріоритетністю стоїть гарантування прав і свобод кожного громадянина, що є фундаментом усіх державних ініціатив. Важливо відмітити, що в кризові періоди ризик надмірного обмеження основних прав і свобод зростає, що вимагає підвищеної уваги та контролю з боку громадськості.

Згодом для забезпечення і захисту прав людини у сфері інформаційного простору та кібербезпеки також затверджено відповідні документи, як-от Доктрина інформаційної безпеки (2017) та Стратегія кібербезпеки України (2016).

У 2018 році в Україні було зроблено значний крок у розробленні політики національної безпеки та оборони, пов'язаний із прийняттям Закону України «Про національну безпеку». Цей законодавчий акт став фундаментальним у визначенні ключових аспектів національної безпеки, передусім основних цілей, принципів та напрямів державної політики. Його основна мета - забезпечення ефективного захисту суспільства та кожного громадянина від різноманітних внутрішніх та зовнішніх загроз. Відповідно, цей закон став ключовим елементом у системі національної безпеки країни.

Прийняття вищенаведених правових актів свідчить про важливість проблеми розроблення механізмів забезпечення державної безпеки. У контексті складної міжнародної ситуації, що впливає на Україну, існує необхідність розроблення ефективних стратегій для захисту національних інтересів, прав та

свобод громадян. У цьому контексті особливого значення набуває правова наука, оскільки вона робить суттєвий внесок не лише в розширення теоретичного фундаменту в зазначеній сфері, але й сприяє формуванню критично необхідних ініціатив із метою консолідації правового середовища, удосконалення юридичних механізмів для захисту суверенітету, забезпечення дотримання національних інтересів, а також гарантування й захисту прав людини шляхом запобігання загрозам для національної безпеки.

Розгляд питань, які поєднують теорію та практику у сфері забезпечення прав людини в контексті національної безпеки, вимагає інтегрованого та всебічного підходу. Це передбачає активізацію загальнотеоретичних досліджень та наукових пошуків у конкретних галузевих науках, а також врахування практичних потреб у контексті забезпечення безпеки особистості, суспільства та держави. Ці аспекти набувають особливої актуальності в умовах еволюції загальних понять безпеки, появи нових загроз та викликів, а також змін у міжнародному геополітичному просторі.

Водночас у правовій науці практично відсутні загальнотеоретичні концептуальні уявлення як про правову природу, сутність і зміст забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, так і про механізм їх утвердження, реалізації та захисту. Нерозв'язаність зазначеної проблеми не сприяє усуненню колізій у чинному законодавстві, а також суперечностей у правозастосовній практиці, що в результаті негативно позначається на ефективному забезпеченні національної безпеки країни.

Потребують належного теоретико-методологічного та праксіологічного аналізу особливості забезпечення прав людини у сфері національної безпеки на міжнародно-правовому рівні, на рівні окремих держав, а також у вітчизняних правових реаліях. Окрім того, практичної значущості набувають дослідження можливих напрямів трансформації державної політики України в галузі

забезпечення окремих прав людини у сфері національної безпеки та розроблення механізмів її вдосконалення.

Аналіз зазначених питань дасть змогу розробити комплекс законодавчих пропозицій із метою внесення відповідних змін до законодавства України з урахуванням позитивного міжнародного досвіду в зазначеній сфері.

У цьому дослідженні розглянуто роль державного механізму в забезпеченні прав та свобод людини у сфері національної безпеки України.

Задля досягнення визначеної мети в цій монографії подано аналіз основних етапів формування новітнього доктринального підходу до обґрунтування теоретико-методологічних засад забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки України через з'ясування природи й сутності, виявлення специфіки нормативно-правового забезпечення в умовах інтеграції України до європейського правового й економічного простору на підґрунті усебічного захисту прав людини, а також формулювання теоретичних висновків і науково-обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства у відповідній царині.

У монографії для розв'язання поставлених завдань застосовано комплекс загальнонаукових та спеціалізованих методів дослідження. Методологічна основа роботи базується на використанні загальноприйнятих методів аналізу соціальних феноменів та специфічних підходів до вивчення державно-правових явищ. Зокрема в дослідженні ефективно використано такі філософські методи, як: діалектичний – для розгляду умов забезпечення прав людини в контексті економічних та правових аспектів; аналітичний – як основний на кожному етапі дослідження; історичний – для аналізу еволюції захисту прав людини на національному та міжнародному рівнях; метод конкретності – під час розгляду судових справ і аналізу вироків.

Серед загальнонаукових методів основну роль відіграв системний підхід, що дав змогу створити цілісне уявлення про забезпечення прав людини в

контексті національної безпеки, та формально-логічний метод, який сприяв логічному висвітленню та узагальненню проблематики. Крім того, використано спеціалізовані методи, зокрема: порівняльно-правовий – для аналізу й зіставлення правового регулювання в різних державах, особливо у країнах-членах Європейського Союзу та НАТО, він дав змогу детально оцінити різні правові системи та підходи до захисту прав людини. Це, своєю чергою, допомогло виявити найбільш ефективні моделі та можливі шляхи їх адаптації до українського контексту. Метод правового моделювання використано для розроблення оптимальних моделей правового регулювання, які враховують специфіку української системи та міжнародні стандарти. Це дало змогу сформулювати рекомендації щодо удосконалення законодавства та впровадження нових теоретичних пропозицій у практику.

Автор висловлює щире подяку рецензентам цієї монографії, а саме: доктору юридичних наук Олексію Дніпрову, професору Анатолію Колодію, доценту Олені Денісовій за увагу, приділену цій науковій праці, за їхню конструктивну критику та надані пропозиції.

ВСТУПНА ЧАСТИНА

Актуальність та практична значущість запропонованої теми не викликає жодних сумнівів з огляду на ті виклики, які сучасні геополітичні реалії висувають до України та її політичного керівництва. Агресивна загарбницька війна рф проти України, злам міжнародної системи правопорядку та відкрита антиукраїнська політика, пропагована рф, – усе це активізує нові загрози для національної безпеки нашої держави, а тому потребує розв’язання проблема співвідношення національних інтересів, цінностей цивілізаційного виміру із індивідуалізованими правами та свободами людини.

Реалізацію державної політики щодо забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки на сьогодні розглядаємо як системну діяльність держави, хоча й наголошуємо на її недостатній ефективності. Зокрема в роботі акцентовано на аналізі низки нормативно-правових актів у цій сфері, як-от: Національна стратегія у сфері прав людини, Доктрина інформаційної безпеки (2017) та Стратегія кібербезпеки України (2016). Значну увагу приділено критичному аналізу положень Закону України «Про національну безпеку». Основні висновки, сформульовані автором монографії, демонструють наявність суттєвих резервів для підвищення якості та ефективності державної політики у сфері забезпечення прав і свобод людини для досягнення цілей національної безпеки.

Цінність запропонованої монографії полягає передусім у тому, що у правовій науці практично відсутні загальнотеоретичні концептуальні уявлення як про правову природу, сутність і зміст забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, так і про механізм їх утвердження, реалізації та захисту. Нерозв’язаність зазначеної проблеми перешкоджає усуненню колізій у чинному законодавстві, а також суперечностей у правозастосовній практиці, що в результаті негативно впливає на ефективне забезпечення національної безпеки

країни. Ця проблема доволі ефективно розв'язується в запропонованій монографії.

У дослідженні досить детально розкриті основні завдання та принципи формування державної політики в аналізованій сфері, особливий акцент робиться на умовах євроатлантичної інтеграції, адже підписання заявки на вступ до ЄС та очікування відповідного рішення висувають нові вимоги до процесу розроблення вітчизняного законодавства в аналізованій сфері, що також є предметом дослідження.

Загалом процес європейської та євроатлантичної інтеграції є реакцією політичного керівництва держави на сформований у соціумі запит щодо підвищення рівня захищеності держави від зовнішньої агресії, що в умовах війни з Росією набуває особливої актуальності. Такий захист забезпечує одну із головних потреб людини – потребу в забезпеченні їй безпечних умов для самореалізації, розвитку її індивідуальності, соціальної інтеграції тощо. Тобто всього того, чого неможливо досягнути без формування відповідного безпекового середовища.

Відповідно, у монографії обґрунтовано систему критеріїв та пріоритети формування державної політики в галузі забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Констатовано, що формування та удосконалення такої політики є не просто обов'язком держави чи її гарантією, а безпосереднім базисом існування держави, вихідним контуром для процесів державотворення.

Провідне місце в представленій монографії посідає проблема порушення та обмеження прав людини, які застосовуються для забезпечення національної безпеки. Зокрема автор порушує питання доцільності та допустимості забезпечення оборони й безпеки держави шляхом обмеження прав людини та обсягу обмеження прав людини у процесі забезпечення оборони держави й захисту національної безпеки. Крім того, висувається теза, що обмеження прав та свобод людини можливе винятково за умови формування транспарентного та

передбачуваного заздалегідь набору індикаторів, які визначають такий ступінь активізації чи загострення ризиків національній безпеці, ефективна протидія яким можлива лише за умови часткового обмеження окремих громадянських прав та свобод, але винятково в заздалегідь визначених та достатніх для цього межах на нетривалий строк.

У монографії робиться акцент на важливості реалізації державної політики в галузі забезпечення прав та свобод людини в контексті національної безпеки. Однак ефективність цієї політики вважається недостатньою, як зазначено в монографії.

Автор монографії доходить висновків, що демонструють наявність суттєвих резервів для підвищення якості та ефективності державної політики у сфері забезпечення прав і свобод людини задля досягнення цілей національної безпеки. Це означає, що існує потреба у вдосконаленні законодавчих та нормативних актів, а також практики їхнього застосування з метою забезпечення належного рівня захисту прав та свобод людини.

Зокрема проводиться порівняльний аналіз ефективності позасудового, судового, конвенційного та інших форм і механізмів такого захисту. Досліджуються міжнародні стандарти забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, а також розробляються пропозиції стосовно їх інтеграції у вітчизняну практику. Здійснено порівняльно-правову характеристику забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, що розкриває додатковий потенціал та напрями удосконалення національної політики в цій сфері. У запропонованому дослідженні продемонстровано новаторський підхід у сфері наук про національну безпеку на вітчизняному рівні, він ґрунтується на глибокому аналізі теоретичних засад, нормативних меж та досвіду практичного застосування правових норм. Це дослідження пропонує інтегровану правову доктрину, спрямовану на ефективне втілення та забезпечення прав людини в контексті національної безпеки.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Стан наукового розроблення проблеми забезпечення прав людини у сфері національної безпеки

Сучасний розвиток правової доктрини в Україні ґрунтується на пошуку найбільш ефективних моделей та механізмів забезпечення прав людини і громадянина. Держава не просто проголошує їх як найвищу цінність, але і намагається створити такі суспільно-політичні та соціально-економічні умови, які б дали змогу забезпечити права й свободи громадян у максимальному обсязі. Держава прагне на практиці забезпечити дотримання принципів демократичного розвитку, що в кінцевому підсумку дасть змогу реалізувати в повному обсязі концепцію сталого розвитку, а відтак забезпечити гідний рівень життя населення та умови для самореалізації громадян.

Однак упровадженню практичного інструментарію зазвичай передують ґрунтовна теоретико-методологічна дискусія з приводу певного об'єкта державного управління. Права людини у сфері національної безпеки не є винятком, а сама проблематика постійно набуває стрімкої актуалізації, особливо з урахуванням сучасних геополітичних реалій та загарбницької терористичної війни, яку веде Росія проти України. Цей контекст надає нового потенціалу науковому пошуку моделей та механізмів забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, а також розробленню дієвих державних гарантій повноти їх реалізації та недопущення зменшення їхнього обсягу.

Доцільно зазначити, що на сьогодні аналізований нами предмет став міжгалузевим, оскільки для пізнання онтологічної сутності безпекового середовища та визначення місця прав людини в ньому, а також пошуку

практичних дієвих механізмів їх забезпечення науковці доволі активно та системно використовують широкий методологічний інструментарій пізнання, що об'єднує в собі методологію правової науки, науки державного управління та наук безпекового спрямування. Власне, ця ключова особливість і детермінує основні риси сучасного стану наукового розроблення проблеми забезпечення прав людини у сфері національної безпеки.

Як стверджує І. Ф. Корж, держава має дотримуватися положення, що система прав людини, а також їх дотримання й максимальна реалізація – це такі ж базові умови її розвитку, як і стан національної безпеки [56, с. 73]. Закріплюючи систему прав людини й гарантії їх дотримання, а також створюючи відповідну інфраструктуру для практичного забезпечення реалізації цих прав, держава тим самим формує систему національних цінностей, вибудовуючи їх саме на базовому значенні системи прав людини для себе. Усе це вимагає належного теоретичного обґрунтування, розроблення системи принципів, на яких ґрунтуватиметься державна політика у сфері національної безпеки та забезпечення повноти реалізації громадянських прав і свобод.

Власне на цьому наголошує Ю. Ірха, зазначаючи, що «стан національної безпеки безпосередньо пов'язаний із рівнем забезпеченості прав людини. Саме незбалансованість у соціальній практиці інтересів суспільства, держави, різних соціальних груп і окремої особи є однією з найсерйозніших проблем» [44, с. 82-83]. Логічним є й висновок, що якщо держава проголошує права людини однією зі своїх базових цінностей, то їх дотримання, ступінь та міра реалізації перетворюються на першочергове завдання держави. Але для цього необхідно сформувати той доктринальний інструментарій, те теоретичне підґрунтя, на яке спиратиметься влада під час розроблення відповідного інструментарію.

Отже, аналізуючи стан наукового розроблення проблематики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, маємо передусім звернутися до фундаментальних досліджень із зазначеної теми.

Так, однією із перших є робота О. С. Бодрука, О. М. Гончаренка, Е. М. Лисицина, М. А. Горелова та інших, яка присвячена проблемам становлення національної безпеки України [15]. Дещо пізніше з'являється фундаментальна робота В. О. Косевцова «Національна безпека України (теорія, реальність, прогноз)» [59], в якій проголошено, що права людини є не просто цінністю держави, а наріжним об'єктом всієї системи національної безпеки. Саме на підґрунті їх дотримання та непорушності дослідник і пропонує будувати систему заходів із забезпечення національної безпеки держави.

О. П. Дзьобань у монографії «Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення)» [30] розвиває цю тезу, але робить акцент все ж таки на цілях збереження державності та цивілізаційного розвитку української нації, що забезпечується системою національної безпеки. Окремі напрями забезпечення національної безпеки розкривають у своїх дисертаційних та монографічних дослідженнях і такі вчені, як М. Б. Левицька (роль правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки) [70], В. В. Крутов (онтологія суспільної свідомості у сфері національної безпеки) [67], О. Г. Мельников (роль державних органів у сфері забезпечення національної безпеки) [79].

Класичними дослідженнями з проблеми державного управління у сфері національної безпеки є роботи В. А. Ліпкана [72], Г. П. Ситника [129] та інших. Так, наведені дослідники, розробляючи модель державного управління в аналізованій сфері, ключову роль у ній відводять процесу забезпечення прав людини, але не через безапеляційне сприйняття їх у значенні центрального об'єкта, а суто з утилітарних міркувань. Загрози правам людини є більш широкими та показовими, ніж загрози національній безпеці, тобто державі як суспільно-правовому утворенню та соціальному інституту, а отже, через ідентифікацію загроз для повноти реалізації прав людини можна більш чітко та точно детермінувати загрози національній безпеці державі.

Аналогічний підхід простежуємо і в роботах П.П. Бугуцького [16], Г.А. Гончаренка [21], І. М. Дороніна [33; 34]. Але наведені вище дослідники вже доходять висновку, що система громадянських прав має стати центральним об'єктом системи національної безпеки, для чого необхідна їх чітка детермінація та вичерпне закріплення не лише у формі конституційного декларування, але й шляхом розроблення реальних механізмів та інструментів їх досягнення.

Так, В. О. Антонов у своїй монографічній роботі «Конституційно-правові засади національної безпеки України» [5] досліджує теоретико-методологічне забезпечення формування системи забезпечення національної безпеки держави з урахуванням основних громадянських прав, які проголошені непорушними, а їхній захист держава здійснює саме через інструментарій забезпечення національної безпеки. Більш фундаментально теоретико-правові підходи до розуміння прав людини як об'єкта національної безпеки розроблені вже Д. А. Чижовим [148], який, власне, і доводить необхідність розглядати громадянські права як основний об'єкт державної політики в цілому.

Концепція національної безпеки перетворюється на фундаментальну основу для існування індивідуума, колективної свідомості нації, державних структур, а також збереження культурної спадщини, традицій та природних ресурсів. Цей аспект не лише зміцнює взаємозв'язки між особами в суспільстві, але й виступає як зв'язна ланка, що об'єднує їх з історією та екосистемою, у якій вони існують. У цьому контексті національна безпека охоплює охорону як матеріальних, так і духовних цінностей нації, гармонійно поєднуючи індивідуальні прагнення людини до безпеки із зусиллями як державних, так і недержавних інституцій [86, с. 142-143]. Важливо зазначити, що формування національної ідентичності тісно пов'язане з питаннями забезпечення національної безпеки.

Низка вчених здійснює вузьконаукові пошуки у сфері забезпечення прав

людини в секторі безпеки та оборони, а зокрема в секторі національної безпеки. Так, О. В. Глазов основну увагу зосереджує на виокремленні ознак системи національної безпеки та геополітичних чинників її розвитку [20]; О. М. Гончаренко, Е. М. Лисицин та інші зосереджуються на визначенні поняття національної безпеки в контексті національних інтересів держави [22]; структуру національної безпеки досліджують О. Г. Данілян, М. І. Панов [27]; В. Пилипчук аналізує пріоритети розвитку правової науки в галузі національної безпеки [91]; С. П. Пономарьов [97], Д. О. Тихомиров [135] та інші досліджують методологічний інструментарій забезпечення національної безпеки з урахуванням наявності таких орієнтирів, як система прав людини та державні гарантії їх дотримання.

Національна безпека – це той базис, в умовах якого розвивається та реалізується система прав людини, розкриваючись у повноті державних гарантій та забезпечення відповідним державно-управлінським інструментарієм. Якщо ми розуміємо національну безпеку як передумову або єдину умову вільного розвитку державності, то систему прав людини варто розуміти як елемент цієї систем, спрямований на реалізацію її обов'язків. Тобто необхідним є створення дієвої моделі державного управління процесом реалізації громадянських прав та свобод у сфері національної безпеки. Це, своєю чергою, обумовлює необхідність розроблення теоретичного базису для організації процесу державного управління в зазначеній сфері з метою всебічного та повного забезпечення реалізації громадянами своїх свобод та можливостей соціального розвитку.

Важливим блоком проаналізованих наукових робіт є дослідження, пов'язані із реалізацією державного управління у сфері національної безпеки з акцентом на громадянських правах. Основну увагу ми зосереджували на віднайденні механізму цілепокладання, організації, реалізації та контролю з боку держави за сферою національної безпеки з урахуванням потреб

повноцінної реалізації прав людини. Так, якщо, наприклад, В. І. Абрамов та В. Ф. Смоляник проводили концептуальне дослідження самої моделі державного управління в аналізованій сфері [2], то Т. Подорожна зосередила увагу винятково на державній політиці у сфері національної безпеки як чиннику забезпечення прав людини [94]. Тобто дослідниця розглядає національну безпеку як середовище реалізації прав людини, а забезпечення такого стану національної безпеки як гарантію держави щодо повноти реалізації громадянських прав. Власне, ця ж позиція характерна для робіт інших вчених, зокрема О. Романова [120], А. І. Семенченко [125], це передбачає зокрема розроблення стратегій у сфері державного управління, спрямованих на забезпечення національної безпеки, а також упровадження ефективних моделей для реалізації таких управлінських стратегій.

Доволі цікавим є дослідження Г. Г. Почепцова «Національна безпека країн перехідного періоду» [98], в якому на зламі століть піднімаються питання цивілізаційного розвитку української держави та робиться висновок, що національна безпека – це не лише сфера державно-управлінського впливу, але і сфера суспільного буття, де кожна особа реалізує власний комплекс прав, можливостей та інтересів індивідуального розвитку. Важливо, що все це відбувається в контексті демократичних перетворень, тобто в умовах, які є традиційно прийнятними для української нації із її глибокими традиціями державотворення та народовладдя.

Чимало дослідників звертають увагу на вивчення умов забезпечення національної безпеки держави [68]. Важливо, що такі умови розглядаються системно, з урахуванням внутрішніх потреб національного розвитку, а тому виступають у значенні детермінант та індикаторів ефективності реалізації державного управління в аналізованій сфері.

Останнім часом дослідники звертають увагу і на такі актуальні проблеми вітчизняного державотворення, як пошук шляхів трансформації державної

політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Так, наприклад, Д. А. Чижов робить висновок, що держава має використовувати умови зовнішнього та внутрішнього середовища з метою пошуку потенціалу для підвищення стабільності національної безпеки та ефективності державного інструментарію їх забезпечення [145].

Окремо звертаємо увагу на суто військовий аспект забезпечення національної безпеки та місце прав людини під час його реалізації. На нашу думку, у цьому контексті важливим є співвідношення прав людини з інтересами національної безпеки під час виконання безпосередньо військових завдань із захисту територіальної цілісності держави. Так, зокрема, у роботах Е. Лисицина піднімаються гострі питання щодо співвідношення між воєнною доктриною та стратегією національної безпеки [71]. Л. М. Артюшин, Г.Ф. Костенко [6], А. С. Гриценко, Г. М. Перепилиця [25] та інші розкривають у своїх дослідженнях теоретичні аспекти гарантування воєнної безпеки суспільства. Варто констатувати, що суттєвими недоліками досліджень вказаних вчених є те, що вони не розв'язують проблему співвідношення інтересів держави, суспільства та людини, а ставлять у значенні імперативу недопустимість втрати суверенітету чи територіальної цілісності.

У запропонованій монографії ці питання не лише винесені на розгляд, а й проаналізовані на основі комплексного синтезованого підходу. Вважаємо, що в такому синтезі права людини, зокрема ступінь та характер їх реалізації і забезпечення, варто розглядати як умову досягнення максимально стабільного та непорушного стану національної безпеки і як наслідок розвитку держави в умовах існування загроз для національної безпеки, водночас порушення прав людини є самостійною детермінантою для появи внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці.

Саме тому ми критично оцінюємо роботи В. І. Горбаня, в яких розглядається проблема співвідношення прав людини і прав народу [23];

В. В. Процевського щодо співвідношення прав людини та національної безпеки [111]; С. Д. Досенко, Т. О. Шевченко, які розглядають права та свободи людини і громадянина як елемент системи забезпечення національної безпеки [35]. Окремою дослідницькою базою вважаємо роботи вчених, в яких актуалізуються питання щодо взаємозалежності обсягу прав людини та суверенітету держави із механізмами забезпечення безпекового стану, державною політикою в цій сфері та міжнародно-правовими інструментами його досягнення. У цьому контексті привертають до себе увагу роботи В. Ковальчука [50], Н. Оніщенко [88], В. Ф. Погорілко [93].

Права особи як безпосередній об'єкт національної безпеки держави є центральним предметом у дослідженнях таких вчених, як П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк [114], О. В. Шмоткін [151], О. Щербанюк [154]. При цьому деякі дослідники акцентують увагу на системності державної політики в галузі забезпечення прав і свобод людини та громадянина у сфері національної безпеки, розглядаючи таку систему як самостійний об'єкт державної політики. Про це, зокрема, зазначають А. А. Романова [121], Е. В. Тітко [136] та ін.

Цікавий висновок із цього приводу робить С. А. Дроботов, пов'язуючи інтереси держави із національними інтересами, систему цивілізаційних цінностей із цінностями держави. Він зазначає, що так відбувається синтез двох паралельних та водночас взаємозалежних систем: держави як форми суспільної організації та власне суспільства як цілісного соціального явища, яке розвивається в певному обраному векторі, що є результатом еволюції національної ідеї та історичною формою розвитку нації [37]. При цьому під час поєднання зазначених систем можливе обмеження прав людини.

Власне, допустимість, необхідність та обґрунтування процесу обмеження прав людини у сфері національної безпеки стали окремим напрямом нашого дослідження. Ми не приймаємо в значенні імперативу будь-яку точку зору, а тому здійснюємо власний науковий пошук і, розкриваючи цю проблему,

намагаємося віднайти ті критерії, які, якщо це все ж таки буде доведено, визначають необхідність обмеження прав людини в інтересах національної безпеки, а також ті межі, в яких таке обмеження потенційно можливе та допустиме.

Так, наприклад, питанням обмеження прав людини в інтересах національної безпеки в контексті воєнного стану присвячені роботи І. С. Загоруй [42], В. Кампо [46], Г. Ф. Костенко [60] та інших дослідників.

Порівняльний аналіз теоретичних та практичних підходів до обмежень прав та свобод особистості в контексті забезпечення національної безпеки здійснено в наукових працях А. М. Мерника [80], В. Селіванова [124] тощо. Правові підстави для обмеження реалізації прав і свобод людини у сфері національної безпеки досліджуються Т. М. Слінько [130], Ф. Флурі, В. Бадраком [139] та іншими вченими. Варто наголосити, що саме по собі законодавче встановлення такого обмеження не сприймається вченими як достатнє та піддається критичному теоретико-методологічному аналізу, що призводить до необхідності перегляду окремих аспектів усталеної наукової доктрини конституційно-правової науки.

Беззаперечно, що вивчення питання допустимості чи взагалі необхідності обмеження прав людини в інтересах національної безпеки неможливе без аналізу робіт закордонних дослідників. Так, наприклад, аналізуючи роботи К. Фармер [159] чи К. Іпек-Демірсу [162], ми дійшли доволі цікавого висновку: обмеження прав людини допустиме винятково тоді, коли воно застосовується для запобігання скоєнню злочинів. Тобто вчені в значенні критерію обмеження застосовують кримінально-правовий та кримінологічний елементи. При цьому держава виступає гарантом недопустимості скоєння злочину, оскільки злочин так чи інакше спрямовується проти особи або суспільства.

Ми розвиватимемо зазначену точку зору в нашому дослідженні, оскільки в такому випадку обмеження прав людини є способом запобігання порушенню

прав іншої людини, і саме такий підхід є, на нашу думку, найбільш обґрунтованим, але нехарактерним для вітчизняної правової науки. Українська доктрина національної безпеки ґрунтується на тому, що обмеження прав людини допускається винятково з урахуванням потреб забезпечення національної безпеки, соціальної стабільності чи громадянського порядку. Тому питання такого обмеження є імперативом державної політики в аналізованій сфері, але його обґрунтуванням є необхідність протидії потенційним загрозам, а не усунення вже конкретно виявлених. Такий нібито прогностичний підхід не виправдав себе з огляду на суспільно-політичні та воєнні реалії, в яких Україна протистоїть загарбницькій агресії з боку РФ, хоча варто зазначити, що упродовж тривалого часу, який передував широкомасштабному вторгненню, права людини в деяких сферах або на деяких територіях піддавалися обмеженню.

Варто зазначити, що подібна точка зору притаманна здебільшого закордонним дослідникам. Зокрема в роботах А. Конте [158], М. Фінана [160] та інших спостережено думку, що обмеження прав людини у сфері національної безпеки є винятково запобіжним заходом в контексті настання більш руйнівних наслідків для держави.

Так, національна безпека є необхідним станом розвитку держави, в якому права людини дотримуватимуться в максимальному обсязі, що, своєю чергою, мінімізує ризики для національної безпеки. Але такого стану суспільство не досягає одразу чи не отримує нізвідки, він є результатом еволюції державного управління, суспільних відносин у зазначеній сфері та воєнної доктрини держави. Усе це у своїй сукупності призводить до того, що з'являються нові елементи чи чинники розвитку системи забезпечення національної безпеки.

Це потребує відповідного рівня теоретичного осмислення, опрацювання та критичного аналізу з точки зору моделювання співвідношення повноти обмежень громадянських прав, що застосовуються державою та реальними

наслідками від настання ризиків, для усунення яких застосовуються такі обмеження. У цьому контексті цікавим є аналіз А. І. Кураса, який вважає, що первинними джерелами загроз національній безпеці варто вважати соціальні протести, зростання соціальної напруженості та незадоволення політикою держави, що часто супроводжується обмеженням або недостатньою реалізацією прав і свобод людини. У межах такої позиції наголошено на важливості балансу між повагою до прав людини, соціальною справедливістю та забезпеченням національної безпеки, яка здебільшого виступає як арена для впливу ризикових факторів [69, с. 235-238]. Фактично вчений звертає увагу на те, що саме по собі застосування обмеження прав людини вже є джерелом небезпеки для системи забезпечення національної безпеки і тим ризикогенним фактором, який в умовах тривалої дії здатен призвести до незворотних негативних наслідків для розвитку держави в цілому.

На доктринальному рівні ці процеси маємо розуміти та аналізувати, виходячи з того, що об'єктом захисту систем забезпечення національної безпеки в державі, за великим рахунком, є сам факт її існування, суверенітет та незалежність як невід'ємні атрибути держави, міжнародна правосуб'єктність та спроможність реалізовувати повноту своєї влади на всій території, яку держава визнає під своїм протекторатом. Окрім того, система національних цінностей має бути виразником волі більшості населення з урахуванням тих імперативів та детермінант, які визначають державність як процес реалізації національної самоідентичності. Така система сама по собі повинна мати статус державної цінності, гарантуватися державою в тих межах та обсягах, які усталені в міжнародно-правових актах, прийнятих та ратифікованих державою [86, с. 144-146]. Саме тому велика увага приділяється дослідженню тих робіт, що спрямовані на критичний аналіз міжнародно-правових актів та національного законодавства у сфері забезпечення національної безпеки та гарантування захисту громадянських прав і свобод.

Зокрема заслуговують на увагу роботи С. І. Пирожкова, який досліджує проблеми національної безпеки в контексті європейського вибору України [92]; В. Пилипчук, який розкриває пріоритети розвитку законодавства в галузі національної безпеки [91], Т. Л. Сироїд, яка досліджує правову основу політики Європейського Союзу в галузі безпеки та забезпечення прав людини [128], та багатьох інших [87; 53; 120; 136 тощо]. Систему європейської безпеки й напрями реалізації громадянських свобод під час запровадження воєнного стану досліджує у своїх роботах І. А. Харбан [141]. Активно долучаються до наукового дискурсу з питань необхідності імплементації закордонного досвіду законодавчого регулювання процесу забезпечення прав людини у сфері національної безпеки Т. І. Блистів, В.Т. Колесник, П. Я. Пригунов та інші [13].

Конституційно-правове забезпечення національної безпеки займає центральне місце в роботах С. А. Дроботова [36; 37], ця проблема посідає також чільне місце і в нашому дослідженні. Окрім того, дослідники приділяють увагу концептуалізації, переосмисленню сучасних підходів до законотворчості у сфері національної безпеки з урахуваннями потреб розвитку системи громадянських прав. Але, наприклад, дослідження, які здійснює Є. Я. Кравець [64], наразі не мають належного продовження.

Пошукам шляхів розвитку національного законодавства щодо забезпечення національної безпеки та розвитку прав людини в умовах сучасних геополітичних змін присвячені праці О. С. Вонсовича [18]; а також частково дослідження О. В. Адамчука, О. М. Дмитренка, С. В. Салюк в контексті реалізації та забезпечення прав людини всім апаратом та механізмом держави, особливо в умовах дії негативних для національної безпеки чинників [3]. Водночас констатуємо недостатність цих досліджень з точки зору широти альтернатив розвитку законодавства в аналізованій сфері. Тому спрямовуємо особливу увагу на критичний аналіз недоліків сучасного стану організаційно-правового забезпечення реалізації прав людини у сфері національної безпеки та

здійснюємо пошук шляхів підвищення ефективності державно-владної моделі їх забезпечення.

Отже, система національної безпеки та система прав людини і громадянина виступають самостійними об'єктами державно-управлінського впливу. Це взаємозалежні, взаємопохідні та взаємообумовлювальні категорії, які при цьому розмежовують національну та організаційну складові державності як найвищої форми еволюції національної самоідентичності. Національна безпека є комплексом системи цінностей, на яких ґрунтується розвиток держави. Натомість, система прав людини входить до цього комплексу, але при цьому є самостійним об'єктом державного управління [48]. Тому в нашому дослідженні відстоюємо ту позицію, що система прав людини і громадянина є найвищим пріоритетом розвитку демократичної держави, але в інтересах національної безпеки права людини і громадянин можуть бути обмежені. Це пояснюється тим, що без обмеження цих прав досягнення бажаного стану національної безпеки може ніколи не відбутися через постійні соціальні ризики та соціальні протести, якими підміняється повнота в розумінні «реалізації прав людини».

Усе це свідчить, що, реалізуючи політику забезпечення національної безпеки, держава має чітко усвідомлювати необхідність пошуку балансу між системою прав та свобод людини і громадянина, державними та національними цінностями, а також допустимістю та межами такої допустимості під час прийняття рішень щодо штучного обмеження прав людини для забезпечення цілей національної безпеки. Держава своїм прямим обов'язком має вважати досягнення стану національної безпеки та забезпечення повноти реалізації прав людини, адже обидві ці системи виступають об'єктами державного управління. При цьому повнота забезпечення прав людини є окремим індикатором ступеня досяжності мети в забезпеченні національної безпеки. Своєю чергою, останнє є передумовою для повноцінної реалізації особами своїх демократичних прав і

свобод [37, с. 27-29]. У межах запропонованого дослідження спрямовуватимемо увагу на розвиток наявних моделей та концептів онтологічного сприйняття прав людини в значенні елемента, об'єкта системи національної безпеки та здійснення пошуку нових форм, моделей, механізмів їх повноцінного забезпечення та реалізації як із боку суспільства, так і з боку держави.

Загалом, підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що проблематика дослідження концептуальних питань теорії і практики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки є доволі актуальною, але наразі науковий дискурс в цьому напрямі позбавлений системності досліджень, окрім наявності єдиного тренду – недопустимості порушення прав людини та створення передумов для їх задоволення навіть в умовах дії негативних чинників та ризиків для національної безпеки.

Аналізуючи стан наукового розроблення вказаної проблематики та відшукуючи резерви для подальшого дослідження, констатуємо, що переважна більшість досліджень сучасних вітчизняних фахівців може бути систематизована за такими напрямами:

дослідження, які мають загальнотеоретичний акцент і спрямовані на досягнення термінологічної визначеності, єдності в підходах до повноти формування системи громадянських прав, визначення їхніх особливостей в значенні категорії конституційно-правової науки;

дослідження, спрямовані на критичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку національного законодавства в галузі реалізації прав людини у сфері національної безпеки;

міжгалузеві дослідження щодо співвідношення прав людини, національної безпеки та військової складової державного устрою. Тут акценти та напрями досліджень цілком зрозумілі – подолання сучасних геополітичних та воєнних ризиків для національної безпеки держави, але їхній потенціал розкривається недостатньо через брак практичних висновків або недостатній

рівень їх імплементації в сучасну практику державного управління у сфері національної безпеки та оборони;

дослідження у сфері теоретико-методологічних засад онтологічного та аксіологічного співвідношення прав людини із цілями національної безпеки, пошуку місця громадянських прав та свобод у структурі системи забезпечення національної безпеки;

дослідження, спрямовані на обґрунтування необхідності та обсягів застосування обмежень прав людини в інтересах національної безпеки. Ці дослідження характеризуються відсутністю єдності та навіть існуванням двох протилежних течій, кожна з яких розглядає права людини у сфері національної безпеки в різних системах ціннісних координат та цілепокладання.

Отже, вважаємо, що основний потенціал подальших досліджень, як, власне, і цього дослідження, має розкриватися через пошук сучасних моделей реалізації державної політики у сфері національної безпеки, спрямованої на повноту забезпечення розвитку громадянських прав і свобод; недопущення їх скорочення без крайньої необхідності; пошук ефективних моделей та механізмів відновлення порушених громадянських прав через дії негативних факторів та загроз національній безпеці.

Доцільно зазначити, що, говорячи про необхідність обмеження прав людини, ми чітко розуміємо, що цей аспект має не лише декларуватися та закріплюватися в конституції держави, але і забезпечуватися інструментарієм практичного втілення. Йдеться про чітке визначення умов та критеріїв обмеження прав людини, встановлення межових термінів застосування такого обмеження, запровадження методології оцінювання наслідків ризиків для національної безпеки, які обґрунтують таке обмеження, а також впровадження компенсаторних механізмів. Усе це у своїй сукупності розв'яже проблему ефективності забезпечення національної безпеки та повноти реалізації громадянських прав і свобод незалежно від обставин безпекового середовища. І

хоча, наприклад, негативну дію таких ризиків, які пов'язані із агресивними бойовими діями, неможливо убезпечити чи мінімізувати, але результатом цього дослідження має стати не стільки теоретичне обґрунтування їх подолання, скільки розроблення практичного інструментарію для зменшення їхнього негативного впливу, моделі відновлення порушених громадянських прав, а також створення механізму їх компенсації.

1.2. Права та свободи людини у сфері національної безпеки як об'єкт наукового пізнання

Фундаментальним підґрунтям методології аналізу громадянських прав та свобод у контексті безпеки та оборони є філософські засади, адже суть об'єкта дослідження розгортається через онтологічну сутність існування людини. Співіснування людини в соціальному устрої та її взаємодія з державною системою окреслюють певні підходи до реалізації громадянських прав, визначаючи ступінь задоволення індивідуальних потреб і прагнень через межі інституціоналізованої свободи вибору та волевиявлення. У демократичних державах права людини є фундаментальною цінністю, а в тоталітарних або авторитарних режимах вони можуть виступати як обмежувальний фактор. Отже, соціально-політичний аспект реалізації та захисту прав і свобод людини стає ключовим для правових досліджень, особливо з огляду на специфіку їх забезпечення в секторі безпеки та оборони.

Вибір методологічного арсеналу для цього дослідження детермінує розгляд кількох важливих аспектів.

По-перше, вивчення прав і свобод людини і громадянина як давно встановленого предмета наукового інтересу відбувається через призму універсального правового підходу, водночас сфера безпеки та оборони розглядається як специфічна галузь суспільного життя, де ці права

реалізуються. Це передбачає використання збалансованого набору методів із різних галузей правознавства.

По-друге, питання переваги державних інтересів над індивідуальними чи суспільними не є заздалегідь вирішеним, тому науковий інструментарій буде використовуватись для визначення цього співвідношення, даючи змогу уточнити пріоритети держави в контексті обмеження громадянських прав заради національної безпеки.

По-третє, ключовим моментом у дослідженні є аргументація необхідності та масштабів обмеження громадянських прав у контексті безпекового сектору. Такий підхід вимагає від нас розроблення всеохопної методології, яка б враховувала різноманітність правових, соціальних, та політичних аспектів, що впливають на реалізацію та обмеження прав і свобод. Це передбачає глибокий і різноаспектний аналіз, здатний охопити широкий спектр факторів, що впливають на національну безпеку, та забезпечити обґрунтування процедури встановлення меж та форм обмеження прав громадян в інтересах загальної безпеки.

Висловлюючи думку про значення методологічних підходів у наукових дослідженнях, Д. О. Тихомиров підкреслює їхню роль як основи для всебічного розвитку дослідницької роботи. Ці підходи не лише дають змогу визначити основну концепцію та стратегію дослідника, але й допомагають у виборі відповідних методів, які підсилюють реалізацію загальної дослідницької стратегії. У контексті дослідження громадянських прав у сфері безпеки Д. О. Тихомиров вважає, що найефективнішим є діяльнісний підхід [135, с. 48-49], який передбачає визначення процедурних і процесуально-правових питань, а також аналіз взаємодії та участі громадськості. Особливий акцент дослідника на використанні діяльнісного підходу полягає в зосередженні на методах пізнання та їхній інтеграції в комплексному дослідженні.

Важливість інтегрованого підходу до правових наук підкреслюють

Л. В. Радовецька та О. О. Тихомиров у контексті виявлення та усунення обмежень у сфері суспільних відносин для підвищення ефективності правового регулювання. Вони наголошують на необхідності синтезу методологій із права, військових та державних наук для більш повного осмислення громадянських прав у контексті безпеки [115, с. 320-328]. Однак, за словами Г. П. Ситника, цей підхід може призвести до суперечностей у трактуванні різних теорій і фактів. Г.П. Ситник вважає, що розв'язанням цієї проблеми є застосування діалектичного методу наукового пізнання, що передбачає взаємодоповнення суб'єктивного та гносеологічного підходів та уникнення догматизму. Нові знання про громадянські права та свободи ґрунтуються на принципах універсалізму, експерименталізму, редукціонізму з акцентом на універсальності індуктивного методу пізнання [129, с. 38-41]. В основі використання індуктивного підходу під час аналізу громадянських прав і свобод у контексті безпеки лежать емпіричні висновки, які базуються на аналізі правових норм, що забезпечують їх втілення, та інцидентів їх обмеження в оборонній сфері. Однак, як підкреслює О. П. Дзьобань, цей метод також містить суб'єктивний елемент. Розкриття цього аспекту тісно пов'язане з принципом експерименталізму, який передбачає, що всі знання необхідно перевірити на практиці.

Отже, різні міркування мають бути підтвержені через низку експериментів, зокрема через правове моделювання тощо [30, с. 325-340]. У дослідженнях, що передбачають експерименти та правове моделювання, на теоретичному рівні набуває вираження унікальне поєднання різноманітних методів наукового аналізу. Такий комплексний підхід є ключовим у вивченні різних аспектів правової реальності. Важливість синтезованої методології в дослідженні практик захисту прав людини в контексті національної безпеки підкреслюється в роботах Г. С. Цехмістрової. Зокрема вона зазначає, що глибоке розуміння будь-якого феномена у сфері права вимагає застосування принципу редукціонізму. Цей принцип передбачає виокремлення компонентів

об'єкта дослідження та їх детальний аналіз як у ізоляції, так і в контексті взаємозв'язків з іншими елементами [143].

У контексті вивчення реалізації громадянських прав у сфері безпеки та оборони синтетичний підхід до наукових методів виявляється в поєднанні експериментальних методів (наприклад, правового експерименту) з методами правового моделювання. Т. П. Мінка у своїх дослідженнях висвітлює суперечливий аспект громадянських прав: з одного боку, вони є предметом впливу органів, що здійснюють державну політику у сфері безпеки та оборони, а з іншого – вони обмежують діяльність цих суб'єктів, виступаючи як межі імперативних обмежень [82, с. 24-32]. Наукові погляди цієї вченої підкреслюють важливість різних підходів до аналізу зазначеної теми, оскільки вона водночас є як об'єктом впливу держави, так і предметом захисту в межах безпекового сектору.

Згідно з поглядами М. В. Костицького, в аналізі практик впровадження громадянських прав у сфері безпеки велику роль відіграє метод спостереження. Цей метод дає змогу безпосередньо взаємодіяти із процесами в секторі безпеки та оборони. Такий підхід сприяє застосуванню додаткових наукових інструментів, зокрема опису, аналізу, уточнення концептуальних меж, формулювання цілей дослідження, а також вивчення первинних джерел, що регулюють реалізацію прав та свобод людини в контексті безпеки та оборони [61; 62]. Ми цілком підтримуємо цю точку зору, але також вважаємо за необхідне відмітити, що в процесі використання зазначених методів необхідно враховувати специфіку досліджуваного об'єкта. Наприклад, аналіз нормативно-правового забезпечення державних гарантій громадянських прав у цій сфері потребує іншого підходу, ніж аналіз інституційного забезпечення державної політики в зазначеному напрямі.

У контексті цього дослідження особливого значення набуває використання системного методу. Кожен суб'єкт у сфері безпеки й оборони

функціонує як частина загальної системи, регульованої взаємопов'язаними нормативно-правовими актами, які визначають межі й забезпечують реалізацію громадянських прав та свобод. С. П. Пономарьов зазначає, що системний підхід є ефективним у дослідженні практики забезпечення прав і свобод людини в цих сферах, оскільки він охоплює широкий спектр варіативності в державній політиці, зокрема і випадки їх обмеження [97, с. 265-267].

Вивчаючи аспекти захисту громадянських прав у контексті національної безпеки та оборони, В. Ф. Смоляник ефективно поєднує діалектичний метод із системним підходом. Він акцентує на дилемі, яка полягає у зважуванні обмежень індивідуальних прав громадян із потребами національної безпеки, що виправдовується загальним благом [133, с. 112-117]. На наш погляд, В. Ф. Смоляник слушно зазначає, що це питання постійно вимагає індивідуального розгляду й рішення на основі врахування специфічних умов та загроз для національних інтересів. Запропонована ним інтеграція діалектичного методу з системним аналізом підкреслює, що захист громадянських прав у сфері безпеки та оборони є ключовим завданням держави, хоча в кожному випадку варто визначати межі цих прав, відповідно до загроз національній безпеці.

С. Д. Досенко та Т. О. Шевченко для дослідження прав і свобод людини у сфері безпеки та оборони використовують доволі цікавий метод історико-соціального аналізу. Так, вчені вказують, що держава має пріоритет суспільного блага над індивідуальним правом, що здебільшого відображається в Основному законі держави, а також у воєнній доктрині та інших документах стратегічного характеру, які закріплюють особливості реалізації державної політики стосовно гарантування прав і свобод залежно від конкретної сфери суспільного буття, зокрема й у безпековій сфері. Вчені вказують, що історизм як етап розвитку державності вимагає перегляду не лише самої державної політики, але і подекуди підходів до її формування з урахуванням потреб конкретного періоду

часу [35, с. 130-131]. Своєю чергою, Ф. Флурі та В. Бадрак стверджують, що основний зміст державної безпекової політики має розкриватися з урахуванням потреб національної безпеки, але при цьому саме досягнення стану безпеки вже відповідає ключовим потребам індивідуума, а отже, є своєрідним проявом практичної реалізації громадянських прав та свобод [139]. Вочевидь, такий підхід виходить із так званої теорії ієрархії індивідуальних потреб, відповідно до піраміди потреб А. Маслоу, та дає нам можливість обґрунтувати потенційну необхідність обмеження чи скорочення обсягу громадянських прав в інтересах потреб національної безпеки.

П. П. Бугуцький, досліджуючи процес становлення правового забезпечення державних гарантій прав людини і громадянина в секторі безпеки та оборони, пропонує активно використовувати методи класифікації, групування, узагальнення для виокремлення саме того обсягу прав та свобод, а також тих випадків та умов, які мають суспільно небезпечні наслідки та дійсно потребують їх обмеження в інтересах національної безпеки [16]. О. В. Зайчук та А. П. Заєць у своїх дослідженнях ефективно інтегрують як метод класифікації, так і метод типологізації. Цей підхід дає їм змогу розробити та обґрунтувати критерії, які диференціюють сфери безпеки та державної політики, забезпечуючи глибше і більш об'єктивне розуміння відповідних явищ і елементів, як в цілому, так і індивідуально [43]. Вони виділяють типові категорії, що ґрунтуються на спільних характеристиках, водночас абстрагуючись від унікальних особливостей. Використання цих методів засвідчує, що громадянські права, хоч і є цінністю, захищеною державою, можуть також слугувати перешкодою в реалізації більш ефективних підходів до забезпечення національної безпеки.

У межах концепції О. Г. Дубова про вплив методологічних підходів на сприйняття предмета дослідження наголошено на важливості методу абстрагування, який передбачає відволікання від деталей, випадковостей і

незначущих аспектів, спрямовуючи увагу на загальність і сутність. Використовуючи метод абстрагування, можемо виокремити та проаналізувати загальні риси предмета дослідження, не розглядаючи кожний його аспект окремо. Це дає змогу отримати більш повне уявлення про предмет дослідження і здійснити порівняння різних видів безпеки. Такий підхід допомагає побудувати більш об'єктивне та комплексне уявлення про досліджуваний об'єкт на основі врахування різноманітних аспектів безпеки [38].

Важливо відзначити, що в методології дослідження державної політики у сфері безпеки особливу увагу варто приділити структурному методу. Цей метод відкриває можливості для аналізу компонентів державної політики, які стосуються забезпечення та реалізації громадянських прав і свобод у сфері безпеки, а також взаємозв'язки між цими компонентами.

Розглядаючи процес забезпечення громадянських прав та свобод з точки зору структурної будови, виділяємо організаційно-правові, інституційні та функціональні складові. Кожен із цих елементів відіграє важливу роль у забезпеченні або обмеженні цих прав у конкретних ситуаціях. Організаційно-правові елементи сприяють встановленню меж і норм, які регулюють діяльність у сфері безпеки, та визначають обов'язки і права громадян.

Інституційні компоненти організують і координують діяльність у цій галузі, забезпечуючи ефективну роботу системи національної безпеки. Функціональні елементи відповідають за конкретні аспекти забезпечення громадянських прав та свобод у сфері безпеки.

Аналіз структури державної політики у сфері безпеки допомагає виявити головні питання, які потрібно розв'язати в межах нашого дослідження. Важливо встановити, як визначається важливість факторів, що впливають на обмеження або розширення громадянських прав і свобод, і як ці фактори взаємодіють із різними елементами системи національної безпеки. Такий підхід дає змогу отримати більш глибоке розуміння державної політики у сфері

безпеки та розкрити її вплив на громадянські права та свободи.

Акцентуємо на тому, що громадянські права потенційно можуть бути скорочені, оскільки це прямо передбачено Конституцією України, але випадки такого обмеження не детермінуються вичерпно. Це не означає, що ми приймаємо таку необхідність апріорі, вона виступає окремим напрямом наукового пізнання, але не акцентувати увагу на цьому, враховуючи імператив недопустимості обмеження прав і свобод людини, було б недоречно, що суттєво обмежувало б можливості для пошуку потенційно ефективних моделей державного регулювання процесу практичної реалізації громадянських прав в аналізованій сфері.

Копоть В. О., досліджуючи обсяг реалізації громадянських прав людини державою, активно звертається до методів історизму, зокрема ретроспективи й порівняння. Дослідник проводить аналогію між системою цінностей держави (в якій права людини посідають визначальне місце) в різних умовах правової дійсності [55]. Дослідник робить надзвичайно простий, але влучний висновок, що якщо доктрина права визначає потенційну можливість обмеження громадянських прав державою в інтересах національної безпеки або з інших причин, то виникає цілком логічне запитання, чому досі не розроблені конкретні умови та індикатори правової реальності, які б обумовлювали застосування відповідних обмежувальних заходів.

З точки зору доктрини правової науки, а також безпекової науки такий висновок позбавляє необхідності доводити доцільність запровадження відповідних обмежень громадянських прав. Але якщо розглядати особливості використання такого методологічного прийому та таких висновків у площині міжнародних зобов'язань, які бере на себе будь-яка держава, приєднуючись до системи міжнародних актів у сфері визначення обсягу, повноти та способу реалізації громадянських прав, то отримуємо логічний висновок стосовно невідворотності настання негативних наслідків у випадку скорочення їхнього

обсягу, навіть в інтересах національної безпеки, з урахуванням суспільних потреб тощо.

За допомогою простих методів порівняння, зіставлення, методу дисперсних оцінок М. В. Костицький та І. А. Тимченко досліджують природу державної політики у сфері забезпечення громадянських прав і свобод. Так, зокрема дослідники розглядають сукупність цих прав та свобод і як об'єкт державної політики, і як певний континуум реалізації державної політики в різних сферах суспільного буття, і навіть як систему цінностей, що обумовлює цілепокладання державної політики в різних сферах. Дослідники доходять висновку, що держава об'єктивує певні особливості суспільного розвитку, історичних умов державотворення та межі взаємодії між соціумом та державою з метою визначення обсягу гарантій, які спрямовуються на всебічний розвиток права, зокрема і як інструмента забезпечення громадянських прав і свобод в усіх без винятку сферах суспільного буття [63]. Розвиваючи свої дослідження, вчені доходять висновку, що обмеження прав і свобод людини є однією із найбільших проблем сучасної правової політики будь-якої держави, однак таке обмеження, наприклад, з урахуванням суспільних потреб є необхідним.

Луць Л. А. зазначає, що у сфері юриспруденції важливу роль відіграє спеціально юридичний метод, який використовується для підбору, осмислення та застосування юридичних знань, що впливають як на безпеку, так і на державну політику та діяльність у сфері безпеки. Зазначимо, що цей метод спрямований на виокремлення та розуміння сутності юридичних аспектів, які можуть мати значення для формулювання політичних рішень та стратегій у сфері безпеки.

Теоретико-юридичний метод, своєю чергою, надає можливість розробити спеціальний понятійний апарат, який є характерним для сфери безпеки. Цей апарат дає змогу не лише описувати явища, але й розрізняти їх, що важливо для розроблення ефективних стратегій охорони та протидії загрозам у сфері

національної безпеки [76, с. 30-32]. Зокрема дослідник виділяє найбільш типові загрози та ризики для національної безпеки, що обумовлюють необхідність застосування відповідного інструментарію державної політики. Цей інструментарій, що охоплює й заходи щодо реалізації громадянських прав і свобод, стає ключовим для забезпечення національної безпеки

Метод герменевтики набув широкого застосування в контексті цього дослідження і виявився дуже корисним інструментом для аналізу нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання громадянських прав у сфері безпеки та оборони. Цей метод дав змогу дослідникам виявити, як держава впливає на забезпечення та реалізацію цих прав, а також з'ясувати способи та механізми їх правового закріплення і реалізації в цій сфері.

Основна особливість застосування методу герменевтики полягає в тому, що: по-перше, під час його застосування акцент робиться на виявленні способів і механізмів правового закріплення і реалізації системи громадянських прав і свобод у безпековій сфері. Це дає змогу розглянути, як держава виконує свої зобов'язання перед громадами і забезпечує непохитність їхніх прав у цій сфері. По-друге, важливо враховувати важливе застереження щодо методу герменевтики, яке полягає в чіткому розрізненні між правами та свободами громадян, які є суб'єктами цивільно-суспільних відносин у сфері безпеки та оборони, і правами та свободами осіб, які мають певні зобов'язання перед державою у цій сфері, включаючи тих, що приймали присягу.

Отже, застосування методу герменевтики дає змогу виявити, як держава виконує свої зобов'язання перед громадами у сфері безпеки та оборони, а також з'ясувати різницю між правами цивільного населення і правами осіб, які мають специфічні зобов'язання перед державою в безпековій сфері.

Ще одним важливим напрямом застосування методу герменевтики є визначення законодавчо закріпленого механізму обмеження громадянських прав і свобод у безпековій сфері. Як відомо, держава на конституційному рівні

визначає як один із випадків обмеження таких прав суспільну необхідність, пов'язану із забезпеченням інтересів національної безпеки. Беззаперечно, що різні країни у своїх конституціях по-різному термінологічно закріплюють цей аспект, але їхня сутність зводиться саме до необхідності забезпечити національну безпеку. У контексті цього дисертаційного дослідження використання методу герменевтики дасть змогу виявити недоліки вітчизняного законодавчого забезпечення прав людини і громадянина в безпековій сфері, а отже, відкриє можливості для їх усунення.

Власне, через це метод герменевтики тісно пов'язаний із методом правового моделювання. Його застосування в межах цього дисертаційного дослідження пов'язане здебільшого із пошуком нових ефективних механізмів правового закріплення та правореалізації комплексу громадянських прав і свобод у сфері безпеки та оборони. Наголошуємо, що застосування методу правового моделювання відкриває широкі можливості для формування нових підходів до державного регулювання аналізованого комплексу прав у контексті потреб безпекового сектору. Завдяки саме цьому методу в дисертаційному дослідженні плануємо розробити нові ефективні підходи до правового регулювання дотримання громадянських прав, а також до перегляду випадків їх обмеження в інтересах національної безпеки.

Ми не заперечуємо той факт, що суспільне благо в демократичних країнах має подекуди примат над індивідуальним, але при цьому ми наголошуємо на тому, що таке обмеження має відповідати реальним потребам безпекової сфери, а також принципу дискреції в діяльності органів державної влади. Рациональність обмеження чи скорочення обсягу громадянських прав має узгоджуватись із тим ступенем ризиків, які несуть у собі загрози в безпековій сфері для держави, і для суспільства. Саме для цього плануємо застосовувати метод правового моделювання, результатом чого стануть розроблені пропозиції щодо удосконалення законодавчого забезпечення

громадянських прав і свобод у сфері безпеки та оборони, системи державних гарантій їх дотримання, а також будуть переглянуті випадки та механізми їх обмеження в інтересах національної безпеки.

Варто наголосити також і на тому, що ефективними методами для дослідження безпеки є й соціологічні методи (опитування, анкетування, аналіз документів, спостереження, вивчення та збір статистичних даних), а також методи опрацювання отриманої правової інформації, що дають змогу дослідити соціальний фактор, з'ясувати специфіку бачення перспектив забезпечення державної безпеки представниками певних соціологічних груп і суспільства загалом, обсяги реалізації громадянських прав. Важливим результатом, отриманим під час застосування таких методів, є встановлення чіткої диференціації між системою прав і свобод цивільних осіб у сфері безпеки та оборони, а також прав і свобод осіб, що забезпечують виконання державою функції із забезпечення національної безпеки чи громадського порядку. Така диференціація стає базисом для подальшого моделювання, а також застосування прогностичного методу.

Прогностичний метод став важливим інструментом для виділення перспектив і умов подальшого розвитку державної політики щодо захисту та забезпечення прав і свобод людини у сфері безпеки та оборони. На відміну від більш деталізованого методу правового моделювання, прогностичний метод надає можливість визначити стратегічні напрями та тренди для вдосконалення самої моделі державно-суспільних відносин у цій сфері.

Застосування прогностичного методу дає змогу прогнозувати можливий розвиток як сфери безпеки загалом, так і потенційних загроз, які постійно змінюються та розвиваються. Цей підхід передбачає розгляд альтернативних варіантів реалізації державної політики у сфері безпеки та оборони з урахуванням можливих ризиків і потреб сектору безпеки.

Застосування прогностичного методу також відкриває можливості для

більш широкого використання методології онтологічного підходу, який допомагає глибше розкрити внутрішні взаємозв'язки у сфері безпеки та оборони.

Онтологія сучасної державної політики у сфері безпеки та оборони визначається специфічним ставленням до реальності, яке істотно відрізняється від традиційного сприйняття парадигми війни. Для України ризики національної безпеки втілені в реальній оборонній війні проти РФ, а тому і повнота реалізації прав і свобод людини і громадянина залежить від конкретного стану безпекового середовища. У сучасних збройних конфліктах передусім важливо здобути когнітивний та комунікативний контроль, а також владу над свідомістю людей. Це означає вплив на їхні емоції, спосіб мислення, розуміння та їхню поведінку. Сучасні конфлікти зосереджені на формуванні та поширенні певних уявлень про світ і події, які відбуваються в соціальному та індивідуальному оточенні. Ця боротьба супроводжується також руйнуванням протилежних, так би мовити, ворожих поглядів.

Важливо враховувати, що такий підхід розкриває онтологію сприйняття суспільною та індивідуальною свідомістю і системи громадянських прав та свобод

У суспільній свідомості держава виступає певним гарантом для суспільства щодо створення гідних умов життя та особистого розвитку для всіх без винятку громадян. З огляду на це суспільство сподівається і на те, що держава забезпечить безпечні умови для розвитку, що передбачає функціонування відповідного безпекового сектору. Для забезпечення такого безпечного стану існування суспільство делегує державі широкі повноваження, оскільки носієм влади є народ. Делегуючи відповідну владу, населення погоджується на те, що державна влада є загальновизнаною, а отже, здійснюється в інтересах усього суспільства. Це, своєю чергою, обумовлює і ту обставину, що держава може застосовувати відповідний примус – владно-

державний вплив імперативного характеру під час регулювання суспільних відносин, особливо в секторі безпеки та оборони. Результатом такого впливу часто можуть бути державні рішення, спрямовані на забезпечення тих чи інших аспектів національної безпеки, які водночас несуть певні загрози повноті забезпечення громадянських прав та свобод. І саме онтологічний підхід дасть змогу розкрити механізм суспільного сприйняття такої ситуації, а також дасть відповідь на запитання щодо доцільності обмеження обсягу громадянських прав та способу практичного втілення такого обмеження. Онтологічний аспект відносин у сфері безпеки та оборони дасть змогу поглянути на права та свободи людини як на специфічний об'єкт владно-управлінського впливу.

У цьому контексті важливим є досягнення балансу між питаннями пом'якшення принципу недопущення обмеження громадянських прав і необхідністю забезпечення екзистенційної безпеки, оскільки в іншому випадку Україна як держава і українська нація можуть опинитися в ситуації, коли мирне існування стає неможливим. Екзистенційний конфлікт виникає внаслідок принципової несумісності різних соціально-політичних моделей життя та їхнього спільного існування.

Розглядаючи ці ситуації, маємо або обирати взаємну ізоляцію між різними моделями, або спрямовувати їхню трансформацію відповідно до власної моделі існування. У такому контексті домінують стає мета збереження державності та вільного розвитку нації. Це може обумовити потребу в обмеженні обсягу громадянських прав або частковому обмеженні їх реалізації з метою забезпечення безпеки та життєздатності суспільства.

У цьому дослідженні використано також різноманітні аксіологічні методи та підходи, які допомагають розкрити ціннісне сприйняття безпеки та безпечного існування, а також громадянських прав та свобод з боку суспільства загалом чи окремими громадянами зокрема. Використання аксіологічного методу пізнання дає змогу виокремити низку ключових аспектів для

подальшого дослідження:

- дає змогу розкрити ступінь негативних наслідків від обмеження громадянських прав в інтересах національної безпеки та безпечних умов суспільного життя;

- відкриває нові можливості для пошуку більш ефективних моделей державного регулювання та забезпечення повноцінної реалізації прав та свобод людини у сфері безпеки та оборони;

- створює підґрунтя для дослідження ставлення законодавця до регулювання реалізації громадянських прав у цій сфері, що виявляється в організаційно-правовому забезпеченні сектору безпеки та оборони.

Цей підхід допомагає більш глибоко зрозуміти цінності та принципи, які лежать в основі захисту прав і свобод людини в контексті безпеки та оборони.

На основі вищевикладеного стає очевидним, що філософське розуміння безпеки соціальної системи має ґрунтуватися на аксіологічному принципі, згідно з яким безпека цілісності системи обумовлена взаємодією її складових, які не лише раціонально організовані для забезпечення виживання системи в конкретних умовах, але й спрямовані на загальну мету, яка виступає середньоважливою ціннісною орієнтацією (настановою) цих складових елементів [129, с. 40-45].

Цікавим аспектом є поєднання аксіологічного методу з психологічно-правовим інструментарієм для розуміння наслідків впливу безпекових ризиків на особистість та суспільство в цілому. Це дає змогу розкрити негативний вплив цих ризиків на обсяг громадянських прав та повноту їх реалізації.

Так, у продуктах функціонування емоційної пам'яті – «емоційних образах» – фіксується ставлення людини до різних аспектів і елементів зовнішнього й внутрішнього світу. Інформація, яка детермінує стан безпеки чи погіршення безпекового стану, набуває суб'єктивно-сміслової форми, асимілюється особистістю через співвідношення в особистій системі цінностей,

через прагнення з'ясувати, що саме має більш негативний ефект для особистості: погіршення безпекових умов або зменшення обсягу власних прав та свобод задля недопущення такого погіршення. Це відкриває досить перспективний напрям у дослідженні взаємозв'язку між настанням негативних наслідків від погіршення безпекового середовища та суспільним запитом на недопущення цього, зокрема й за рахунок досягнення компромісу з приводу тих чи інших способів або обсягів реалізації громадянських прав.

У запропонованому дослідженні використано й формально-логічний метод, основний фокус якого був спрямований на розкриття механізмів, якими держава закріплює гарантії дотримання громадянських прав і свобод у секторі безпеки та оборони. Використання цього методу розкриває низку проблем у галузі вітчизняного законодавчого регулювання сфери безпеки та оборони.

1. Вітчизняне законодавство у цій сфері почасти не має належного термінологічного наповнення, що стосується гарантій громадянських прав та свобод. Це ускладнює ідентифікацію меж, методів і моделей їх забезпечення, для розв'язання цих завдань здебільшого застосовують загальноописовий чи експертний методи.

2. Законодавство у сфері безпеки та оборони часто не містить чітких критеріїв або індикаторів для визначення умов, за яких можливе потенційне обмеження чи скорочення обсягу громадянських прав і свобод

Тому надзвичайно важливо мати політичну волю для чіткого визначення та законодавчого закріплення конкретних ситуацій та умов, коли громадянські права можуть бути обмежені в інтересах суспільної безпеки. Застосування формально-логічного методу допомагає розкрити недоліки законодавчого забезпечення повноти реалізації громадянських прав і свобод у сфері безпеки та оборони. Це особливо важливо на етапі аналізу нормативно-правового забезпечення цих процесів на національному рівні, оскільки разом із методом герменевтики воно дає змогу встановити подальші напрямки удосконалення та

розвитку законодавства у відповідній сфері.

Доцільність застосування принципу синергізму, що обумовлене виникненням нового наукового напрямку – синергетики, також підтверджується в цьому дослідженні. Синергетика вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку систем різної природи, що самоорганізуються. Це означає створення загальної теорії систем, що самоорганізуються. Застосування синергетики як методологічного підходу в цьому дослідженні ґрунтується на припущенні, що всі наявні об'єкти та процеси є такими, що самоорганізуються [129, с. 45-49]. Йдеться про те, що система державного управління у сфері безпеки та оборони в конкретних умовах безпекового стану функціонує та розвивається за заздалегідь визначеним напрямом та у встановлених межах, але сама модель чи спосіб розвитку можуть бути адаптивними, що свідчить про самостійність та автономність системи. У цьому ж контексті розвивається і суспільство, прагнучи зберегти максимальний рівень задоволення власних інтересів та реалізації гарантованих державою прав і свобод навіть в умовах, критичних для безпекового становища держави в цілому.

Варто окремо згадати про метод ідеалізації, що був запропонований Д. О. Тихомировим. Його сутність розкривається через створення ідеального стану, за якого досягається найвищий рівень безпеки та найвищий обсяг реалізації громадянських прав і свобод. І хоча такого стану немає насправді, проте в основі його проєктування лежить прообраз, фрагмент реального світу. Під час дослідження безпеки можна використовувати такий метод, який сприяє аналізу "ідеальної" ситуації, навіть якщо вона не може існувати в реальності. Ця "ідеальна" ситуація може стати нібито ідеалом, до якого прагнуть прийти держави та суспільства світу [135, с. 49-50]. Цінність цього методу полягає в тому, що він дає змогу визначити певний ідеальний стан системи, до якого можна наблизитися за рахунок запровадження певних моделей державно-владних відносин, зокрема і в контексті забезпечення громадянських прав і

свобод у сфері безпеки та оборони.

Ми також застосовуємо порівняльно-правовий метод під час дослідження національного законодавства України та оцінювання рівня ефективності міжнародно-правових заходів та засобів гарантування громадянських прав і свобод, а також їх застосування в Україні. У цьому контексті відомий вчений Х. М. Бехруз робить висновок, що обсяг прав і свобод людини у сфері безпеки та оборони став самостійним об'єктом управління, тому потрібно шукати оптимальні моделі їх законодавчого забезпечення з урахуванням особливостей безпекової сфери [2, с. 24-26]. На думку дослідника, такий пошук має базуватися на досвіді зарубіжних країн.

Порівняльно-правовий метод активно використовується і в роботі О. Л. Бігич, яка дійшла висновку, що питання про повноту реалізації громадянських прав у сфері безпеки та оборони є проблемою для всіх демократичних держав. На думку дослідниці, це свідчить про низький рівень ефективності, особливо в доктринальному та методичному аспектах. Тому необхідно здійснювати пошук відповідних рішень у суміжних науках, як-от: військове право, наука державного управління, комплекс безпекових наук та інші [12, с. 450-452].

Доволі цікавим, на наш погляд, є застосування в межах цього дослідження системи методів правової науки та науки юридичної деонтології. Наука про обов'язок є однією з ключових у контексті дослідження та пізнання природи поведінки особи під час виконання нею обов'язків, похідних від присяги. Такі особи здійснюють цілком виважений та поміркований вибір на користь служінню суспільним та державним інтересам, що потенційно може передбачати зменшення обсягу їхніх власних прав та свобод.

На основі вищезазначеного можна відмітити важливий тенденційний рух у сфері дослідження прав людини в контексті національної безпеки. Відзначається активне застосування різноманітних методологічних підходів для

розкриття сутності правових аспектів цієї проблематики.

По-перше, до цих методів можна віднести філософсько-правовий аналіз, який охоплює діалектику, формально-логічний та логіко-юридичний аналіз, а також поєднання онтологічного та аксіологічного підходів. Ці методи використовуються для визначення ознак, критеріїв та змісту прав людини в контексті національної безпеки. Важливість цього методологічного інструмента полягає в тому, що він дає змогу розкрити взаємозв'язок між бажаним станом національної безпеки та обсягом громадянських прав.

По-друге, загальноправовий підхід до аналізу передбачає використання таких методів, як аналіз, синтез, індукція, порівняльно-правовий аналіз тощо. Вони допомагають розібратися в механізмі забезпечення реалізації прав людини в контексті національної безпеки.

По-третє, соціально-правовий аналіз охоплює системний, структурний та соціологічний аналіз, а також правове моделювання. Ці методи розкривають особливі вимоги до системи забезпечення національної безпеки з урахуванням потреб у повному забезпеченні громадянських прав.

Отже, можна зробити висновок, що методологічний апарат правової науки має великий потенціал для досягнення цілей дослідження прав людини в контексті національної безпеки. Тому для повноцінного вивчення цього явища з точки зору ціннісного сприйняття суспільства важливим є застосування синтезованої методології, що базується на поєднанні загальноправових, спеціальноправових (зокрема методології науки кримінального права) та психологічно-правових методів не лише в межах правової науки, але й в контексті державного управління та військових досліджень.

1.3. Історія розвитку концепту прав та свобод людини як об'єкта національної безпеки

У кожній країні, що має власні традиції розвитку правової науки, сформувалася власна періодизація процесу наукового пізнання та дослідження наукової доктрини у сфері національної безпеки та оборони, адже наукові дослідження здійснюються переважно під впливом державної політики або для досягнення її цілей чи репрезентують основні тренди розвитку суспільно-політичних процесів у державі.

В Україні ці процеси беруть початок у часи, що передували здобуттю незалежності, але доцільно, на нашу думку, наголосити, що для сучасного розвитку аналізованого напряму наукових досліджень та власне правової доктрини мають важливе значення два попередні періоди в історії становлення вітчизняної державності.

Так, особливого значення в контексті нашого дослідження набуває період кінця ХІХ-початку ХХ ст. аж до встановлення радянського режиму в 1921 році, який ми не розподіляємо на окремі підетапи, а розглядаємо загалом, як важливий етап розвитку української суспільно-політичної думки, оскільки він найбільш яскраво та контрастно віддзеркалює відмінність вітчизняної правової доктрини та правової думки від нав'язуваної упродовж тривалого часу доктрини російської правової та суспільно-політичної науки. Саме протягом кінця ХІХ-початку ХХ ст., особливо під час національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., відбуваються важливі процеси в національній ідентифікації українців.

Бурхливий перебіг історичних подій та тимчасові перемоги у відродженні української національної державності припадають на період після Лютневої революції 1917 року, коли в Україні спостерігається піднесення національно-демократичного ладу та формування автономії. Розвій національно-

визвольного руху потребував передусім створення єдиного українського центру, який би координував діяльність усіх політичних сил, що брали участь у цих доленосних для України процесах [2, с. 75-77]. Це, своєю чергою, вимагало розроблення єдиного бачення суспільно-політичного змісту нової української державності, її ідеології та цивілізаційних цілей існування. Так, один із ідеологів української державності М. І. Міхновський зазначає, що основною метою існування держави має бути забезпечення гідних умов розвитку української нації, а особа є найвищою цінністю держави. Сама ж держава створюється для охорони прав особи на її вільний та всебічний розвиток [83]. За цих обставин важливим гарантом безпеки української держави мали б стати її власні збройні сили, проте українська нація на той час не була теоретично і практично підготовленою до розбудови власної держави, передусім збройних сил, які б і забезпечували національну безпеку, ядром якої були б права людини.

Наголошуємо, що саме в цей час з'являються не лише знакові роботи українських правників, присвячені захисту прав і свобод людини, зокрема у сфері безпеки та оборони, але і формується контекст національної політики в цій галузі. Так, в основних програмних документах УНР, періоду Директорії та Гетьмана П. Скоропадського проголошено найвищою цінністю держави саме права людини. Окрім того, встановлено систему державних гарантій забезпечення прав і свобод людини, особливо у військовий час, оскільки вказаний період характеризувався майже нескінченим військовим протистоянням із більшовистсько-комуністичним режимом росії. У цьому контексті доцільно згадати твори В. Винниченка [17], П. Христюка [142] тощо.

Основна цінність робіт вказаних науковців полягає переважно в тому, що завдяки їм відбувається чітка ідентифікація систем світоглядних цінностей української нації; закладаються базові принципи розвитку вітчизняної правової науки та наукової думки в царині суспільно-політичних, правових наук та

науки державного управління. Формується чіткий принцип, за яким унеможливлено обмеження прав людини в інший спосіб, ніж визначений суспільною необхідністю. Ця необхідність втілюється в тому, що інтереси суспільства, громадян і держави збігаються з інтересами національними, оскільки в період кінця XIX-початку XX ст. гостро стояло питання щодо існування української нації загалом та української державності як такої. Власне, таке є питання стоїть і на сучасному етапі розвитку української держави, чим вчергове підтверджується актуальність здійснюваного дослідження. Тому дотримання прав та інтересів особи у сфері безпеки та оборони в період національно-визвольних змагань на доктринальному рівні розглядалося як імператив системи умов для існування власне української державності.

Другим етапом, який заклав підґрунтя для сучасного контексту дослідження прав та інтересів людини в безпековій сфері, є період панування радянського режиму на території України, а відтак і насильницьке насаджування та домінування комуністичних ідей у науковій сфері. Зрозуміло, що протягом усього періоду аж до кінця 1980-х років офіційна наука тяжіє до доведення необхідності, а головне – безальтернативності дотримання державних інтересів за рахунок інтересів суспільних, нехтуючи інтересами індивідуума. Панування ідеології колективного існування саме по собі нівелює питання щодо дотримання демократичних прав і свобод, а з урахуванням політики держави, яка ставить інтереси партії на один щабель з інтересами держави, не можна говорити навіть і про дотримання колективних, якихось загальних прав суспільства. Його існування відбувається в межах, встановлених державою, що унеможлиблює наукові пошуки в контексті гарантування чи захисту громадянських прав.

Закцентуємо, що цей період є ключовим з точки зору визначення контрасту між українською правовою традицією та російською, яка зорієнтована винятково на державні інтереси, а тому правова наука

перетворилась на обслуговувальний інструмент бюрократичної номенклатури. Натомість вітчизняна доктрина правової науки тяжіє до демократизації та європеїзації не лише безпосередньо правових цінностей, але й механізмів правового регулювання суспільних відносин, зокрема і у сфері забезпечення прав і свобод людини в безпековому секторі.

Зауважимо також, що вже в період радянського панування почали з'являтися роботи так званих «дисидентів», які проголошували необхідність дотримання громадянських прав і свобод. Особливість дисидентського руху полягала в тому, що у сфері правової науки його основними представниками були українські правники, які фактично заклали підґрунтя для концептуалізації сучасної вітчизняної правової доктрини, особливо в контексті практичного забезпечення прав і свобод людини у сфері безпеки та оборони. На рівні доктрини почали з'являтися імперативи щодо дотримання громадянських прав та свобод людини, обґрунтовується їхня цінність для держави, а також необхідність створення системи державних гарантій.

У кінцевому результаті все це сформувало вихідні умови для розвитку вітчизняної правової науки, а також науки державного управління вже на перших етапах розбудови власної незалежної державності. Про це, зокрема, зазначено в роботах таких учених, як П. Полтава [95; 96], яка наголошувала на цивілізаційному призначенні українського народу як переможця тоталітаризму та захисника ідей демократії, прав людини та свободи розвитку; І. Дзюба [31], який проголошував місію української держави як центру визвольної боротьби з колонілізмом росії; Д. Квецько та З. Красівський, які зазначали, що тоталітарний режим в Україні має бути змінений «народним соціалізмом», побудованим на принципах самостійності, народовладдя, процвітання, соціальної справедливості й свободи [47]. Власне, більшість із цих праць були заборонені та не потрапили до широкого загалу, однак ідеї, які вони порушували, поширювалися в суспільстві, формуючи новий вимір суспільної

свідомості та правової культури української нації, де права людини посідали центральне місце в значенні цінностей, що охороняються державою на шляху цивілізаційного розвитку.

Перший історичний етап розвитку концепції прав людини саме у сфері національної безпеки в період сучасного становлення української державності варто окреслити в межах 1991-1996 років. Цей період характеризується становленням конституційного процесу в Україні, пошуком найбільш оптимального обсягу державних гарантій громадянських прав і свобод, а також розробленням механізмів їх забезпечення. Основна увага дослідників спрямовується на визначення передусім обсягу громадянських прав у сфері національної безпеки. Зокрема Ю. М. Тодика, Є. В. Супрунюк [138], П. М. Рабінович [113], Ю. С. Шемшученко [155] та інші доходять висновку, що забезпечення національної безпеки і є одним із елементів у системі державних гарантій повноти реалізації прав людини. Водночас особливість цього історичного періоду полягає саме у визначенні обсягу таких прав. Про це у своїх дослідженнях говорять, наприклад, Я. Дашкевич [29], В. Ф. Погорілко [93], М. О. Шульга [152] тощо. Вони наголошують, що права людини як основний об'єкт системи забезпечення національної безпеки є тією рисою, що відрізняє українську націю від інших народів колишнього СРСР, що і обумовлює необхідність самостійного існування України та її європейський вибір.

Доцільно звернути увагу і на ту обставину, що в аналізований нами період Україна лише стає повноцінним учасником міжнародних відносин і перебуває на шляху ратифікації системи міжнародно-правових актів у сфері громадянських прав, зокрема:

- Європейської конвенції з прав людини (Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) від 04.11.1950;
- Загальної декларації прав людини ООН від 10.12.1948;

- Міжнародного пакту про громадянські й політичні права ООН від 16.12.1966.

Зазначене питання розглядається в роботах таких вчених, як Г. Г. Почепцов, О. С. Бодрук, О. М. Гончаренко, Е. М. Лисицин, М. А. Горелов та інші. Наприклад, Г. Г. Почепцов звертає увагу на те, що національна безпека України перехідного періоду від тоталітаризму до демократії має ґрунтуватися винятково на нормах міжнародного права, оскільки реального самостійного досвіду її побудови в Україні наразі немає, а тому центральне місце в системі об'єктів, що потребують охорони, посідають громадянські права та свободи [98]. Водночас Е. М. Лисицин наголошує, що співвідношення між воєнною доктриною та стратегією національної безпеки тяжіє переважно до розвитку такої її моделі, в основу якої покладається обов'язок держави захищати вільний розвиток нації [71, с. 10-14]. До речі, такий висновок – про необхідність виконання державою свого обов'язку із захисту прав та свобод людини від зовнішніх загроз – на думку О. С. Бодрук та О. М. Гончаренка, призводить до появи дилеми щодо необхідності примусового залучення громадян до захисту національних інтересів та забезпечення національної безпеки, особливо у військовий час [15].

Варто звернути увагу і на такий напрям розвитку наукової думки щодо зазначеного предмета дослідження, як ідентифікація загроз національній безпеці. На етапі становлення сучасної української державності порушене право людини не розглядалося як один із основних ризиків для національної безпеки. Воно здебільшого тлумачилося як індикатор демократизації державотворчих процесів, а тому охорона прав людини відбувалася не всіма засобами, наявними в інструментарії правової держави. Становлення вітчизняного законодавства та розвиток конституціоналізму в Україні в період 1991-1996 років лише закладали підґрунтя для подальшого розроблення методів повноцінного забезпечення прав людини, створення системи

державних гарантій тощо. Основну увагу дослідники спрямовували переважно на ідентифікацію повноти державних гарантій та способи їх практичної реалізації. Так, наприклад, Є. Я. Кравець [64], А. С. Гриценко, Г. М. Перепилиця [25] у своїх роботах визначають державні гарантії забезпечення прав людини як передумову розвитку демократичної держави, а систему національної безпеки як умову їх реалізації. Так само вважають і В. Ф. Опришко, М. І. Єрофєєв, В. К. Лисиченко та ін. [53], зазначаючи, що розвиток української державності потребує постійної еволюції підходів до розроблення механізмів захисту та реалізації прав людини, а система національної безпеки визначає спроможність держави їх забезпечувати в певному обсязі.

Отже, загальним трендом наукових пошуків в аналізованій нами період із досліджуваної проблематики є визначення місця прав людини в правовій політиці держави. Система національної безпеки розглядається дослідниками як контур, в якому держава здатна забезпечувати та гарантувати реалізацію прав людини, а сам комплекс таких прав ще перебуває на етапі формування. Можна констатувати, що лише з прийняттям Конституції України було сформовано загальні засади державної політики у сфері забезпечення прав людини та визначено їх вичерпний перелік.

Наступним періодом розвитку наукової думки вважаємо 1996-2004 роки. Він характеризується створенням практичних інструментів реалізації державного механізму у сфері забезпечення прав людини, а також розвитком системи забезпечення національної безпеки.

Права людини вже розглядаються як елемент цілей вказаної системи, а повнота їх забезпечення як індикатор ефективності державної політики у сфері безпеки та оборони. З'являються перші системні фундаментальні роботи, присвячені захисту прав людини, усуненню ризиків та загроз щодо їх реалізації, створенню передумов для реалізації державних гарантій непорушності та

недопустимості обмеження прав людини. Це, зокрема, роботи таких вчених, як М. Б. Левицька [70], Л. М. Артюшин, Г. Ф. Костенко [6], О. Г. Данілян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов [27]. Ці дослідники порушують питання щодо пошуку місця прав людини в об'єктній сфері національної безпеки. Окрім того, з'являються перші роботи, присвячені філософському онтологічному осмисленню ролі та значення прав людини в системі механізмів забезпечення національної безпеки. Так, наприклад, П. М. Рабінович та М. І. Хавронюк [114] загострюють увагу на тому, що права людини є тією цінністю, яка не просто проголошена державою, а виступає елементом суспільного договору, і населення держави вимагає дотримання власних прав, зокрема й через те, що саме воно є джерелом делегованої держав владі. З таких позицій порушення прав людини, скорочення їхнього обсягу розглядаються суспільством як хибний напрям реалізації державою влади, делегованої народом. Це в кінцевому результаті взагалі може призвести до масових протестів, акцій громадянської непокори тощо, що вже несе в собі більш серйозні загрози національній безпеці.

Своєю чергою, В. А. Ліпкан [74], Г. Ф. Костенко [60] та ін. концентрують увагу на необхідності формування наукового дискурсу стосовно необхідності та допустимості обмеження прав людини в інтересах національної безпеки.

До речі, питання обґрунтування необхідності обмеження прав людини набуває відображення і в роботах таких дослідників, як В. О. Косевцов [59], І.А. Харбан [141] тощо. Хоча вчені не висловлюють безапеляційних тверджень стосовно необхідності чи допустимості, а намагаються віднайти логічний ланцюжок причинно-наслідкових зав'язків між цілями та детермінантами системи забезпечення національної безпеки та гарантіями недопустимості скорочення громадянських прав і свобод. Натомість, вони порушують найважливіші питання у сфері забезпечення громадянських прав у контексті забезпечення національної безпеки, які стануть визначальними для наукового

дискурсу, особливо в період революційних зламних процесів протистояння демократичної та тоталітарно-радянської ідеології на шляху розвитку української державності.

Отже, розвиток наукової думки стосовно забезпечення прав людини в значенні елемента системи національної безпеки в період 1996-2004 років охарактеризувати повною мірою можна такими висновками:

по-перше, науковий дискурс розвивається, відштовхуючись від конституційних положень, в яких закріплено комплекс громадянських прав та свобод, а водночас сформована система їх державних гарантій. Це суттєво впливає на потенціал наукових досліджень та дає змогу порівняти задекларовані цілі розвитку держави із реальним станом забезпечення прав людини в процесі досягнення цілей національної безпеки;

по-друге, основним трендом у дослідженнях вчених виступає процес демократичних трансформацій, який розпочався після прийняття Конституції України та продовжувався до початку процесу її реформування. У цей період права людини розглядаються як об'єкт державної політики, але визначається, що їх обмеження допускається в інтересах національної безпеки, що фактично зрівнює в ціннісній системі координат державу та людину. Така ситуація знайшла потужний опір у науковому середовищі, що і стало причиною появи критичних праць та започаткувало низку ґрунтовних досліджень, спрямованих на розроблення подальшої стратегії розвитку правової науки стосовно обґрунтування непохитності громадянських прав, особливо в процесі досягнення цілей національної безпеки;

по-третє, починають з'являтися дослідження, в яких оцінюються здобутки й недоліки періоду незалежності держави в системі забезпечення прав і свобод людини, розкриваються окремі недоліки системи державних гарантій їх дотримання.

Ці ідеї набули розвитку вже в наступний період, який ми окреслюємо

часовими межами 2005-2013 років. У роботах В. О. Копотя [55] зацентровано на практичних механізмах реалізації цілей системи забезпечення національної безпеки з урахуванням дотримання прав людини. Водночас В. В. Крутов [67], А. І. Семенченко [125] займаються переважно пошуками теоретичного обґрунтування того балансу прав людини, який є непорушним навіть з огляду на суспільну необхідність. Так, вчені доходять висновку, що права людини та їхній вільний розвиток є метою стратегічного розвитку держави. Власне, саме існування держави спрямоване на забезпечення вільного та всебічного розвитку особистості, що досягається через реалізацію людиною своїх громадянських прав у такий спосіб та в такому обсязі, які відповідають її потребам.

На перший план виходить класична доктрина прав людини та сучасна концепція її реалізації в мовах демократичних трансформацій. Це суттєво впливає на визначення детермінант наукового дослідження та сприяє формуванню нового інструментарію науки державного управління й конституційно-правової науки, доктрина якої в період конституційних змін 2004 року зазнає суттєвого впливу теорій демократизації та децентралізації. Ці процеси характеризують у своїх роботах В. Селіванов [124] та О. Романов [120]. Вчені наголошують, що конституційна реформа, започаткована в 2004 році, має на меті лише побудову нового механізму держави без зміни обсягу громадянських прав та свобод.

Водночас, у перспективі побачимо, що основна мета такої конституційної реформи полягала саме в пошуку такої моделі взаємодії органів державної влади, які б у своїй синергії здебільшого забезпечували реалізацію громадянських прав і свобод, зокрема під час розроблення та впровадження політики національної безпеки.

М. В. Костицький та І. А. Тимченко йдуть у своїх дослідженнях ще далі, демонструючи, що забезпечення національної безпеки є одним із наріжних каменів сучасного філософського осмислення правової науки, доктрина якої

має спрямовувати свою увагу на забезпечення реалізації громадянських прав і свобод [63]. Варто звернути увагу, що період з 2005 по 2013 роки характеризується становленням системи національної безпеки України. Принаймні таке становлення відбувалося в законодавчому полі, про що зазначає, зокрема, В. Пилипчук, визначаючи пріоритети розвитку правової науки в галузі національної безпеки [91]. Однак у цілому науковий дискурс із питань визначення місця прав людини у сфері безпеки та оборони в аналізованій нами період обмежується здебільшого виявленням недоліків державного механізму забезпечення прав і свобод людини.

Цю проблему досить ґрунтовно в своїх роботах розглянули Т. П. Мінка [82], Н. Оніщенко [88], А. А. Романова [121] тощо. Зокрема дослідники спрямовують свої дослідження на виявлення системних недоліків у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина в Україні. Однак ці роботи не були належно поціновані владою, а пропозиції, викладені в них, залишатимуться тривалий час неактуальними для тодішнього політичного керівництва країни. Цінність досліджень указаних учених розкривається на теоретичному рівні, оскільки вони першими детермінують систему прав людини як винятковий об'єкт у системі національної безпеки держави.

Згодом зазначені теоретичні напрацювання використовували у своїх роботах О. В. Глазов [20] та Ліпкан В. А. [73]. З часом з'являються і нові підходи до державного управління у сфері національної безпеки з урахуванням пріоритетності цілей щодо забезпечення прав людини, її вільного розвитку. Зокрема це простежується в роботах Г. П. Ситник [129], В. І. Абрамова, В. Ф. Смолянюка [2] та ін.

Отже, період 2005-2013 років ознаменувався передусім пошуком у науковій площині чи навіть серйозною полемікою серед науковців стосовно необхідності розглядати права людини як об'єкт національної безпеки, а не винятково держави. Але в практичній площині політика держави тяжіла до

поступового обмеження громадянських прав і свобод, що і призвело до революційних подій 2014-2015 років.

Власне, наступний – четвертий – етап процесу історико-правового розвитку прав людини у сфері національної безпеки пропонуємо окреслити часовими межами 2014-2019 рр. У цей період спостережено реальне протистояння зовнішнім загрозам у вигляді вторгнення РФ в Україну та анексії частини територій держави. Науковий дискурс у цей період зміщує акцент у дослідженнях на способи підвищення рівня національної безпеки, пошуку нових моделей реалізації громадянських прав і свобод фактично в умовах воєнної агресії та терористичних загроз із боку іншої держави.

На наш погляд, після подій Революції Гідності український народ проявив справжню готовність захищати свою країну. Це робить актуальним питання введення в широкому обсязі конституційної освіти для громадян в умовах воєнного стану. Саме ця практика в Україні свідчить про необхідність розроблення науково-практичної літератури, яка б охоплювала брошури для загальної аудиторії, посібники для викладачів і студентів, а також якісні монографії для інтелектуальної громадськості [46].

Ця необхідність є важливою складовою зміни акцентів в правовому дискурсі, особливо в контексті ролі прав людини в системі національної безпеки. Виникають інтенсивні наукові дебати, зокрема щодо розгляду концептуальних підходів до визначення методологічної ролі законодавчого забезпечення національної безпеки і взаємозв'язку прав людини з цілями національної безпеки. Окрім того, у цей період з'являються перші роботи таких вчених, як Т. І. Блистів, В. Т. Колесник, П. Я. Пригунов, К. В. Карпова [13], В. О. Антонов [5], В. І. Горбань [23], які спрямовані на дослідження онтологічної сутності категорії «права людини» як об'єкта державної політики у сфері безпеки та оборони.

Державотворчі процеси в цей період характеризуються загостренням

зовнішніх ризиків, а також внутрішньополітичного протистояння в українському суспільстві. Відбувається побудова нової парадигми громадянського суспільства, розширення його ролі в державотворчих процесах, особливо в управлінні державними справами. Права особи як об'єкт національної безпеки України досліджуються і в контексті участі народу в зазначених процесах і з точки зору необхідності відновлення прав людини, які зазнали суттєвого порушення внаслідок військової агресії з боку рф.

Йдеться переважно про відновлення майнових, трудових та інших прав, про гарантії прав внутрішньо переміщених осіб, які вимушено залишили звичні місця свого проживання. Такі проблеми висвітлюють О. В.Шмоткін [151], О. Щербанюк [154], І. С. Загоруй [42], вони наголошують, що саме держава має гарантувати відновлення таких прав. Це, на думку вчених, потребує розширеного тлумачення поняття «права людини» в значенні об'єкта національної безпеки, а також пошуку нових моделей державного регулювання суспільних відносин, особливо на територіях, які є тимчасово окупованими чи місцями ведення бойових дій тощо.

Протягом цього періоду формується нова концепція державної політики у сфері національної безпеки із урахуванням державних гарантій щодо недопущення зменшення обсягу громадянських прав. Хоча такі дослідники, як В. Ковальчук [50], С. П. Пономарьов [97], Д. О. Тихомиров [135], вважають, що запровадження подібних обмежень є важливим з точки зору розширення можливостей самої держави з метою використання більш жорстких методів та інструментів для досягнення цілей національної безпеки.

Водночас деякі дослідники, зокрема Т. Л. Сироїд [128], Тітко Е. В. [136], В. Ф. Смолянюк [133], аналізуючи закордонний досвід забезпечення національної безпеки, підтверджують висновки про допустимість та можливість обмеження прав людини, але вимагають розроблення відповідного прозорого механізму. Дослідження цих вчених матимуть виняткове

значення для подальшого формування державної політики в галузі національної безпеки.

Окремо варто звернути увагу на появу наукових досліджень у сфері запровадження цивільного демократичного контролю в секторі безпеки та оборони, а також широкого запровадження адаптивного підходу під час реалізації прав людини, особливо їх відновлення на шляху реалізації цілей національної безпеки. Ці проблеми порушені, наприклад, у роботах В. Процевського, В. Горбаня [111], Ф. Флурі, В. Бадрака [139] тощо.

Поняття «права людини» детермінується не лише на доктринальному рівні, воно стає центральним об'єктом дослідження у сфері порівняльного правознавства, судового захисту прав громадян, особливо засобами міжнародної судової юстиції та Європейського суду з прав людини. Більшість досліджень мають суто практичний характер, і це є особливістю цього історичного етапу розвитку правової традиції у сфері забезпечення прав людини в секторі безпеки та оборони.

Системного характеру такі дослідження набувають вже в останній період, який триває з 2020 року по теперішній час. Розвиток наукової думки дещо пригальмований відкритою військовою агресією з боку рф проти України в 2022 році, однак він не зупиняється, оскільки державний апарат потребує нової моделі організації процесу забезпечення національної безпеки з урахуванням нової моделі міжнародних гарантій незалежності та недоторканності території України. Провідне місце в дослідженнях займають питання не стільки дотримання прав людини, скільки відновлення вже порушених внаслідок військової агресії з боку рф прав.

Зокрема про це у своїх роботах зазначає А. М. Мерник [145], який вказує, що дотримання прав людини в процесі досягнення цілей національної безпеки є цивілізаційною місією сучасної української держави стосовно української нації.

З'являються також ідеї щодо перегляду сукупності прав людини в

значенні об'єкта національної безпеки в бік їх розширення. Зокрема П. П. Бугуцький [16], С. Д. Досенко, Т. О. Шевченко [35] та ін. не лише визначають права та свободи людини і громадянина як елемент системи забезпечення національної безпеки, але і пропонують окремі механізми їх забезпечення з урахуванням вже нових зовнішніх ризиків.

Констатуємо, що протягом аналізованого періоду з'являється велика кількість аналітичних дослідницьких матеріалів, які містять оцінку реального стану дотримання прав людини, експертні та аналітичні дослідження із кількісними показниками, а також індикаторами ефективності досягнення тих чи інших цілей у сфері національної безпеки та забезпечення реалізації прав людини. У цілому зазначені тенденції спрямовані на пошук нової парадигми управління національною безпекою та підвищення ефективності системи державних гарантій щодо реалізації прав і свобод людини.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що у своєму розвитку права людини у сфері національної безпеки пройшли тривалий процес еволюції теоретичних поглядів та практичних інструментів їх забезпечення, дотримання й захисту. Відповідно, маємо підстави для виокремлення кількох етапів такого розвитку:

I та II етапи, які можна об'єднати в так званий «донецький» період (періоди національно-визвольних змагань та панування радянської імперії на території України). У цю історичну епоху відбувається остаточне оформлення світоглядного концепту та цивілізаційної місії розвитку української державності, де права людини набувають визначального місця та є центральним стрижнем системи цілей у сфері національної безпеки;

першим етапом у період незалежності виокремлено 1991-1996 роки, коли відбувається пошук власної моделі громадянських прав та системи державних гарантій їх забезпечення, зокрема у сфері національної безпеки, яка перебуває на стадії формування, а тому здійснюється теоретичний пошук місця системи

прав людини в її об'єктній сфері;

другий етап періоду незалежності – 1996-2004 рр. – детермінований трансформацією конституційної моделі української держави без зменшення обсягу прав людини. Протягом цього періоду науковий дискурс зосереджений переважно на питаннях розроблення механізмів забезпечення прав людини як об'єкта національної безпеки;

наступний етап – 2005-2013 рр. – трендом наукових пошуків стає питання щодо допустимості та доцільності обмеження прав людини в інтересах національної безпеки. Водночас варто визнати, що існує протистояння між представниками різних наукових шкіл та течій із цього питання. У цей час відбувається доктринальне обґрунтування законодавчого закріплення можливості обмеження прав людини в інтересах національної безпеки, але без чіткої детермінації випадків та умов його застосування;

період 2014-2019 рр. – охоплює події після Революції Гідності, коли основна увага науковців та дослідників спрямовується на розширення теоретичного підґрунтя та розроблення практичних механізмів забезпечення повноцінної реалізації прав людини у сфері безпеки та оборони. На теоретичному рівні розглядається питання щодо нових загроз для системи національної безпеки в умовах російської агресії, а також розвивається дискурс стосовно відновлення порушених прав людини в процесі досягнення цілей національної безпеки;

останній період – з 2020 року по теперішній час – демонструє розширення теоретичних пошуків щодо визначення потенціалу системи забезпечення національної безпеки, подолання сучасних та перманентно наявних ризиків для національної безпеки з урахуванням того, що саме права людини посідають центральне місце серед об'єктів державної політики у сфері безпеки та оборони.

Власне, весь період існування наукового дискурсу стосовно прав людини

у сфері безпеки та оборони продемонстрував, що вони виступають одним із ключових елементів предметної сфери національної безпеки. Цивілізаційна місія держави полягає в захисті та розширенні можливостей для реалізації прав людини, а також недопущення їх порушення через негативний вплив загроз національної безпеки на суспільне буття української нації.

Вважаємо за доцільне розширити об'єктну сферу національної безпеки в контексті громадянських прав шляхом доповнення її ще й громадянськими свободами, що виражається не в комплексі наділених повноважень чи можливостей людини обирати модель поведінки, а розкривається в системі державних гарантій створення такого середовища реалізації вказаних прав, в якому можливе поєднання їх у будь-якій конфігурації, і навіть реалізація таких прав і можливостей, які чітко не детерміновані в законодавстві, але передбачені «*esprit des loix*». Для забезпечення інтересів особистості потрібна певна сукупність правових і неправових явищ, що функціують у єдності і взаємозв'язку, тобто за допомогою певного механізму. Тому у сфері національної безпеки реалізація громадянських прав втілюється в певній системі умов, спрямованих на ефективне здійснення людиною прав і свобод.

З цього приводу П. М. Рабінович та М. І. Хавронюк роблять доволі цікавий висновок, що права людини є основним об'єктом національної безпеки держави, «оскільки лише на основі безпеки особи, закріплюючи, реалізуючи, охороняючи і захищаючи насамперед її основоположні права і свободи можна планувати та здійснювати заходи, спрямовані на забезпечення безпеки більш складних соціальних систем, включаючи суспільство і державу» [114]. Цей підхід ми підтримуємо, хоча і вважаємо, що безпека суспільства чи держави неможлива без повноти реалізації громадянських прав і свобод, оскільки лише в своїй сукупності індивідууми через реалізацію власних прав здатні сформувати суспільство, не кажучи вже про державу. Але такий висновок є релевантним та справедливим винятково для держав демократичних, оскільки авторитарні чи

тоталітарні держави функціонують в інтересах лише однієї еліти. Аналогічний висновок робить значно пізніше у своїх роботах О. В. Шмоткін, зазначаючи, що «пріоритетність безпеки особи розкривається через співвідношення елементів у системі взаємин «людина – суспільство – держава». У зв'язку з цим, порушення прав людини не обмежуються лише погіршенням положення конкретної особи в суспільстві. Вони також мають відчутний негативний вплив на інші складові системи національної безпеки, що призводить до збільшення їхньої вразливості та, відповідно, зниження їхньої надійності [151, с. 119-120]. Єдиним, так би мовити, підтекстом у цій тезі є те, що держава отримує можливість обмежувати права людини як індивідуально, так і в масштабах соціальної групи чи всього суспільства, через потреби забезпечення безпеки самого суспільства. Такий висновок є очевидним, але він не є коректним з точки зору механізму реалізації національної безпеки, оскільки суспільна необхідність у значенні мотиву обмеження має обґрунтовуватись потенційною можливістю настання такого обсягу негативних наслідків, який апріорі загрожує повноті реалізації громадянських прав особою чи певною соціальною групою. Тому обмеження таких прав є виправданим і в інтересах конкретної особи зокрема.

Н. Оніщенко з цього приводу звертає увагу на те, що, виступаючи об'єктом національної безпеки, громадянські права, а передусім повнота їх забезпечення та реалізації, є індикатором, з одного боку, глибини демократизації суспільних процесів, з іншого – якості системи забезпечення національної безпеки [88, с. 55]. Отже, звертаємо увагу на наукові погляди Л. М. Артюшина та Г. Ф. Костенка, які вказують на важливий аспект визначення прав людини. Вони стверджують, що права людини та обов'язки держави є взаємопов'язаними і доповнюють одні одних. Іншими словами, права людини можна розглядати як відображення обов'язків держави, яка зобов'язана забезпечувати ці права [11]. Сутність цієї тези розкривається через те, що забезпечення національної безпеки та охорона громадянських прав є обов'язком

держави, а тому від повноти їх забезпечення залежить, наскільки ефективним є механізм держави та яким є реальний стан національної безпеки.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що права людини виступають у значенні об'єкта національної безпеки держави в обсязі не меншому, ніж обсяг громадянських прав, які закріплені міжнародними актами, ратифікованими на рівні національного законодавства, та обсягом громадянських прав і свобод, визначених у значенні конституційних гарантій держави перед суспільством. Зазначене твердження є справедливим для демократичних держав. Натомість, варто визнати, що для держав авторитарних та тоталітарних національна безпека виражається через забезпечення стабільності правлячої еліти. Доцільно також наголосити, що в значенні об'єкта національної безпеки громадянські права можуть бути обмежені, але винятково в спосіб, заздалегідь передбачений національним законодавством, та з урахуванням доведених обставин неможливості забезпечити національну безпеку в інший спосіб, ніж через часткове та строкове обмеження громадянських прав. Обмеження їх в інший спосіб у контексті зазначених мотивів варто розглядати винятково в значенні узурпації влади та порушення обов'язків і гарантій держави перед населенням.

Висновки до розділу 1

Підбиваючи підсумки дослідження стосовно теоретико-методологічного підґрунтя дослідження концептуальних питань теорії і практики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, маємо підстави зробити такі проміжні висновки.

1. Аналіз стану наукового розроблення проблематики реалізації прав людини у сфері національної безпеки дав змогу систематизувати дослідження

сучасних науковців за такими напрямками: дослідження, які мають загальнотеоретичний акцент і спрямовані на досягнення термінологічної визначеності, єдності в підходах до повноти формування системи громадянських прав, визначення їхніх особливостей у значенні категорії конституційно-правової науки; дослідження, спрямовані на критичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку національного законодавства в аналізованій сфері; дослідження щодо співвідношення прав людини, національної безпеки та військової складової державного устрою; дослідження у сфері теоретико-методологічних засад онтологічного та аксіологічного співвідношення прав людини із цілями національної безпеки, пошуку місця громадянських прав та свобод у структурі системи забезпечення національної безпеки; дослідження, спрямовані на обґрунтування необхідності та меж застосування обмежень прав людини в інтересах національної безпеки.

2. Аналіз методологічних основ дослідження прав людини в контексті національної безпеки розкриває особливості застосування різноманітних підходів для розуміння цієї проблематики. Маємо підстави для виділення таких груп методів дослідження прав людини у цій сфері:

- філософсько-правові методи, зокрема діалектика, формально-логічний та логіко-юридичний аналіз, а також поєднання онтологічного та аксіологічного підходів, які застосовуються для визначення ознак, критеріїв та змісту прав людини в контексті національної безпеки;

- загальноправові методи пізнання, зокрема аналіз, синтез, індукція, порівняльно-правовий аналіз, які дають змогу вивчати механізм забезпечення реалізації прав людини у сфері національної безпеки;

- соціально-правові методи, зокрема системний, структурний, соціологічний аналіз та правове моделювання, які сприяють визначенню особливих вимог до системи забезпечення національної безпеки з урахуванням потреб повноцінного забезпечення громадянських прав.

Важливо зазначити, що для повноцінного вивчення явища національної безпеки з урахуванням ролі прав людини в цьому контексті необхідно застосовувати синтезовану методологію наукового пізнання. Ця методологія базується на поєднанні загальноправових, спеціальноправових (зокрема методології науки кримінального права) та психологічно-правових методів. Вона важлива як для правової науки, так і для державного управління та військових наук.

3. Запропоновано авторську періодизацію історико-правового розвитку прав людини у сфері національної безпеки:

«донецалежний» період (період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. та період існування радянської імперії на території України 1917-1990 рр.), протягом якого відбувається остаточне оформлення світоглядного концепту та цивілізаційної місії розвитку української державності, де права людини набувають визначального місця та є центральним стрижнем системи цілей у сфері національної безпеки;

період 1991-1996 років, протягом якого відбувається пошук власної моделі громадянських прав та системи державних гарантій їх забезпечення, зокрема у сфері національної безпеки;

період 1996-2004 рр., протягом якого науковий дискурс охоплює переважно питання розроблення механізмів забезпечення прав людини як об'єкта національної безпеки;

період 2005-2013 рр., який ознаменувався появою центрального тренду наукових пошуків стосовно питання допустимості та доцільності обмеження прав людини в інтересах національної безпеки. Цей період позначений доктринальним обґрунтуванням законодавчого закріплення можливості обмеження прав людини в інтересах національної безпеки, але без чіткої детермінації випадків та умов його застосування;

період 2014-2019 рр. – охоплює події після Революції Гідності, коли

основна увага науковців та дослідників спрямовується на розширення теоретичного підґрунтя та розроблення практичних механізмів забезпечення повноцінної реалізації прав людини у сфері безпеки та оборони;

період з 2020 року по теперішній час, протягом якого відбувається поглиблення теоретичних пошуків щодо визначення потенціалу системи забезпечення національної безпеки, подолання сучасних та перманентно наявних ризиків для національної безпеки з урахуванням того, що саме права людини посідають центральне місце серед об'єктів державної політики.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Система прав та свобод людини у сфері національної безпеки як об'єкт державної політики

Державна політика в будь-якій сфері суспільних відносин характеризується активним державно-управлінським впливом із боку системи суб'єктів управління на об'єкт, який втілює в собі окремий сектор відповідальності держави, що безпосередньо гарантовано конституцією країни. Такий вплив є системним, здебільшого структурно складним, але завжди законодавчо визначеним. Держава, реалізуючи свої обов'язки перед суспільством і забезпечуючи вільний розвиток та максимальний рівень задоволення інтересів осіб, здійснює це за допомогою системних механізмів та широкого інструментарію владно-управлінського впливу, але будь-яка процедура чи інструмент держави повинен мати законодавчі обмеження та регулюватися заздалегідь визначеним та транспарентним шляхом, який водночас є передбачуваним та зрозумілим для учасників суспільних відносин.

Державна політика щодо забезпечення прав людини, а особливо у сфері безпеки та оборони, також є владно-управлінським впливом, який реалізується в складному середовищі, але, окрім цього, має складний об'єкт забезпечення – сукупність громадянських прав та свобод. Усе це обумовлює низку суттєвих особливостей її практичної реалізації, а також процесу цілепокладання, вибору інструментів та механізмів реалізації тощо. Але для того, щоб ідентифікувати та детермінувати відповідні особливості, необхідно визначитися із власне сутністю такої політики, її змістовим розумінням та місцем у системі державно-владних відносин.

У процесі розгляду дефініцій державної політики, запропонованих А. Мозговим та О. Щербанюком, можна відзначити цікавий підхід до розуміння цього поняття.

А. Мозгов відмічає, що державна політика - це особливий спосіб мислення, який полягає у відображенні закономірних зв'язків та ознак державної політики через її характеристики [84, с. 177-180].

З іншого боку, О. Щербанюк розглядає державну політику як цілеспрямовану, відносно стабільну, свідомо-вольову та правову форму організації та виконання діяльності держави або інших уповноважених суб'єктів. Ця діяльність здійснюється за допомогою спеціальних інструментів, методів і процедур із метою розроблення стратегічного напрямку розвитку ключових сфер суспільства та тактичного управління ними для досягнення оптимального узгодження інтересів соціальних суб'єктів [154, с. 372-373]. Дійсно, державна політика – це організаційна діяльність, спрямована на реалізацію стратегічних цілей розвитку суспільства в межах, визначених на законодавчому рівні самою державою.

За такого підходу виникає певне закономірне питання, яке водночас свідчить про певну штучність розроблення державної політики. Так, визначаючи на законодавчому рівні межі та способи реалізації державної політики, держава вже на етапі до стратегічного планування вказує ті межі та контури, які не можуть бути недосяжні, оскільки законодавство має певні обмеження щодо моделі функціонування суб'єктів реалізації такої політики, оскільки в іншому випадку ситуація набуватиме абрисів державного свавілля. Якщо ж таку ситуацію розглядати в контексті реалізації державної політики забезпечення прав людини, то маємо констатувати, що законодавчо встановлені межі її реалізації стосуються передусім не обмеження можливостей держави, а недопустимості перевищення владних повноважень із метою порушення чи обмеження прав людини.

Окрім того, маємо звернути увагу на ту обставину, що аналізована нами державна політика реалізується у двох контурах: національної безпеки та громадянських прав. Предметне поле нашого дослідження стосується передусім сфери національної безпеки – це перший і більш загальний контур, так би мовити, контур першого порядку, в якому реалізується державна політика із забезпечення прав людини. Натомість державні гарантії реалізації прав людини – це другий законодавчо визначений контур, у межах якого реалізується аналізований вид політики, і саме цей контур впливає на вибір конкретних механізмів та інструментів її реалізації, водночас законодавчо визначений контур політики у сфері національної безпеки вносить лише певні корективи щодо способу застосування чи умов функціонування відповідних механізмів державної політики.

Підтвердження цієї тези знаходимо в Законі України «Про національну безпеку України», де національна безпека України визначається як надійне захищення державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших ключових національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [105]. На основі аналізу тексту статті 1 цього Закону можна зазначити, що сучасні загрози національній безпеці України та відповідні завдання, механізми захисту її національних інтересів є основою для розроблення та впровадження державної політики у сфері національної безпеки. Це свідчить про те, що стратегічним документом, який визначає курс державної політики в цій сфері, є «Стратегія національної безпеки України». На основі цієї стратегії розробляється також "Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України", яка визначає напрями державної політики забезпечення безпеки для життєво важливих інтересів держави, суспільства й особи, а також прав і свобод людини і громадянина [105].

Отже, можна зробити висновок, що захист прав і свобод людини є невід'ємною частиною загальної стратегії забезпечення національної безпеки,

він реалізується відповідно до актуальних загроз, принципів та засад, які лежать в основі державної політики у сфері безпеки.

У попередньому розділі було виявлено, що права людини є об'єктом національної безпеки, водночас вони виступають в ролі основного фактора, який ініціює та спрямовує діяльність людини на зміну навколишнього середовища та створення нових, більш сприятливих умов для життя. Іншими словами, ці права та свободи є двигунами суспільного розвитку. Важливо зауважити, що потреби суспільства та індивіда мають спільну мету і в кінцевому результаті збігаються.

Важливим аспектом аналізу цієї політики є те, що права та свободи людини є головним об'єктом, на основі якого розробляється державна політика забезпечення цих прав. Отже, ефективність цієї політики визначається рівнем загроз, які можуть вплинути на повноту реалізації цих прав та свобод. Саме на основі цих загроз формується стратегія та заходи забезпечення прав людини [144, с. 68-70].

Згідно з вищесказаним, можна визнати, що захист прав і свобод людини є головним завданням суспільства, і цей аспект є ключовим у формуванні державної політики забезпечення прав людини.

У процесі розгляду суперечки стосовно пріоритету між безпекою особи та національною державною безпекою варто врахувати, що основні інтереси, які визначають національні інтереси, формуються з урахуванням інтересів індивіда, суспільства та держави. На цьому етапі розвитку суспільства найважливішим завданням стає забезпечення прав і свобод людини та її безпеки. Відповідно до цього підходу, гарантування цих прав і свобод, а також їхня захищеність державою, автоматично призводить до забезпечення конституційного порядку, суверенітету і територіальної цілісності держави. Отже, пріоритет надається особі, її правам і свободам, оскільки вони є найвищою цінністю [112].

Ця позиція відображається у системі принципів і засад, на яких ґрунтується державна політика щодо забезпечення прав людини. Сучасна стратегія забезпечення прав людини впроваджується через різні напрями, зокрема законодавчий, правозастосовний, політичний, судовий, військовий та інші. Права людини в галузі національної безпеки захищаються в межах різних галузей права, як-от: конституційне, кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільне та інші [36].

Водночас, розглядаючи державну політику щодо забезпечення прав людини в правовому вимірі, маємо зауважити, що сучасний її прояв характеризується впливом надзвичайно потужного фактору зовнішнього середовища, який, окрім двох наведених нами вище контурів – безпекового та контуру громадянських прав, дає всі підстави стверджувати про наявність третього – воєнного стану.

Воєнний стан – це особливий правовий режим функціонування суспільства та всієї сукупності державно-владних відносин. Його особливість проявляється в наділенні органів державної влади винятковими повноваженнями, реалізація яких із точки зору безпекового сектору суттєво підвищує рівень обороноздатності держави, переводить майже всі державні процеси на потреби військової сфери для забезпечення тактичних цілей національної безпеки – досягнення миру, припинення військових дій, захист громадян. Держава свідомо розширює коло власних повноважень, але цьому передують дії негативних зовнішніх факторів, які поставили під загрозу саме існування української державності та української нації. Тому в цьому контексті державна політика в аналізованій нами сфері спрямована не стільки на розвиток громадянських прав, скільки загалом на відстоювання самих умов їх існування у тому вигляді, в якому вони гарантовані державою на рівні Конституції України.

Що ж стосується іншого контуру – громадянських прав, то запровадження воєнного стану стає тим самим детермінантом запровадження потенційно

можливих обмежень громадянських прав і свобод, про допустимість та необхідність яких ми дискутуємо в межах цього дослідження. Аксіологічний вимір та сприйняття громадянських прав як найвищої цінності держави не змінились в умовах воєнного стану, але в контексті аналізу особливостей їх реалізації та повноти забезпечення необхідно враховувати суспільно-політичні реалії. Йдеться передусім про обмеження права перетину державного кордону певним категоріям громадян України, а також низку інших прав, які мають тимчасовий характер. Головний акцент, який необхідно зробити на цьому етапі нашого дослідження полягає в тому, що такі обмеження не викликають жодних суперечностей із загальновизнаною на міжнародному рівні системою громадянських прав, оскільки відсутність подібних обмежень ставить під сумнів існування самого демократичного режиму.

У контексті забезпечення прав людини в умовах військової агресії з боку Російської Федерації, важливо відзначити, що введення воєнного стану призводить до обмеження конституційних прав і свобод громадян та законних інтересів юридичних осіб. Важливо підкреслити, що це обмеження передбачається на законній основі і має обмежувати, а не порушувати чи ігнорувати ці права і свободи. Подібне обмеження не позбавляє осіб відповідальності за порушення закону.

Правовою підставою для цього обмеження є факт введення воєнного стану [144]. Як відомо, згідно з пунктом 5 частини 1 статті 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», указ Президента України про введення воєнного стану має обов'язково містити повний перелік конституційних прав і свобод громадян, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану, разом із зазначенням строку дії таких обмежень. Крім того, у такому указі також мають бути визначені тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб разом із вказівкою строку їхньої дії [108].

Важливим документом в сучасних умовах є Указ Президента України

№64/2022 від 24 лютого 2022 року під назвою «Про введення воєнного стану в Україні». У цьому указі конкретно визначено, що можуть бути обмежені конституційні права і свободи громадян, які визначені в статтях 30-34, 38, 39, 41-44 та 53 Конституції України. Також указ передбачає можливість введення тимчасових обмежень щодо прав і законних інтересів юридичних осіб в обсязі і межах, які є необхідними для забезпечення можливості впровадження та реалізації заходів, передбачених правовим режимом воєнного стану [100].

Отже, можемо зробити висновок, що державна політика щодо забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах воєнного стану є, так би мовити, найбільш радикальним різновидом політики забезпечення громадянських прав та свобод, радикальність якої пов'язана із запровадженням на всій території держави унікального за своїм змістом та механізмами реалізації правового режиму – режиму воєнного стану.

Оскільки аналізований нами вид державної політики характеризуватиметься найбільшим рівнем та обсягом обмежень громадянських прав, то він потребує відповідного рівня законодавчої деталізації та визначеності. Так, наприклад, А. М. Мерник, В. О. Кузьміна, В. М. Бурлаков зазначають, що державна політика щодо забезпечення прав людини завжди повинна мати високий рівень транспарентності, адже має демонструвати потенційні можливості держави накладати певні обмеження на обсяг реалізації громадянських прав [80]. Але ми маємо наголосити, що така можливість не означає обов'язковість запровадження обмежувальних заходів навіть в умовах воєнного стану.

Окрім того, варто розглядати реалізацію громадянських прав у сукупності із громадянськими обов'язками перед державою, зокрема щодо її захисту та дотримання правопорядку. Тому захист держави та її територіальної цілісності як обов'язок громадян має також забезпечуватись державою, на що і спрямоване законодавство, яким регулюється ведення воєнного стану. У цьому,

на наш погляд, детермінується ще одна дуже важлива особливість державної політики щодо забезпечення прав людини саме у сфері національної безпеки, в якій на перший план виходить громадянський обов'язок стосовно захисту держави. І саме в такому контексті – через необхідність забезпечення повноти реалізації такого зобов'язання з боку громадян – маємо розглядати необхідність запровадження тимчасових обмежень окремих громадянських прав та свобод.

Такий підхід демонструє не лише наявність специфіки державної політики в аналізованій нами сфері, але і особливості обставин, в яких така політика реалізується. Наголосимо на тому, що, розглядаючи запровадження воєнного стану як особливий радикальний стан державно-владних відносин із максимально обґрунтованою можливістю запровадження обмежень громадянських прав та свобод, ми звертаємо увагу, що вся сфера національної безпеки передбачає потенційну можливість такого обмеження через дію факторів, які можуть мати потенційно негативний вплив на стан її забезпечення. Іншими словами, навіть без запровадження воєнного стану, державна політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки може передбачати запровадження певних обмежень таких прав із метою недопущення порушення стабільності та цілісності національної безпеки. Проте наголошуємо, що такі обмеження можуть запроваджуватися винятково на підставі законодавства, тобто потенційне їх запровадження та обсяг обмежень мають бути передбачуваними й заздалегідь відомими, а також мати строковий характер, який також визначається на законодавчому рівні.

Власне, через таку передбачуваність і розкривається значення правової конструкції «державна політика забезпечення прав людини». М. Д. Савенко вказує на те, що фундаментальними компонентами механізму забезпечення прав людини є правові принципи, норми (юридичні гарантії), а також умови і вимоги, пов'язані з діяльністю органів влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб та громадян. Ці складові в сукупності забезпечують дотримання,

реалізацію й захист прав та свобод громадян. Іншими словами, це система взаємопов'язаних конституційних норм, які закріплюють основні права та свободи громадян, встановлюють гарантії їх реалізації і визначають організаційні та інституційні аспекти їх практичного втілення [122, с. 74-77].

Ця система є ключовою для забезпечення прав людини, оскільки вона не лише закріплює ці права в законодавстві, але і забезпечує їх практичну реалізацію та захист від можливих порушень. Правові принципи й норми створюють каркас для захисту прав людини, а умови й вимоги стосовно діяльності органів влади та громадян визначають практичні механізми їх здійснення. Ця система взаємодії гарантує, що права та свободи громадян дійсно захищені і здійснюються в повному обсязі.

Такий підхід нами підтримується, оскільки одна з його визначальних рис проявляється у спрощеній структурі процесу «забезпечення прав людини», який складається з двох основних елементів: нормативного та інституційного. Закріплення гарантій прав та свобод на конституційному рівні вимагає від законодавства на цьому ж рівні встановлення особливостей їх реалізації за різних умов правового режиму в державі. Зокрема це стосується і таких особливих умов реалізації прав людини, що пов'язані із потребами національної безпеки, і це повною мірою відображається в Конституції України, де національна безпека та суспільні потреби виступають основною детермінувальною ознакою під час обґрунтування потреби в обмеженні прав людини.

Суть нормативної, а точніше навіть конституційної основи державної політики щодо забезпечення права людини визначається тим, що саме вона дає їй правове життя, наділяючи відповідними юридичними формами, виступаючи джерелом пізнання та орієнтування у правовому полі [1]. На думку І. О. Бакірової, саме на конституційному рівні мають визначатися всі без винятку детермінанти державної політики щодо забезпечення прав людини,

особливо коли йдеться про сектор національної безпеки з потенційною можливістю обмеження таких прав. Водночас головною особливістю такої політики є те, що вся її повнота та межі мають бути закріплені на рівні Конституції України. Нормативно-правова деталізація конституційних положень у законодавстві має здійснюватися так, щоб не допустити наповнення додатковим змістом тих чи інших імперативів реалізації державної політики забезпечення прав людини в безпековій сфері, тобто недопустимим є відкритий перелік випадків застосування державою обмежень прав та свобод людини в інтересах національної безпеки або перелік прав, які потрапляють під обмеження.

Визнання й утвердження прав і свобод людини є важливим аспектом державної діяльності, і це може здійснюватись через різні засоби та дії держави, її органів та посадових осіб. Наприклад, це може передбачати виголошення прав людини в деклараціях, заявах, закріплення їх у Конституції та інших законах, а також участь у підготовці і прийнятті міжнародних документів щодо прав людини шляхом приєднання до відповідних міжнародних договорів та їх ратифікації.

Забезпечення прав і свобод людини передбачає створення відповідних умов для їх реалізації. Ця діяльність має три основні телеологічні аспекти: сприяння реалізації прав і свобод людини, їх охорона та захист. Обов'язок держави забезпечувати права людини і громадянина є головною телеологічною домінантою Конституції України. Цей підхід підкреслює її демократичний і гуманістичний потенціал [99].

Проте важливо зауважити, що в Конституції України встановлено загальні стандарти та повноту гарантованих державою прав, але їх реалізація може бути об'єктивно пов'язана із іншими нормативно-правовими актами, які регулюють особливий стан їхньої реалізації, передусім в умовах національної безпеки. Такі акти допомагають деталізувати й оперативного впливати положення Конституції,

забезпечуючи реалізацію прав людини в конкретних ситуаціях та в умовах загрози для національної безпеки.

У цьому контексті йдеться про сукупність документів, що мають стратегічний характер і закріплені в Законі України «Про національну безпеку України». Провідне місце серед них займає власне Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020, відповідно до якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвища соціальна цінність в Україні. Реалізація цієї норми Конституції України – головна ціль державної політики національної безпеки» [110]. Отже, держава встановлює, що саме реалізація повноти закріплених в Конституції України положень, зокрема й щодо реалізації громадянських прав та свобод, і є метою забезпечення національної безпеки. Але в Конституції України найбільшою цінністю визнано також права людини, а також зазначено, що їх обмеження можливі та допустимі винятково в інтересах національної безпеки. Відповідно, виникає ситуація циклічності цілей та завдань державної політики.

Натомість, на переконання А. Мозгової, однією із ключових особливостей державної політики у сфері забезпечення прав людини в галузі національної безпеки є її поетапність. Державна політика утворюється через послідовний процес, в якому всі етапи взаємопов'язані й спрямовані на досягнення встановлених цілей та реалізацію ключових завдань. Цей процес можна розглядати у вигляді послідовних етапів:

- структурування проблеми та визначення цілей: на цьому етапі визначаються проблеми та завдання, які вимагають уваги державної політики. Це передбачає аналіз ситуації, ідентифікацію потреб та визначення конкретних цілей, які потрібно досягти;

- прогнозування розвитку об'єктів державної політики: на цьому етапі проводять прогнози щодо того, як об'єкт державної політики може розвиватися

в майбутньому. Це допомагає зрозуміти, які виклики та можливості можуть виникнути в процесі реалізації політики;

- реалізація механізму та напрямів державної політики: на цьому етапі визначаються конкретні заходи та стратегії, які будуть використовуватися для досягнення цілей політики. Це передбачає прийняття законодавчих актів, розроблення програм та проєктів;

- моніторинг із метою визначення найбільш релевантних сфер реалізації засобів та механізмів: на цьому етапі відбувається постійний контроль за реалізацією політики. Моніторинг допомагає визначити, які аспекти реалізації є найбільш важливими та потребують додаткової уваги;

- оцінювання якості реалізації державної політики: на останньому етапі оцінюються результати реалізації політики та її впливу на об'єкт. Це допомагає визначити, наскільки ефективно були досягнуті цілі та чи були досягнуті очікувані результати.

Такий послідовний процес допомагає систематично та ефективно розробляти, впроваджувати та вдосконалювати державну політику, забезпечуючи її успішну реалізацію та вплив на суспільство [84, с. 177-180]. Тобто така структура не відзначається циклічністю цілей, оскільки передбачає необхідність чіткої їх детермінації з метою оцінювання ступеня досягнення. Відповідно, нам видається цілком виправданим твердження, що спосіб та межі забезпечення прав людини в умовах існування загроз для національної безпеки мають бути заздалегідь визначені.

Наразі в Конституції України, Стратегії національної безпеки України та власне Законі України «Про національну безпеку України» відсутні визначені межі та умови застосування окремих обмежень прав людини, що зменшує рівень транспарентності такої державної політики, а недостатній рівень телеологічної домінанти Конституції України відкриває можливості для потенційного зловживання з боку держави обсягом обмеження прав громадян,

що регулюється окремими законодавчими актами. Втрачається імперативність недопущення зменшення обсягу громадянських прав та свобод без належного його обґрунтування. І тут маємо підстави для висновку: така ситуація – недостатньо вичерпне визначення умов та критеріїв запровадження обмежень прав людини в інтересах національної безпеки – це та основна проблема, яка на сьогодні посідає ключове місце в науковому дискурсі не лише в Україні. Ця проблема є основним предметом наукової полеміки між теоретиками та практиками державного управління. У межах цього дослідження заплановане її розв’язання шляхом використання методу експертних оцінок, методу Делфі та методології правового моделювання стосовно визначення принаймні контурів правової реальності, які за рахунок впровадження системи точних індикаторів дадуть можливість розробити систему критеріїв застосування обмежень громадянських прав під час реалізації державної політики в аналізованій нами сфері.

Відповідаючи на запитання про особливості та характерні риси державної політики забезпечення прав людини у сфері безпеки та оборони, розглядатимемо її в онтологічному та феноменологічному спектрах. Так, онтологічна природа цього виду державної політики тяжіє до правової політики держави, однак має низку суттєвих детермінувальних ознак, наявність яких пов’язана зі специфікою предмета та середовища, в якому ця політика реалізується. Передусім йдеться про особливість її об’єкта, яким є права людини. Від того, як держава розуміє цей об’єкт, а зокрема, що саме вона відносить до складових «прав людини», і залежить інструментарій її забезпечення. Нами обстоюється точка зору, що сукупність прав людини, які держава має ідентифікувати в значенні об’єкта державної політики у сфері безпеки та оборони, це той комплекс прав і можливостей, наданих людині як фізіологічній істоті, які набули закріплення в межах певного контуру громадянських свобод, які є загальновизнаними у світі та закріпленими на рівні

міжнародно-правових актів.

У такій ситуації держава не обов'язково має закріплювати кожне окреме право в Конституції, але зобов'язана гарантувати недоторканність та недопустимість обмеження прав, що визнаються державою під час ратифікації відповідних міжнародно-правових актів. Натомість, сучасна державна політика забезпечення прав людини в аналізованій нами сфері є максимально деталізованою з точки зору визначеності об'єкта, предмета, методів та інструментів. Це, на нашу думку, лише перешкоджає ефективності її реалізації. Сутність політики забезпечення прав людини безвідносно до сфери її реалізації полягає передусім у створенні такого рівня організаційно-правового забезпечення, яке дає можливість особі самостійно обирати модус поведінки й досягати максимуму в задоволенні власних потреб та інтересів. Держава не запроваджує обмежень щодо способів реалізації прав особи, не встановлює межі такої реалізації, але водночас може визначати ті межі правової поведінки, переступаючи які особа потрапляє у сферу активної уваги стосовно зловживання правами, перевищення прав або навіть порушення загальновизнаного та заздалегідь визначеного на законодавчому рівні способу реалізації прав в конкретній сфері суспільного буття. Людина наділяється такою свободою дій та поведінки у процесі задоволення власних прав та інтересів, яка дасть можливість забезпечити їх у максимальному обсязі за умови недопущення порушення прав інших осіб або інтересів національної безпеки.

На думку Й. І. Горінецького, правоохоронна функція сучасної держави є самостійним і пріоритетним напрямом державної політики, який реалізується за допомогою юридичних засобів із метою досягнення різноманітних соціальних ефектів. Один із таких ефектів - це захист прав людини в загальному сенсі, зокрема основ конституційного ладу, а саме прав, свобод і законних інтересів кожної людини і громадянина, а також інших суспільних об'єктів. Паралельно, ця функція виступає як юридичний механізм досягнення інших соціальних

цілей суспільства і держави.

Досягнення вищезазначених цілей можливе завдяки систематичній та цілеспрямованій державній політиці у сфері правоохоронної діяльності. Ця політика спрямована на підвищення рівня захищеності прав і свобод громадян, зміцнення законності та правопорядку в суспільстві. Навіть в умовах ризику та загроз національній безпеці, систематична та ретельно спланована діяльність у сфері правоохоронної функції дає змогу забезпечити відповідні умови для існування суспільства.[24, с. 4-8]. О. І. Безпалова в цьому сенсі зазначає, що чим більшими стають ризики безпекового стану, а зокрема ризики для національної безпеки, тим більш активною та жорсткою має бути правоохоронна діяльність держави, оскільки недопущення порушення прав людини є детермінантною існування держави навіть за умови, коли діють фактори внутрішнього середовища. Натомість, у суспільстві правоохоронна діяльність має набувати особливого характеру, пов'язаного із недопустимістю порушення прав людини ще й за рахунок дії чинників криміногенної ситуації, окрім факторів зовнішнього середовища, що вже негативно впливають на національну безпеку, порушуючи в такий спосіб права громадян [10, с. 412-424]. Тобто дослідниця наголошує, що державна політика у сфері забезпечення прав людини має активізувати правоохоронну функцію держави пропорційно до сили та рівня дії загроз національній безпеці. Саме так правоохоронна діяльність держави спрямовується на всебічне та максимально повноцінне забезпечення громадянських прав та свобод.

У цьому випадку недоцільно говорити про певний баланс у системі: нездатність держави забезпечити стан національної безпеки через дію зовнішніх загроз – підвищення рівня правоохоронної функції з метою максимізації недопущення порушення прав людини через дію внутрішніх безпекових загроз. Йдеться про таку особливість державної політики, яка пов'язана зі збільшенням уваги до реалізації правоохоронної функції внаслідок дії загроз для безпекової

ситуації, відповідно, вона спрямовує свій владно-управлінський вплив на недопущення ще більшого погіршення становища суспільства чи порушення громадянських прав та свобод.

Проте маємо навести і точку зору П. В. Онопенка, який стверджує, що «правоохоронна функція держави має два аспекти: внутрішній та зовнішній. Зміст внутрішньої правоохоронної функції держави полягає в охороні конституційного ладу, забезпеченні охорони законності і правопорядку, прав і свобод громадян, власності, природних ресурсів та навколишнього природного середовища, боротьбі зі злочинами та іншими правопорушеннями, їх своєчасній профілактиці. Що стосується зовнішньої правоохоронної функції держави, то вона пов'язана з охороною прав і свобод особи на міжнародній арені, а також участю України в підтримці міжнародного правопорядку» [89, с. 8-11]. Отже, дослідник наголошує, що реалізація правоохоронної функції держави на міжнародному рівні є додатковим елементом забезпечення національної безпеки.

Ми, звісно, не можемо погодитись із таким твердженням повною мірою, адже в контексті сучасного стану протистояння агресії РФ бачимо, що активна участь України в миротворчих місіях та в співробітництві з міжнародним співтовариством із питань протидії поширенню злочинності й корупції не гарантувала національної безпеки в ситуації конкретної загрози – вторгнення з боку іншої держави.

Водночас нам імпонують ідеї О. І. Безпалової та П. В. Онопенка стосовно посилення правоохоронної діяльності держави під час дії негативних для національної безпеки факторів зовнішнього середовища чи навіть активного вторгнення іншої держави. Зокрема це проявляється в тому, що під час дії воєнного стану більшість правоохоронних органів наділяються винятковими повноваженнями щодо протидії злочинності, застосування превентивних заходів та забезпечення високого рівня громадського порядку.

Таку особливість державної політики реалізації прав людини у сфері національної безпеки недоцільно розглядати через призму компенсаторного механізму. Тобто підвищення активності у сфері протидії загрозам криміногенного характеру в середині держави не може вважатися своєрідним елементом підвищення рівня забезпечення громадянських прав через негативну дію факторів зовнішнього середовища, що спричиняють негативні наслідки для системи національної безпеки в Україні. Це пояснюється тим, що держава має активніше діяти у сфері дотримання державних гарантій безпеки в умовах, коли контури національної безпеки зазнали суттєвого порушення, а також спостерігається безперервна негативна дія факторів зовнішнього впливу.

Щодо компенсаторного механізму, то, на жаль, наразі державна політика в аналізованій нами сфері на законодавчому рівні не має ефективного його закріплення. Вважаємо такий механізм особливою рисою аналізованої державної політики, але в нинішніх умовах розроблення вітчизняного законодавства його втілення є фрагментарним і проявляється на рівні судового захисту порушених прав. На нашу ж думку, такий механізм є обов'язком держави, а вже сама держава шляхом застосування інституту реституції надалі має компенсувати ті ресурси, які вона витратила на відновлення порушених прав людини. Вважаємо відсутність такого дієвого механізму одним із суттєвих недоліків вітчизняної політики забезпечення прав людини, особливо в умовах військової агресії з боку РФ. Оскільки держава намагається його запроваджувати, то ми більш детально зупинимося на ньому в наступних підрозділах та запропонуємо власне бачення моделі його реалізації.

Загалом варто констатувати, що онтологічний зміст та феноменологічне наповнення державної політики щодо забезпечення прав людини у сфері національної безпеки на практиці розкривається через систему завдань та принципів її формування, реалізації та координації не лише з урахуванням факторів ризиків та загроз для системи національної безпеки, але і з

урахуванням сучасних геополітичних та суспільно-політичних реалій української держави, однією із яких є процес європейської та євроатлантичної інтеграції до єдиного глобального безпекового середовища.

2.2. Завдання та принципи формування державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки

У контексті євроатлантичної інтеграції запроваджено додатковий тренд у вектор наукового пізнання процесів, пов'язаних із формуванням державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Основними контурами дослідження залишаються система національної безпеки та політика держави щодо забезпечення повноти реалізації громадянських прав та свобод, але, аналізуючи процес формування принципів та цілей такої політики, будемо виходити із потреб євроатлантичної інтеграції як додаткового напрямку підвищення рівня власної обороноздатності та повноцінного відновлення стану національної безпеки держави.

Якщо йдеться про процес цілепокладання під час розроблення державної політики щодо забезпечення прав людини, то тут варто зазначити, що загальне спрямування заздалегідь відоме – максимізація державних гарантій та сприяння реалізації громадянами своїх прав та свобод. При цьому деталізація таких цілей є явищем цілком зрозумілим, а характер кінцевих завдань обумовлюється низкою аспектів, як-от:

– засади реалізації державної політики в галузі забезпечення прав людини з урахуванням вимог, що висуває система забезпечення національної безпеки та особливості моделі державно-управлінських відносин у ній;

– система загроз, які впливають на стан національної безпеки та є потенційними ризикогенним факторами, зокрема й щодо порушення,

обмеження прав людини;

– загальний вектор розвитку держави, її цивілізаційна орієнтація та загальний концепт розвитку суспільно-політичних процесів.

Оскільки Україна є демократичною, правовою державою, а вектор її розвитку спрямований на долучення до єдиної північноатлантичної архітектури побудови безпекового середовища, а також на вступ до ЄС, то цілком логічним є те, що під час розроблення державної політики стосовно забезпечення прав людини необхідно вже на етапі законодавчого її забезпечення враховувати положення та норми права ЄС, щоб досягти високого рівня уніфікації національного та загальноєвропейського законодавства під час остаточної інтеграції до Європейського Союзу. Це об'єктивує необхідність ухвалення певних стандартів та вимог щодо повноти забезпечення тих чи інших прав і свобод як у конкретному напрямі, так і в моделі державної політики в цій сфері загалом.

Водночас маємо зауважити, що на сучасному етапі розвитку України євроінтеграція не має стати самоціллю. Так, дійсно, відкриття ринків ЄС для вітчизняної продукції, досягнення європейського рівня соціальних стандартів та соціального забезпечення, забезпечення прозорих умов для ведення бізнесу та розвитку особистості – усе це привабливі цілі та бажаний стан розвитку суспільства. Однак досвід ЄС демонструє, що в ситуації розв'язання проблем у сфері національної безпеки на перший план виходять загальноєвропейські інтереси безпеки, зокрема й економічної, які можуть певною мірою дисонувати із національними інтересами чи пріоритетами національної політики в цій сфері.

Так, наприклад, досвід санкційної політики засвідчує, що деякі країни намагаються отримати більше преференцій від ЄС, водночас зменшуючи власні вимоги до національного безпекового середовища, щоправда, переважно в економічній сфері. У цьому контексті доцільно згадати досвід Франції,

Німеччини та Італії, які не бажають запроваджувати загальноєвропейські безпекові обмеження та санкції, мотивуючи це великими ризиками для власних економік. Натомість, питання щодо дотримання прав людини стає певним індикатором демократизації розвитку країни, її відповідності стандартам ЄС, зокрема йдеться про виконання вимог стосовно перерозподілу тих чи інших фінансових потоків у середині ЄС.

Про це свідчить, зокрема, досвід Угорщини, і хоча приклад цієї країни є недостатньо вдалим, але ми зосереджуємо свою увагу саме на тому, як ЄС маніпулює питанням щодо дотримання громадянських прав. Так, голосування за окремі безпекові рішення Угорщина не проводила протягом другої половини 2022 року, мотивуючи це порушенням національних інтересів та появою загроз для економічної безпеки.

Водночас, подібну позицію відстоюють і низька інших країн ЄС, але після того як політичне керівництво Союзу погодилося на певні компенсації таким країнам, як Болгарія, Греція тощо, ними були прийняті відповідні рішення з урахуванням рівня демократизації політичних процесів та рівня дотримання прав і свобод людини в цих країнах. Угорщина ж так і не отримала необхідних поступок у плані додаткового фінансового та економічного забезпечення саме внаслідок невідповідності рівня реалізації громадянських прав у цій країні загальноєвропейським стандартам. Це свідчить про те, що, обираючи між європейською інтеграцією та станом забезпечення національної безпеки та національних інтересів, кожна держава має робити зважений вибір на користь останнього, оскільки навіть членство в ЄС не гарантує уникнення загроз для національної безпеки, зокрема в економічній сфері, хоча із дотриманням високого рівня вірогідності захисту держави від зовнішніх загроз чи прямої агресії з боку іншої держави.

У зв'язку з цим, М. Ф. Криштанович висловлює точку зору, що функціями державної політики в галузі забезпечення національної безпеки є

цілеспрямовані, організовувальні, координувальні та регулювальні впливи суб'єктів державного управління на національну безпеку. Ці функції спрямовані на реалізацію національних інтересів та мають регулювати різні сфери життєдіяльності суспільства й держави. Основною метою є створення умов для розвитку особистості, прогресу суспільства й держави, а також нейтралізація загрози у вигляді послаблення спроможності держави в реалізації своїх національних інтересів на міжнародній арені.

Важливо зазначити, що ці функції також передбачають виявлення та нейтралізацію загроз для національних інтересів. Для цього можуть використовуватися спеціально створені сили й засоби, зокрема збройні сили, розвідка, правоохоронні органи та інші. Отже, реалізація цих функцій може мати «силовий» характер і передбачати застосування примусових заходів [65, с. 249-250]. Ця теза актуалізує необхідність враховувати потенціальну можливість застосування всіх наведених інструментів та сил держави для забезпечення національної безпеки за умови досягнення цілей європейської інтеграції.

З цього приводу маємо звернутися до позиції С. М. Домбровської, яка зазначає, що національної безпеки держави в окремих сферах неможливо досягнути винятково за рахунок інтеграції до ЄС. Так інтеграція відкриває лише новий рівень можливостей у галузі забезпечення національної безпеки, але водночас встановлює новий рівень вимог до процесу формування та реалізації державної політики [32, с. 30-31]. Підтримуючи цю думку, зазначимо, що саме по собі ні законодавство ЄС, ні єдиний економічний простір не дають гарантій для національної безпеки чи максимального рівня дотримання прав людини. Інтеграція до ЄС лише певним способом розширює коло можливостей, а також організаційний, ресурсний та фінансовий потенціал для підвищення якості державної політики в аналізованій сфері, але не може вважатися достатньою умовою для максимізації стабільності стану національної безпеки держави.

Саме тому ефективне управління завжди має динамічний характер, а

процеси, які відбуваються в суспільстві, мають тенденцію до прискорення в часі. Тому для державної політики в галузі забезпечення прав людини у сфері безпеки та оборони постійно існує необхідність підвищення її якості, що неможливо без наукового аналізу можливих управлінських ситуацій для визначення способів ефективного розв'язання управлінських проблем, які виникають у процесі реалізації національних інтересів. Національні інтереси й загрози, пов'язані з їхньою реалізацією, наявні в усіх сферах життєдіяльності суспільства й держави. Це означає, що вони можуть впливати на економіку, політику, соціальну сферу, культуру, національну безпеку, екологію та інші аспекти суспільного життя й державної діяльності. Це дає змогу констатувати, що управлінські рішення суб'єктів забезпечення національної безпеки, які мають на меті максимізувати рівень забезпечення прав людини, впливають на основний зміст, результативність та ефективність адміністративного, політичного, соціально-економічного та інших видів державного управління, тобто йдеться про стратегічне значення управлінських рішень указаних суб'єктів. Зокрема, ця ситуація спостерігається, коли виникає необхідність нейтралізації загроз для життєво важливих національних інтересів у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства та держави, та дає змогу дійти висновку, що управлінню у сфері забезпечення національної безпеки властиві певні закономірності. Міжгалузеве та функціональне управління представляють два різні підходи до організації та здійснення управлінських функцій у системі державного або корпоративного управління. Кожен із них має свої унікальні ознаки та особливості [1]. Саме тому, досліджуючи питання щодо визначення завдань та запровадження принципів формування політики в галузі забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, маємо дослідити сукупність нормативно-правових актів, в яких такі принципи вже закріплені.

Досліджуватимемо лише ті принципи, які безпосередньо входять до обох контурів: державної політики національної безпеки та державної політики в

галузі забезпечення громадянських прав і свобод. Отже, одночасно оцінюватимемо їх з урахуванням тенденцій до євроатлантичної інтеграції України. Тому в значенні першого нормативно-правового акту, який необхідно піддати критичному аналізу, варто згадати Закон України «Про національну безпеку України».

Положення, які нас цікавлять, закладені в статті 3 цього нормативного акта й охоплюють такі ключові принципи:

- принцип верховенства права передбачає, що усі дії та рішення у сфері безпеки й оборони мають відповідати встановленим законам і нормам. Це гарантує законність та легітимність усіх заходів і операцій;

- принцип підзвітності передбачає, що суб'єкти сектора безпеки й оборони мають бути підзвітними перед владою та суспільством. Це забезпечує відкритість та відповідальність у їхній діяльності;

- принцип законності передбачає, що усі дії сектора безпеки й оборони мають ґрунтуватися на законі. Це гарантує дотримання прав та свобод громадян і запобігає зловживанню владою;

- принцип прозорості передбачає, що діяльність сектора безпеки й оборони має бути відкритою та доступною для громадськості. Це сприяє забезпеченню громадянського контролю та довіри до сектору;

- принцип дотримання засад демократичного цивільного контролю передбачає, що суспільство виконує активну роль під час контролю за функціонуванням сектора безпеки й оборони. Це важливо для забезпечення демократії та захисту прав громадян;

- принцип дотримання норм міжнародного права передбачає, що Україна зобов'язана дотримуватися міжнародних правових стандартів у сфері безпеки й оборони. Це сприяє участі України в міжнародних ініціативах із підтримання миру й безпеки;

- принцип розвитку сектора безпеки й оборони визначає сектор безпеки й

оборони як ключовий інструмент для реалізації державної політики у сферах національної безпеки й оборони. Це передбачає постійне удосконалення та модернізацію цього сектора для ефективного захисту національних інтересів.

Наведена система принципів згрупована законодавцем у три підсистеми, кожна з яких детермінує окремий напрям реалізації державної політики у сфері національної безпеки чи відповідає певному функціональному середовищу тих інструментів та механізмів, які обираються державою для її забезпечення із різних сфер державно-владних відносин.

Так, перша група принципів є загальною для будь-якого виду державної політики чи нормативно-правового регулювання окремої сфери суспільних відносин, оскільки вони проголошують базові детермінанти існування правопорядку. Верховенство права, підзвітність, законність та прозорість – усе це є вимогами щодо демократичного врядування, індикаторами його реалізації та вихідними умовами для забезпечення повноти прав людини, що закріплюється не лише на рівні національного законодавства, але й у різноманітних міжнародно-правових актах.

Один із ключових принципів, який посідає особливе місце серед першої групи принципів, це принцип дотримання засад демократичного цивільного контролю над сектором безпеки та оборони держави. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про національну безпеку України» [105], демократичний цивільний контроль розглядається як комплекс заходів, які здійснюються відповідно до Конституції і законів України і містять такі складові: правові заходи (спрямовані на забезпечення верховенства права й законності в діяльності органів сектора безпеки й оборони); організаційні заходи (орієнтовані на забезпечення підзвітності, прозорості та ефективності роботи цих органів); інформаційні заходи (сприяють публічному обговоренню й розкриттю інформації про діяльність сектора безпеки й оборони); кадрові заходи, які стосуються формування та навчання персоналу, що займається питаннями

безпеки й оборони.

Цей принцип спрямований на забезпечення відкритості, відповідальності та громадянського контролю над сектором безпеки й оборони. Він є гарантом дотримання всіх інших принципів, визначених у статті 3 Закону про національну безпеку України.

Системний аналіз положень Розділу III «Демократичний цивільний контроль» вказаного закону демонструє не лише сутнісну концептуальну цілісність такого контролю як окремого механізму забезпечення ефективності реалізації державної політики у сфері національної безпеки загалом, а також щодо реалізації прав людини в цій сфері зокрема. Системність такого контролю проявляється в тому, що він здійснюється Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також системою органів судової влади та громадянами й інститутами громадянського суспільства.

Така деталізація суб'єктного складу, предметної сфери та способів реалізації демократичного цивільного контролю демонструє, що це не лише принцип формування державної політики в аналізованій галузі, а самостійний окремий механізм її практичної реалізації, основною метою якого є забезпечення повноти дотримання прав людини, недопущення перевищення влади та застосування сили.

Ще одним блоком принципів, визначених у ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України», є принципи, що стосуються практичного дотримання міжнародних зобов'язань, узятих на себе Україною. Водночас на законодавчому рівні закріплюється не лише забезпечення максимально високих стандартів дотримання прав людини, зафіксованих у системі міжнародно-правових актів, але й участь України в забезпеченні таких прав під час

міжнародної кооперації у сфері національної безпеки. У цьому контексті доцільно наголосити, що Україна має деталізувати, у яких саме програмах міжнародного співробітництва та проєктах глобального забезпечення миру й безпеки вона братиме участь чи участь у яких проєктах відповідає її національним інтересам.

З точки зору євроінтеграційних процесів об'єктивною є заувага, що таке співробітництво має відбуватися в межах програм забезпечення безпеки в ЄС та програмах транскордонного співробітництва з країнами ЄС у сфері забезпечення прав людини та високих безпекових стандартів. Але в цьому контексті варто пам'ятати про первинність національних інтересів, а вже потім – про інтереси глобального порядку. Так, досвід протистояння російській агресії Україною демонструє низький рівень інклюзивності більшості європейських країн у питаннях забезпечення безпеки в європейському регіоні. Низький рівень реагування та мобільності в протидії російській агресії та навіть терористичним атакам із боку РФ засвідчує, що європейські країни не квапляться виконувати міжнародні зобов'язання, якщо вони суперечать їхнім економічним інтересам.

Саме такий принцип має домінувати і у вітчизняній практиці реалізації державної політики в галузі забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки. Варто звернути увагу, що багато дослідників окреслюють негативні аспекти використання міжнародного права в механізмі забезпечення безпеки. Так, Б. А. Кормич акцентує, що на початку ХХ ст. міжнародне право вже склалося в чітку систему, яка значною мірою обмежувала дії держав, і, відповідно, було необхідно знайти виправдання порушенню цих обмежень. Обґрунтування ж зневаги до норм міжнародного права необхідністю захисту національної безпеки виявилось цілком дієздатним. На жаль, така сама доля спіткала й застосування категорії «національна безпека» у внутрішній сфері, яку почали використовуватися в США як привід для обмеження громадянських свобод, прикладом чого став Communist Control Act, або Закон про контроль за

комуністами 1950 року, згідно з яким будь-яка організація, яка визнавалася комуністичною, одразу оголошувалася незаконною і втрачала будь-які права [57, с. 12-17]. Розвиваючи тезу Б. А. Кормича, наголошуємо, що Україна не має зневажливо ставитися до міжнародних зобов'язань чи вимог міжнародно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки. Але вона має підходити до цього питання із урахуванням першочерговості національних інтересів. Тому наполягаємо, що принципи, перелічені в п. 2 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України», повинні мати більш національно орієнтоване втілення, для чого пропонуємо викласти зазначену норму в такій редакції:

«2) дотримання норм міжнародного права, за умови їхньої відповідності національним інтересам України, цілям забезпечення національної безпеки; участь винятково в інтересах України в міжнародних зусиллях із підтримання миру й безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; прагнення до регіонального лідерства України в питаннях забезпечення регіональної безпеки в усіх сферах суспільного буття».

Таке формулювання свідчить про примат національних інтересів над глобальними, а дотримання цього принципу з урахуванням порядку здійснення демократичного цивільного контролю над сектором безпеки дасть змогу обмежувати виконання міжнародних функцій країни, якщо таке виконання відбувається на вимогу міжнародних партнерів, а не в інтересах національної безпеки держави.

Ще один принцип, який міститься в ч. 2 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України», це принцип «розвитку сектору безпеки й оборони як основного інструмента реалізації державної політики у сферах національної безпеки й оборони» [105]. Він має, на наше глибоке переконання, винятково декларативний характер, оскільки розвиток безпекового середовища є об'єктивним перманентним процесом виконання державою власних

безпекових функцій. Якщо ж йдеться про розвиток якості забезпечення окремих безпекових функцій чи формування цілей державної політики щодо забезпечення громадянських прав і свобод, то тоді поняття «розвиток» має розкриватися через такі детермінанти, як «удосконалення», «підвищення ефективності», тобто такі категорії, які б відображали якісно новий стан еволюції державної політики в аналізованій нами галузі.

Важливим нормативно-правовим актом, який містить принципи формування державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, є Стратегія національної безпеки України. Так, її системний аналіз демонструє наявність певної групи принципів, які мають визначальне значення для цілей запропонованого дослідження. Так, п. 4 вказаної Стратегії містить перелік ключових засадничих принципів, які мають першочергове значення для реалізації аналізованого типу державної політики:

– принцип стримування виявляється через розвиток оборонних і безпекових спроможностей, які спрямовані на унеможливлення збройної агресії проти України. Цей принцип передбачає, що країна має володіти достатніми ресурсами й засобами для ефективної відповіді на будь-яку загрозу своїй безпеці й суверенітету. Розвиток оборонної здатності спрямований на запобігання можливим агресіям та забезпечення національної безпеки;

– принцип стійкості передбачає формування здатності суспільства й держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й забезпечити стає функціонування, незважаючи на зовнішні чинники й загрози. Цей принцип спрямований на мінімізацію шкідливого впливу загроз для системи національної безпеки. Стійкість дає країні змогу зберігати свою функціональність і відновлюватися після можливих кризових ситуацій [110].

Обидва принципи стосуються передусім державної політики у сфері національної безпеки, але в контексті реалізації громадянських прав їх варто інтерпретувати так:

- принцип стримування означає недопустимість негативного впливу загроз національній безпеці на повноту реалізації громадянських прав та свобод шляхом використання засобів державної політики у сфері національної безпеки;
- принцип стійкості означає адаптивність моделей державної політики забезпечення прав людини стосовно негативного впливу загроз для національної безпеки з метою недопущення скорочення обсягу реалізації громадянських прав.

Іншими словами, обидва принципи передбачають гнучкість державної політики в аналізованій нами галузі. Така ознака, як гнучкість може трансформуватися в самостійний принцип – принцип гнучкості державної політики та оперативності реагування на загрози для національної безпеки в такий спосіб, який дає можливість запроваджувати більш дієві механізми забезпечення повноти реалізації громадянських прав уже в умовах дії таких загроз. Тобто гнучкість пов'язана не з процесом цілепокладання чи прогнозування розвитку державної політики, а передусім із реагуванням системи владних відносин на процес практичного забезпечення реалізації прав людини, що передбачає цілепокладання вже в нових умовах правової реальності, в яких загрози для національної безпеки визнаються панівними факторами та новими умовами суспільного буття.

До речі, утилітарність такого принципу здебільшого розкривається в умовах запровадження режиму воєнного стану та розроблення політики відновлення порушених прав людини, коли цей особливий правовий режим воєнного стану не припинено.

Подальший аналіз Стратегії національної безпеки України розкриває декларування ще двох принципів формування державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Так, у п. 48 Стратегії містяться такі принципи:

- індивідуальної юридичної відповідальності та невідворотності

покарання за порушення прав людини, надмірне їх обмеження чи невиправдане зменшення обсягу реалізації;

– нульової толерантності до негативних проявів загроз безпекового середовища, зокрема до корупційних проявів.

Обидва принципи розкривають правоохоронний зміст державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, а водночас демонструють, що державні гарантії в цій сфері є непохитними, а їх порушення тягнутиме за собою відповідальність. Принцип нульової толерантності застосовний до будь-якого негативного прояву в системі забезпечення національної безпеки чи до будь-якої загрози, яка має індивідуальну визначеність та проявляється в діях особи. Тоді нульова толерантність означає невідворотність настання негативних наслідків для такої особи через застосування державою системи примусових заходів, які спрямовані на мінімізацію негативного впливу ризиків для національної безпеки чи подолання негативних наслідків від таких дій.

З цього приводу цікавою є думка А. В. Басова, що принцип нульової толерантності є індикатором меж вдоволеності та допустимості поведінки третіх осіб стосовно конкретних громадян, суспільства, соціуму чи держави або ж щодо встановленого правопорядку. Запровадження нульової толерантності означає недопущення будь-яких проявів поведінки особи, яка має хоча б якусь ознаку загрози чи ризик для повної реалізації громадянських прав [9, с. 58-60]. Погоджуємося із таким твердженням, зазначаючи лише, що ступінь жорсткості відповіді та реакції органів державної вади на будь-які негативні прояви в безпековому середовищі, джерелом яких є модус поведінки особи (зокрема юридичної чи особи публічного права) не має бути індикатором демократизації держави, а лише оцінкою рішучості захисту демократичних прав та свобод.

Наступним надзвичайно значущим принципом у контексті формування державної політики щодо захисту прав людини в умовах національної безпеки є

положення, закріплене у статті 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Цей принцип визначає недопустимість використання правового режиму воєнного стану для реалізації мети щодо захоплення влади та порушення прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб.

Ця норма закону встановлює беззаперечний заборонний характер, що вказує на те, що введення воєнного стану не може служити підставою для застосування тортур, жорстоких чи ганебних методів поводження або ж покарань, які демонструють приниження гідності особи. У будь-якій спробі використовувати введення воєнного стану для цілей захоплення влади чи інших негідних вчинків, передбачена відповідальність відповідно до чинного законодавства. [108]. На наше глибоке переконання, цей принцип є базовим, фундаментальним, на якому мають ґрунтуватися та вибудовуватися всі інші принципи формування аналізованого типу державної політики та завдання щодо її практичної реалізації.

На цьому акцентують також і В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свида, які зазначають, що процес забезпечення національної безпеки не може мати жодних негативних проявів чи негативного впливу на інтереси конкретної особи, соціуму чи суспільства в цілому, оскільки політика держави у сфері національної безпеки спрямована передусім на задоволення потреб громадян [14]. Якщо ж сприймаємо потребу в національній безпеці як одну із природних потреб громадян, передумову для вільного розвитку особистості та реалізації громадянських прав і свобод, то маємо розуміти, що будь-яке обмеження прав людини на шляху досягнення цілей національної безпеки робить саму мету її забезпечення нікчемною.

Держава має створювати безпечні умови для всебічного розвитку держави, адже без цього неможливою є реалізація громадянських прав і свобод. Водночас це неможливо здійснити за рахунок обмеження окремих

громадянських прав. Натомість, реагування держави на загрози для національної безпеки, які вже настали та мають негативний вплив на всю сферу суспільного буття, допускають певне обмеження громадянських прав, але таке обмеження має розглядатися як додатковий резерв для відновлення безпекового середовища.

Цікавий принцип формування державної політики в аналізованій нами галузі державно-владних відносин пропонують А. Дацюк, В. Садовський, О. Полтораков, Р. Марутян. Дослідники на підставі аналізу положень Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [104] зазначають, що принцип гарантованої достатності обмеження громадянських прав та свобод є одним із найбільш яскравих та своєчасних принципів реалізації державної політики забезпечення прав людини на перших етапах протидії загрозам для національної безпеки та відновлення безпекового середовища. Дослідники стверджують, що реалізація цього принципу проявляється через застосування державою певних обмежувальних заходів, які мають або ж не допустити поширення загроз національної безпеки на всю територію держави, або протидіяти їх проникненню в усі сфери суспільного буття [28, с. 32-34]. Ми частково погоджуємося із необхідністю запровадження такого принципу до процесу формування державної політики забезпечення прав людини, але винятково поряд із принципом пріоритетності превентивних заходів.

На наш погляд, держава має намагатися передбачити спектр настання негативних наслідків і розробляти комплекси заходів для протидії їм, і винятково у випадку неможливості передбачення настання того чи іншого негативного наслідку або активізації певної загрози національній безпеці допускається обмеження громадянських прав та свобод. Але все ж таки пріоритет повинні мати превентивні заходи із попередження чи профілактики окремих загроз національної безпеки, щоб не допускати зменшення обсягу гарантованих державою громадянських прав та свобод.

У цьому контексті цікавою є думка В. О. Копанчука, що вся система нормативно-правового забезпечення державної політики у сфері національної безпеки має ґрунтуватися на потребах завчасного виявлення, постійного моніторингу та розроблення заходів із попередження настання загроз для національної безпеки. Коли держава реагує на наслідки, які вже настали, то це означає лише одне – неефективність державної політики та необхідність перегляду підходів до її формування [54]. Зміна парадигми державної політики у цій сфері має важливе практичне значення, оскільки раніше акцент робився на забезпеченні безпеки лише в разі конкретної загрози або небезпеки національній безпеці. Сучасна парадигма цієї політики передбачає, що держава повинна мати здатність захищати національні цінності й інтереси в будь-який момент, незалежно від наявності конкретних загроз. Це означає, що держава має бути завжди готовою до викликів, які можуть виникнути як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні [66].

З такою постановкою питання щодо формування державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки можна погодитися.

Водночас цю тезу необхідно доповнити, що захист національної безпеки має здійснюватися із широким застосуванням інструментів прогностичного, аналітичного характеру, які дадуть змогу завчасно ідентифікувати загрози національній безпеці та розробити заходи з протидії настанню таких загроз.

Саме в цьому і розкривається онтологічний зміст принципу пріоритетності превентивних заходів, який доцільно доповнити принципом пошуку альтернатив та компромісних рішень у сфері забезпечення національної безпеки. У цьому випадку йдеться про те, що коли система ідентифікації загроз для національної безпеки виявляє нову загрозу чи фіксує активізацію вже відомої, держава має розробляти та запроваджувати альтернативну модель державної політики забезпечення прав людини, яка містить комплекс заходів із реагування на потенційне загострення загроз національній безпеці, зокрема в

контексті забезпечення повноти громадянських прав в умовах зростання її впливу.

Така альтернатива заміщеності потребує надзвичайно великого обсягу заходів для моніторингу безпекового середовища, планування та прогнозування розвитку системи забезпечення й національної безпеки, а також реалізації в її контурах повноти громадянських прав та свобод. Це означає, що аналізований нами тип державної політики є надзвичайно складним та гнучким із точки зору умов середовища, в якому така політика формується.

Отже, підсумовуючи викладене, вважаємо, що доцільно систематизувати всю сукупність принципів формування державної політики в галузі забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, імплементувавши їх до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України», зокрема шляхом вилучення п. 3 цієї частини та доповнення її новими пунктами в такій редакції:

«3) недопустимість негативного впливу загроз для національної безпеки на обсяги громадянських прав та свобод; стійкості системи прав людини до негативного впливу загроз національній безпеці; гнучкості державної політики забезпечення прав людини в умовах, коли такі загрози мають практичний прояв;

4) індивідуальної юридичної відповідальності та невідворотності покарання за порушення прав людини, надмірне їх обмеження чи невинуватене зменшення обсягу реалізації; нульової толерантності до порушення прав людини у сфері національної безпеки, особливо за умови негативного впливу загроз для національної безпеки;

5) неприпустимість використання правового режиму воєнного стану для захоплення влади та порушення прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб;

6) пріоритетність превентивних заходів та принципу гарантованої достатності обмеження громадянських прав та свобод;

7) широкої альтернативності моделей, засобів та механізмів державної

політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки».

Така систематизація принципів та їх розширення дають можливість для перегляду та докорінної трансформації всього процесу формування державної політики щодо забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Особливої актуальності ці процеси набувають в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції, коли уніфікація національного законодавства із положеннями загальноєвропейської системи права є необхідною передумовою для подальшої інтеграції. Запровадження такої розгалуженої системи принципів формування аналізованого типу державної політики створює необхідні передумови з метою розширення можливостей для захисту національного законодавства від небажаного обсягу уніфікації чи окремих положень, імплементація яких не повною мірою відповідатиме національним інтересам нашої держави.

2.3. Характеристика української державної політики в галузі забезпечення та реалізації прав і свобод людини у сфері національної безпеки

Сучасний етап розвитку державної політики щодо забезпечення прав людини характеризується наявністю одразу трьох детермінант, які не були відомі до моменту вторгнення РФ на територію України, тобто допоки система національної безпеки нашої держави не проходила випробування на ефективність в умовах відкритої агресивної війни. Такими детермінантами є руйнування системи міжнародних гарантій безпеки для України, їхня недовірливість, що потребує розроблення нових механізмів або створення системи національної безпеки із високим рівнем самодостатності в її забезпеченні; необхідність концентрації уваги державної політики в галузі забезпечення прав людини на їх відновленні та захисті вже в умовах дії прямої військової загрози та терористичних атак із боку РФ; необхідність переоцінки євроінтеграційних

прагнень з урахуванням винятковості примату національних інтересів, що демонструє так звана *real politic* більшості європейських країн, які не активізують у максимальному обсязі свої зусилля на захист демократії в Україні, оскільки це суперечить їхнім національним, переважно економічним, інтересам чи може принести їм певні ризики.

Так, насправді, ця нова правова та геополітична реальність щодо реалізації державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки відображає сучасні виклики та динаміку змін у світовому порядку. У цій новій реальності держави мають бути готові до адаптації та реагування на різноманітні загрози, які можуть виникнути як внаслідок змін у геополітичному середовищі, так і через розвиток нових технологій та інших факторів. Це свідчить про необхідність перегляду певних підходів до її формування, механізмів реалізації та процедур, якими вона забезпечувалась. Тут доцільніше говорити про аксіологічний вимір переосмислення такої політики, тобто про зміну орієнтирів під час її формування та реалізації. Водночас варто наголосити, що будь-яка політика держави в будь-якій сфері суспільного буття завжди реалізується в тому політичному тренді, який проголошено вищим політичним керівництвом держави, у межах тих цивілізаційних цінностей та національної ідеї, яка панує в суспільстві і може вважатися офіційною ідеологією розвитку суспільної свідомості.

За таких обставин і політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки має розвиватися з урахуванням потреб щодо досягнення цілей європейської та євроатлантичної інтеграції. Водночас постає необхідність аналізу перспектив формування та реалізації досліджуваного типу державної політики за умови, коли слідування ідеалам ЄС здійснюватиметься ситуативно, а вимоги щодо уніфікації законодавства прийматимуться вибірково. Натомість, пріоритет надаватиметься потребам та інтересам національної безпеки, зокрема в умовах сьогодення. Наголошуємо, що досвід таких країн, як Великобританія

(після Brexit), Норвегія (яка не є членом ЄС, але є членом НАТО), Польща та країни Балтії (які мають статус стратегічних партнерів США) демонструє, що найбільш ефективним є прагнення до пошуку балансу між національними інтересами та тими вимогами, які висуває ЄС до країн-кандидатів. Тим більше, що навіть після того, як Україна офіційно подала заявку на вступ до ЄС, політичні дебати стосовно строків такого вступу з боку країн-членів ЄС не вщухають.

У цьому контексті слушною є точка зору Н. Пелагши стосовно того, що цивілізаційний розвиток України, а також інтеграційні процеси, до яких вона долучається, мають здійснюватися передусім відповідно до її національних інтересів, а основний критерій має розкриватися через зміцнення національної ідентичності, національної безпеки та здійснення демократичних перетворень [90]. Цілком погоджуємося із цією тезою, адже її актуальність підтверджується сучасними геополітичними умовами розвитку України. Тому варто зазначити, що самі по собі євроінтеграційні процеси не можуть розглядатися як самоціль розвитку української державності. Що ж до державної політики в галузі забезпечення прав людини, то євроінтеграція розкриває для неї нові можливості реалізації, підвищення ефективності окремих механізмів та пошуку нових моделей реалізації з урахуванням досвіду європейських країн.

Забезпечення прав людини та їх відновлення, особливо в умовах воєнного стану, що запроваджений в Україні, виступає необхідною передумовою для ефективною реалізації завдань у сфері національної безпеки. Це стає ключовим завданням під час формування нової моделі гарантування національної безпеки в країні. Зазначений сектор об'єднує в собі військові формування, правоохоронні структури, розвідувальні органи та спеціальні державні служби, призначені для захисту національних інтересів як від зовнішніх, так і від внутрішніх загроз. Вони володіють повноваженнями для застосування зброї, спеціальних заходів і правового примусу в межах закону з метою забезпечення

національної безпеки.

Цей сектор відіграє важливу роль у захисті інтересів української нації та сприяє розвитку демократії, а також повній реалізації громадянських прав і свобод. У сучасних умовах ця сфера функціонування сектора безпеки й оборони України вимагає ретельного аналізу та перегляду підходів до забезпечення прав людини, особливо в умовах нової правової та геополітичної реальності. [78, с. 120-122]. Для забезпечення виконання цих завдань та ефективного функціонування сектора безпеки й оборони необхідно розробити і впровадити систему стратегічного прогнозування і планування. Ця система має на меті забезпечити можливість адекватно реагувати на реальні та потенційні загрози для національної безпеки, передбачити можливі ризики й розробити комплекс заходів для їх запобігання.

Цей комплекс заходів має охоплювати політичні, воєнні, економічні, соціальні, інформаційні та інші заходи, спрямовані на запобігання виникненню загроз національній безпеці. Важливо враховувати потенційні ризики щодо порушення громадянських прав, а також передбачити перешкоджання загостренню ризиків обмежень комплексу громадянських свобод і спланувати їх нейтралізацію. Система стратегічного прогнозування і планування також має передбачати комплексну протидію в разі виникнення загрози для національної безпеки [58, с. 248-252]. Підгрумуємо наведені тези та точки зору, вважаючи, що державна політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки має бути індикатором успішності заходів із підтримки національної безпеки.

Основною метою такої політики є максимізація рівня задоволення громадянами України своїх інтересів та потреб за рахунок широти реалізації громадянських прав та свобод. Проголошений політичним керівництвом курс на європейську інтеграцію має сприяти такій реалізації або принаймні не створювати ситуації, в яких такі громадянські права та свободи обмежуються чи скорочуються. Тобто порушення прав людини вже виступатиме індикатором

хібності реалізації державної політики, порушення цілісності її механізму або слугуватиме показником зловживання владою. Натомість, досягнення цілей державної політики у сфері забезпечення прав людини свідчатиме, що цілі національної безпеки також досягаються, її контур дотримується, загрози для національної безпеки суттєво зменшуються. Таке концептуальне сприйняття онтологічної сутності аналізованого нами типу державної політики впливатиме і на трансформацію світоглядного прийняття безпекового середовища для України в умовах європейської інтеграції. Наразі ми звикли ототожнювати національну безпеку України із безпекою від зовнішнього втручання, військової агресії та терористичних атак, які вчиняє рф по території України. Однак варто чітко усвідомлювати, і ми наполягаємо на цьому, що реалізація прав людини не обмежується правом на безпечне життя в умовах миру. Це явище комплексне та багатоаспектне, воно дисперсне, а тому містить і такі складові, як економічна, інформаційна, соціальна, громадська безпека тощо.

Вектор європейської та євроатлантичної інтеграції варто розглядати як розширення стандартів для забезпечення відповідного безпекового стану в кожній сфері суспільного буття, що у своїй сукупності створюватиме необхідні передумови для вільної та всебічної реалізації населенням своїх громадянських прав та свобод. У цьому контексті В. Ф. Смолянук звертає увагу як наукової спільноти, так і практиків державного управління на необхідність перегляду самого підходу до формування вимог щодо державної політики у сфері забезпечення прав людини в нових реаліях безпекового середовища за умови військової агресії з боку рф. На думку вченого, у таких умовах формування державної політики має відбуватися з урахуванням стратегічних перспектив настання мирного часу. Тобто йдеться не про запровадження тактичних заходів з метою відновлення балансу безпеки в якійсь одній сфері суспільного буття, а про розроблення стратегічного бачення процесу захисту, відновлення та розвитку в майбутньому прав людини, підвищення рівня їх реалізації в тих

умовах, які склалися (автор каже про вторгнення РФ на момент 2013-2014 років) [132, с. 241-243]. Якщо ж цю тезу екстраполювати на умови сьогодення, то отримуємо ситуацію, коли формування державної політики щодо забезпечення прав людини у сфері національної безпеки має відбуватися з орієнтацією на стандарти ЄС та НАТО, але виходячи із конкретних потреб суспільства в умовах активної протидії військовій агресії РФ.

Це означає, що необхідно здійснювати пошук альтернативних шляхів та механізмів формування вказаного типу державної політики, виходячи із того, що заходи, які реалізуються державою в умовах запровадженого воєнного стану, мають бути замінені на заходи, так би мовити, мирного часу. Це передбачає розроблення таких заходів заздалегідь. Важливо, що це мають бути не застарілі механізми державної політики, які існували в довоєнний період, а нові, які б враховували наявні та потенційні майбутні ризики безпекового стану, але були б зорієнтовані не на обов'язковість уніфікації національного законодавства із нормами права ЄС, а на досягнення базових стандартів розвитку держави, зокрема й системи забезпечення прав людини, які закладені в самих принципах існування Європейського співтовариства.

Як зазначають провідні дослідники, зокрема М. Ф. Криштанович, Я. Я. Пушак та інші, втрата контролю над Автономною Республікою Крим та частиною територій Луганської і Донецької областей у 2014 році виявила суттєві недоліки та неефективність національної політики у сфері забезпечення національної безпеки України, особливо в період до 2014 року. Аналіз цих слабких місць та недоліків у реалізації цієї політики призвів до необхідності перегляду та трансформації підходів до її впровадження.

У результаті цього перегляду були розроблені нові механізми, зокрема ті, що стосуються забезпечення прав людини, особливо в умовах тимчасової окупації територій України та у зв'язку з численною кількістю вимушено переміщених осіб. Зокрема, з урахуванням механізмів розпалювання збройного

конфлікту Росією в східних регіонах України та руйнування системи світової та регіональної безпеки, а також порушення принципів міжнародного права, було вирішено переглянути та уточнити доктринальні положення, що стосуються формування та реалізації державної політики України у сфері забезпечення національної безпеки.

Після подій 2014 року політичне керівництво України використовувало можливості Ради Безпеки ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС та інших міжнародних структур, які несуть відповідальність за підтримання миру й безпеки у світі. Також розпочалося використання потенціалу кризового консультативного механізму відповідно до положень Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору, яка була ратифікована 9 липня 1997 року [66, с. 369-372]. Водночас, як вже виявляється зараз, нові підходи до політики забезпечення національної безпеки теж не були ефективними настільки, наскільки це б протидіяло воєнному повномасштабному вторгненню РФ 24.02.2022 року на майже всю територію України. Це звертає нашу увагу на найважливішу та найсуттєвішу детермінанту всього подальшого процесу формування державної політики в галузі забезпечення прав людини – вихідні базові законодавчі акти, які містять механізми забезпечення національної політики, втратили свою актуальність, а моделі та механізми державної політики у сфері забезпечення національної безпеки, вимоги до її формування, система елементів її забезпечення та реалізації, суб'єктний склад практичного втілення такої політики – усе це продемонструвало недостатній рівень ефективності, дієздатності під час попередження і протидії реальній військовій загрозі, що призвело в кінцевому випадку до неможливості протидіяти загрозам і, як наслідок, до суттєвого порушення прав людини, обмеження громадянських свобод на значній території української держави.

Україна розглядає можливість гарантувати свою національну безпеку шляхом інтеграції до безпекових структур, які найбільше відповідають її

інтересам. При цьому вона відмовляється від політики нейтралітету та активно розробляє нові підходи до забезпечення своєї національної безпеки. Україна надає пріоритет участі в удосконаленні та розвитку євроатлантичної та європейської систем колективної безпеки.

Для досягнення цієї мети Україна активно прагне інтегруватися до європейського політичного, економічного та правового простору з метою набуття членства в Європейському Союзі. Також вона збільшує співпрацю з НАТО та працює над виконанням критеріїв, необхідних для набуття членства в цій організації.

Для успішної реалізації альтернативних стратегій державної політики щодо забезпечення національної безпеки Україна передусім зосереджує зусилля на упорядкуванні підходу до стратегічного аналізу, прогнозування та планування національної безпеки. Ця мета була досягнута після подання Україною офіційних заявок на вступ до ЄС та НАТО. Зазначені заявки відображають офіційне рішення політичного керівництва країни та його спрямованість на отримання конкретного правового статусу – повноцінного членства в цих організаціях.

Сучасна політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки ґрунтується на тих же законодавчих актах, що і попередня, і це головний її недолік. Водночас, ми усвідомлюємо, що в умовах запровадження воєнного стану докорінна зміна законодавства є майже неможливою. Тут варто зосередитися на перегляді підходів до практичного втілення та реалізації державної політики, тобто на моделях й інструментарії, який доступний безпосередньо суб'єктам реалізації такої політики. І тому ми говоримо, що одним із головних чинників ефективності формування аналізованого типу державної політики є запровадження адаптивного підходу, ситуативного управління, яке дає змогу реагувати на найбільш гострі фактори порушення та обмеження громадянських прав у тих правових реаліях, які існують

(незмінності законодавства), але за умови більш широкого використання управлінського потенціалу органів державної влади. Принципи побудови політики забезпечення прав людини є усталеними, так само як і орієнтири її реалізації, що втілені в повноті обсягів громадянських прав та свобод, а механізми практичної реалізації та той інструментарій, який зможе використовувати суб'єкт реалізації такої політики, має бути докорінно переглянутий та вдосконалений.

Так, деякі вчені основними концептуальними підходами до визначення шляхів забезпечення прав людини у сфері національної безпеки вважають такі:

організаційно-управлінський аспект забезпечення прав людини та національної безпеки передбачає координацію діяльності органів влади, створення необхідних структур, ініціювання публічних обговорень та активізацію громадянського суспільства. Його мета – забезпечити ефективно управління цими питаннями в умовах сучасних викликів і загроз [80];

правозастосовно-правотворчий – полягає у створенні суб'єктами реалізації державної політики забезпечення прав людини низки галузевих та підзаконних нормативно-правових актів, які деталізують положення основних законодавчих актів у сфері національної безпеки та формують ефективну правозастосовну практику [80; 84].

Так, національна безпека належить до пріоритетних завдань і досягається через ретельне планування й виконання державної політики, яка базується на відповідних концепціях, доктринах, стратегіях і програмах, а також охоплює різні сфери, як-от: політика, економіка, соціум, оборона, екологія, наука й технології, інформація та інші.

При цьому такий аспект національної безпеки, як забезпечення реалізації прав людини присутній у кожному із секторів національної безпеки, сегменті реалізації безпекової політики держави. Власне, тому й важко розробити єдиний стратегічний документ щодо забезпечення прав людини, як, наприклад,

Стратегія національної безпеки України, оскільки він би охоплював абсолютно всі сфері суспільного буття. Натомість, компенсувати його відсутність можна за рахунок розширення правотворчої свободи та креативності суб'єктів владних повноважень, наділених відповідним мандатом реалізації державної політики забезпечення прав людини, а також шляхом дискретного управління, що передбачає прийняття суб'єктами владних повноважень у процесі реалізації державної політики щодо забезпечення прав людини таких рішень, які дають змогу максимізувати їх реалізацію за умови непохитності та мінімізації ризиків у системі національної безпеки. Сам по собі механізм дискретного прийняття управлінських рішень свідчить про обов'язок органу державної влади обрати таку модель реалізації державної політики із можливих чи прийняти таке рішення, яке входить до сфери його компетенції, але водночас максимізує рівень реалізації громадянських прав та свобод. Можна сказати, що таке рішення матиме найбільш позитивні наслідки для конкретної особи, оскільки дасть можливість максимально задовольнити її інтереси законним шляхом.

Отже, мета та змістове наповнення державної політики щодо гарантування прав людини у сфері національної безпеки України визначаються життєво важливими інтересами держави, суспільства і громадянина, цілями, цінностями й потребою в розробленні та впровадженні ефективних заходів для боротьби з різними загрозами внутрішнього та зовнішнього характеру.

Зазначена теза є базовою для формування та практичної реалізації аналізованого типу державної політики, але маємо усвідомити, що наведений вище перелік підходів, який можуть використовувати суб'єкти владних повноважень, на які покладено обов'язок її реалізації, не може бути закріплений на рівні нормативно-правових актів, оскільки стосується способу правореалізації.

Забезпечення єдності і взаємозв'язку напрямів державної політики в цій сфері вимагає впровадження конкретних законодавчих механізмів на

державному рівні. Ці механізми мають містити такі елементи, як диспозитивність, розширену ініціативу органів державної влади та активну співпрацю з інститутами громадянського суспільства [137, с. 40-417]. Власне, така позиція Т. Ю. Ткачук і забезпечує практичне втілення ситуативного та адаптивного управління процесами реалізації державної політики в галузі забезпечення прав людини, але особливий акцент варто зробити на використанні таких підходів в умовах реальних загроз національній безпеці, а особливо в мовах запровадження правового режиму воєнного стану. Тут ситуативність та адаптивність розкриваються найбільше, оскільки владні структури мають розв'язувати два головних завдання: консолідації ресурсів із метою подолання загроз для національної безпеки та пошуку нових альтернативних шляхів регулювання суспільних відносин, які дадуть максимальний ефект для відновлення безпекового стану.

У таких умовах відновлення порушених прав людини чи продовження їх забезпечення на максимально можливому рівні дає змогу населенню повною мірою реалізувати власний економічний, трудовий, інтелектуальний та інший потенціал, який спрямовуватиметься на виконання завдань у сфері забезпечення національної безпеки. Отже, йтиметься про те, що адаптивний та ситуативний підходи формують циклічний зв'язок між державною політикою забезпечення прав людини та політикою у сфері національної безпеки. Реалізація прав людини дає змогу розкрити ті резерви, які має суспільство і які можуть бути використані для подолання загроз для національної безпеки. Наприклад, відновлення трудових прав людини, які порушені внаслідок вторгнення РФ, дадуть змогу їй працювати, використовувати працю, трансформуючи її в доданий продукт, а отже, у додану вартість, що забезпечує податкові надходження для держави, а відповідно, дає змогу спрямовувати кошти на фінансування безпекового сектору.

Така циклічність демонструє практичний ефект від перегляду підходів до

формування політики у сфері забезпечення прав людини, оскільки самоціль – максимізація обсягу реалізації громадянських прав особою – змінюється внаслідок застосування адаптивного підходу на іншу – використання потенціалу від максимально можливого в умовах дії загроз безпековому середовищу обсягу реалізації громадянських прав для забезпечення потреб національної безпеки.

Це означає більший всеохопний підхід до процесу планування, розроблення та впровадження політики, спрямованої на забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Основна проблема в галузі забезпечення безпеки будь-якої країни містить не лише традиційні військові аспекти, а ще й політичні фактори, питання ідентифікації з точки зору історії та національності, проблеми демократизації та стабільності в межах окремих держав, а також формування дружніх міжнародних відносин і багато інших аспектів.

Це означає, що процес реалізації прав людини в зазначених сферах суспільного буття має забезпечуватись потребами національної безпеки, і жодним чином не компліювати в національному розвитку шлях, який уже пройшли інші країни, а державна політика в галузі національної безпеки має бути спрямована на освоєння сучасних форм її організації з урахуванням власної історичної спадщини, глобалізаційних тенденцій, де права людини виступають основною цінністю, а ефект від їх реалізації – здобутком держави та потенціалом для зміцнення її безпекового стану.

Отже, наполягаємо, що навіть в умовах європейської інтеграції Україна має проходити шлях вступу з максимальним дотриманням національних інтересів, недопущення зменшення обсягу власного суверенітету та надмірного делегування політичних функцій загальноєвропейським органам управління.

Державна стратегія забезпечення національної безпеки обумовлює комплексний підхід до розв'язання відповідних завдань, що потребує постійного наукового аналізу та дослідження для розроблення та ефективного

впровадження управлінських рішень. У сучасних умовах державна політика зосереджена на системному науковому та експертному супроводі під час розв'язання стратегічних питань національної безпеки. Наукове сприяння у сфері державного управління національною безпекою стає вирішальним чинником для оптимізації та удосконалення державної політики. Тенденції наукового дискурсу свідчать про зростання уваги до питань наукового супроводу в контексті забезпечення національної безпеки в контексті усвідомлення важливості розвитку стандартів якісного наукового супроводу для ефективних управлінських рішень у цій сфері. Очевидно, що прогрес наукового супроводу забезпечення національної безпеки залежить від формування попиту на наукові та аналітичні матеріали. Комплексне оцінювання наукового супроводу в реалізації завдань національної безпеки передбачає аналіз всебічної підтримки управлінського процесу та використання необхідних ресурсів для забезпечення безпекового супроводу цих завдань [66].

У цьому контексті наголошуємо, що розв'язання завдань щодо якісного наукового, експертного та навіть інформаційно-аналітичного супроводу процесу формування державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки неможливе без розширеної участі в цих процесах громадянського суспільства.

Одним із ключових кроків державної політики, спрямованим на розвиток і залучення громадянського суспільства до процесу формування державної політики, є прийняття Урядом України Постанови від 03 листопада 2010 року № 996, яка встановлює «Порядок проведення консультацій із громадськістю з питань формування та реалізації державної політики». Ці консультації мають на меті активізувати участь громадян у державному управлінні, забезпечувати вільний доступ до інформації про діяльність виконавчих органів влади, а також сприяти гласності та прозорості їхньої роботи. Ці заходи мають сприяти встановленню систематичного діалогу між виконавчою владою та

громадянським суспільством, підвищенню якості прийняття важливих рішень із урахуванням громадської думки, а також створенню умов для участі громадян у розробленні цих рішень [103]. Ця Постанова передбачає налагодження ефективної взаємодії між виконавчими органами влади та інститутами громадянського суспільства на основі принципів партнерства, взаємної зацікавленості в досягненні демократизації управління державою та суспільством, соціально-економічного та духовного прогресу, а також усебічного захисту прав і свобод людини та громадянина.

Окремо варто також згадати про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, затверджену указом Президента України від 27.09.2021 № 487/2021, у якій визначено, що громадянське суспільство є виразником та захисником інтересів і прагнень різноманітних суспільних груп та громадян. Громадянське суспільство здатне зробити значний внесок у сталий розвиток держави шляхом надання соціальних послуг, забезпечення здійснення соціального підприємництва, збільшення кількості робочих місць і самозайнятих осіб, поліпшення бізнес-середовища, протидії корупції, сприяння прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування та реалізації інших суспільно корисних проектів. Інститути громадянського суспільства в Україні також відіграють активну роль у сприянні відновленню територіальної цілісності та розбудові миру [106].

Отже, держава розглядає розвиток громадянського суспільства та впровадження ефективних механізмів громадської участі у формуванні та виконанні державної політики на національному й регіональному рівнях, а також у розв'язанні питань локального значення як ключовий елемент для підвищення рівня національної безпеки. Це також вважається важливою передумовою для подальшого розвитку політики забезпечення громадянських прав і свобод.

Йдеться про часткове делегування низки повноважень, зокрема контрольно-наглядових та моніторингових функцій, інститутам громадянського суспільства з метою досягнення максимального рівня прозорості та утилітарності процесам планування, прогнозування, формування та реалізації відповідного типу державної політики. Інститути громадянського суспільства здатні підвищити якість розроблених механізмів, наповнюючи їх новим змістом та прогресивним інструментарієм, який забезпечує максимально можливий рівень реалізації прав людини та громадянина.

Окремо варто звернути увагу на такий напрям формування політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, як гарантування прав людини особам, які є вимушено переміщеними особами з місць тимчасово окупованих рф, а також правовий режим захисту громадян, що проживають або проживали на територіях, тимчасово окупованих ворогом та на яких ведуться бойові дії.

Так, серед чинних нормативно-правових актів щодо забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях варто акцентувати вагу на таких:

1. Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який підкреслює суверенне право України на підтримку територіальної цілісності та визначає особливий правовий статус територій, що зазнали окупації Росією. Цей закон встановлює особливі умови для державних органів та інституцій у цих регіонах із метою захисту прав громадян і юридичних осіб [102].

2. Закон України від 16 вересня 2014 року № 1680-VII «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», який визначає тимчасові механізми для місцевого управління в цих областях, з метою швидкого відновлення нормального життя, зокрема повернення прав і свобод громадян та юридичних осіб, а також реінтеграції

переміщених осіб [107].

3. Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», що встановлює гарантії для прав та інтересів людей, змушених переміститися внаслідок конфлікту чи окупації [101].

Сукупність наведених вище законодавчих актів визначає особливості політики держави щодо осіб, які зазнали суттєвого порушення власних прав через вимушене переміщення з територій, окупованих рф, або внаслідок продовження перебування на таких територіях, або через пошкодження майна внаслідок військових дій рф. Незважаючи на те, що ці закони приймалися за результатами часткової окупації рф території Автономної Республіки Крим, частини Донецької та Луганської областей, вони не втрачають свою актуальність до сьогодні, однак потребують розширення географічних меж та територіальної юрисдикції з урахуванням нових випадків тимчасової окупації.

В. Ф. Нестерович стверджує, що в Україні сформовано підґрунтя для реалізації політики забезпечення прав людини з урахуванням тимчасової окупації рф частини території України, що означає фактичну реалізацію політики відновлення порушених громадянських прав та свобод особам, які проживали на цій території. Уряд України розробив внутрішньоорганізаційні та процесуально-правові межі для захисту прав людини на територіях, які тимчасово окуповані. Дослідники вказують на відповідальність Російської Федерації як держави-окупанта за порушення прав і свобод людей на цих територіях, згідно з конституційними та законодавчими нормами України, у контексті міжнародного права. Кабінет Міністрів України проводить постійний моніторинг ситуації щодо дотримання прав людини на окупованих територіях, інформуючи міжнародні організації та вживаючи необхідних заходів. Омбудсман Верховної Ради України здійснює парламентський контроль за захистом конституційних прав на цих територіях [85, с. 85-87]. Проте є

необхідність у більш глибокій та цілеспрямованій політиці в галузі забезпечення прав людини з урахуванням значної площі території України, яка зараз перебуває під тимчасовою окупацією.

Це вимагає законодавчої визначеності стосовно правового статусу та правового режиму реалізації громадянських прав та осіб на території деяких територіально-адміністративних одиниць; розроблення комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які були змушені переселитися на іншу територію України, починаючи з 24 лютого 2022 року. Усе це дасть змогу суттєво підвищити ефективність державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки з урахуванням реального безпекового стану та військової агресії рф, що створює об'єктивні причини неможливості в повному обсязі громадянам реалізувати їхні права та свободи, гарантовані Конституцією України.

Сучасна державна політика забезпечення прав людини у сфері національної оборони проходить випробування на утилітарність, повноту та системність реалізації під тиском факторів зовнішнього середовища. Так, російська військова агресія, терористичні атаки на мирне населення, дія антиукраїнської пропаганди - усе це у своїй сукупності формує той контур нових історико-правових реалій, який стає середовищем існування українського суспільства. Права людини в Україні не перестають бути найвищою цінністю держави та основним об'єктом у системі пріоритетів національної безпеки. Натомість, існування та загострення великої кількості негативних факторів та чинників створює ситуацію, за якої державі складніше забезпечувати повноту прав людини.

Наведемо простий приклад, пов'язаний із забезпеченням права людини на гідне життя, яке з-поміж іншого передбачає отримання від держави гарантованого обсягу комунальних та інших послуг на відповідній основі. Починаючи з 24 лютого, а в деяких регіонах із 10 жовтня більшість території

України стає об'єктом терористичних атак із боку РФ на об'єкти критичної та енергетичної інфраструктури, що тягне за собою настання негативних наслідків у вигляді блекауту та масових відключень електроенергії від кінцевих споживачів. Держава намагається протидіяти самим обстрілам і терористичним атакам, а також оперативно реагувати на їхні негативні наслідки. Натомість, така політики держави має передусім компенсаторний характер, оскільки держава реагує на настання цих наслідків. При цьому держава не може забезпечити повноту реалізації прав громадян з об'єктивних причин, і от саме така штучна «неспроможність» держави породжує цілу низку інформаційних атак, метою яких є дестабілізація безпекового становища в Україні, посилення розколу в суспільстві щодо формування певного сприйняття правової та суспільно-політичної реальності, вигідної ворогу.

У цьому контексті розглядаємо перший перспективний напрям розвитку державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Він полягає в закріпленні на рівні Стратегії національної безпеки України в значенні її окремого підрозділу комплексу наслідків негативного впливу чинників зовнішнього та внутрішнього середовища на стан національної безпеки України, який [вплив] не може бути подоланий у будь-який інший спосіб, ніж шляхом відновлення порушених прав, при чому порушення яких (обмеження чи скорочення) триває певний невизначений проміжок часу. Правова конструкція такої моделі повинна мати такі ознаки:

- містити причинно-наслідковий зв'язок між негативними чинниками й факторами впливу та негативними наслідками, які призводять до порушення прав людини;

- визначати неможливість держави попередити відповідні загрози в інший спосіб, ніж шляхом ліквідації наслідків;

- демонстрацію критеріїв максимального державно-управлінського впливу з метою відновлення порушених чи обмежених прав громадян у зв'язку

із настанням відповідних наслідків.

У своїй сукупності ці ознаки визначають правову конструкцію, схожу із конструкцією настання ризиків форс-мажору у сфері господарювання. Однак держава не може повною мірою зняти з себе зобов'язання перед народом України щодо забезпечення прав і свобод людини, а тому повною мірою застосування наслідків дій обставин непереборної сили в аналізованій нами сфері державної політики неможливе. Тому держава на рівні Стратегії національної безпеки України має закріпити, що у випадку настання таких наслідків негативного впливу факторів зовнішнього середовища, які суттєво порушують права людини, органи державної влади мають запроваджувати низку спеціальних заходів екстреного характеру, які передбачають повну мобілізацію ресурсів; акумуляцію потенціалу держави, приватного сектору та недержавних структур; створення умов для максимального сприяння відновленню порушених прав чи ліквідацію негативних наслідків громадянами за рахунок власних ресурсів та можливостей, але з обов'язковою в подальшому компенсацією таких ресурсів.

На сьогодні складалася така ситуація, за якої держава переважно декларує захист порушених прав громадян, свої зобов'язання щодо їх відновлення, але не приділяє увагу політиці максимального відновлення та компенсації тих негативних наслідків, які настають для конкретної людини і які така людина відновлює за власний рахунок власними зусиллями. Компенсаторний механізм діє на рівні окремих законодавчих актів, але він не передбачений на рівні стратегічного забезпечення державної політики в галузі забезпечення прав людини, що суттєво зменшує можливості населення для повноцінної реалізації власних прав, свобод та інтересів. Окрім того, настання негативних наслідків для людини породжує новий прошарок відносин щодо реалізації її прав, коли критерії та вихідні контури розроблення й реалізації державної політики значно змінюються.

Тут для прикладу варто навести такі випадки, пов'язані із набуттям особою особливого правового статусу. Так, до повноцінної агресії з боку рф більшість громадян, що постійно проживають на територіях, які виявились тимчасово окупованими на момент весни 2022 року, не мали жодного особливого статусу та вели нормальне життя, намагаючись реалізувати всю повноту тих прав в свобод, які їм гарантовані державою. Держава ж при цьому намагалась їх забезпечити законним шляхом. Проте після нападу та руйнування цілих населених пунктів рф відбулося декілька хвиль вимушеної міграції. Особи, що проживали на таких територіях, почали набувати статусу внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), при чому їхній матеріальний стан суттєво погіршився. Це призвело до необхідності запровадження політики держави щодо ВПО в обсягах, які не були передбачені жодним стратегічним документом. Так, особи, що отримали статус ВПО, набувають особливого переліку прав та обов'язків, і це коло прав, перебуваючи в загальному контурі громадянських прав та свобод, має реалізовуватись державою передусім. Виникає ситуація, за якої держава має гарантувати особі права, передбачені правовим статусом ВПО, а також загальні громадянські права, які гарантовані Конституцією України та є невід'ємними природними правами особи.

У таких умовах державна політика щодо забезпечення прав людини стає надто обтяжливою, оскільки охоплює декілька шарів державних гарантій, організаційних засад надання тих чи інших адміністративних, публічних та соціальних послуг, які пов'язані із особливостями їхнього реального соціального стану. Наприклад, забезпечуючи реалізацію права на гідне життя таких осіб, держава запроваджує мінімальний розмір виплат для ВПО; забезпечуючи їхні трудові та економічні права, держава створює систему пільг та особливих гарантій для працевлаштування таких осіб, стимулювання їхньої власної економічної активності. При цьому не змінюється обсяг загальних зобов'язань держави щодо забезпечення таких осіб гідними умовами життя.

Проте навіть статус ВПО не передбачає компенсаторних заходів, спрямованих на відновлення попереднього майнового та соціального стану людини, який змінився хоча і не з прямої вини держави, але внаслідок фактичної неспроможності її протидіяти руйнівному впливу ризиків зовнішнього середовища.

Отже, вважаємо, що на рівні Стратегії національної безпеки України необхідно окремим розділом виокремити «Розділ IV-І. І. Пріоритети реалізації компенсаторних заходів, спрямованих на відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина». Основна правова модель та зміст такого розділу мають передавати необхідність та обов'язковість державної компенсації всіх без винятку погіршень чи пов'язаних із цією ситуацією змін соціального, економічного, майнового стану особи; негативних наслідків та шкоди, завданої особі, внаслідок дії факторів порушення національної безпеки. Держава має створити такий механізм, який би на рівні позасудового врегулювання забезпечував комплекс заходів, пов'язаних із прийняттям відповідних заяв від особи щодо необхідності компенсації її порушеного права; оцінюванням вказаних у відповідній заявці обставин, зокрема розміру шкоди, яка має бути відшкодованою, а також перевіркою обставин настання відповідного порушення чи обмеження громадянських прав особи. Пропонуємо такий механізм запровадити на рівні Стратегії національної безпеки України із подальшим розробленням відповідного нормативно-правового акту рівня Постанови Кабінету Міністрів України.

Сутність вказаного механізму є надзвичайно простою (Рис. 2.1.), але його змістовність та значущість суттєво спрощені в процесі реалізації цілей державної політики забезпечення прав людини.

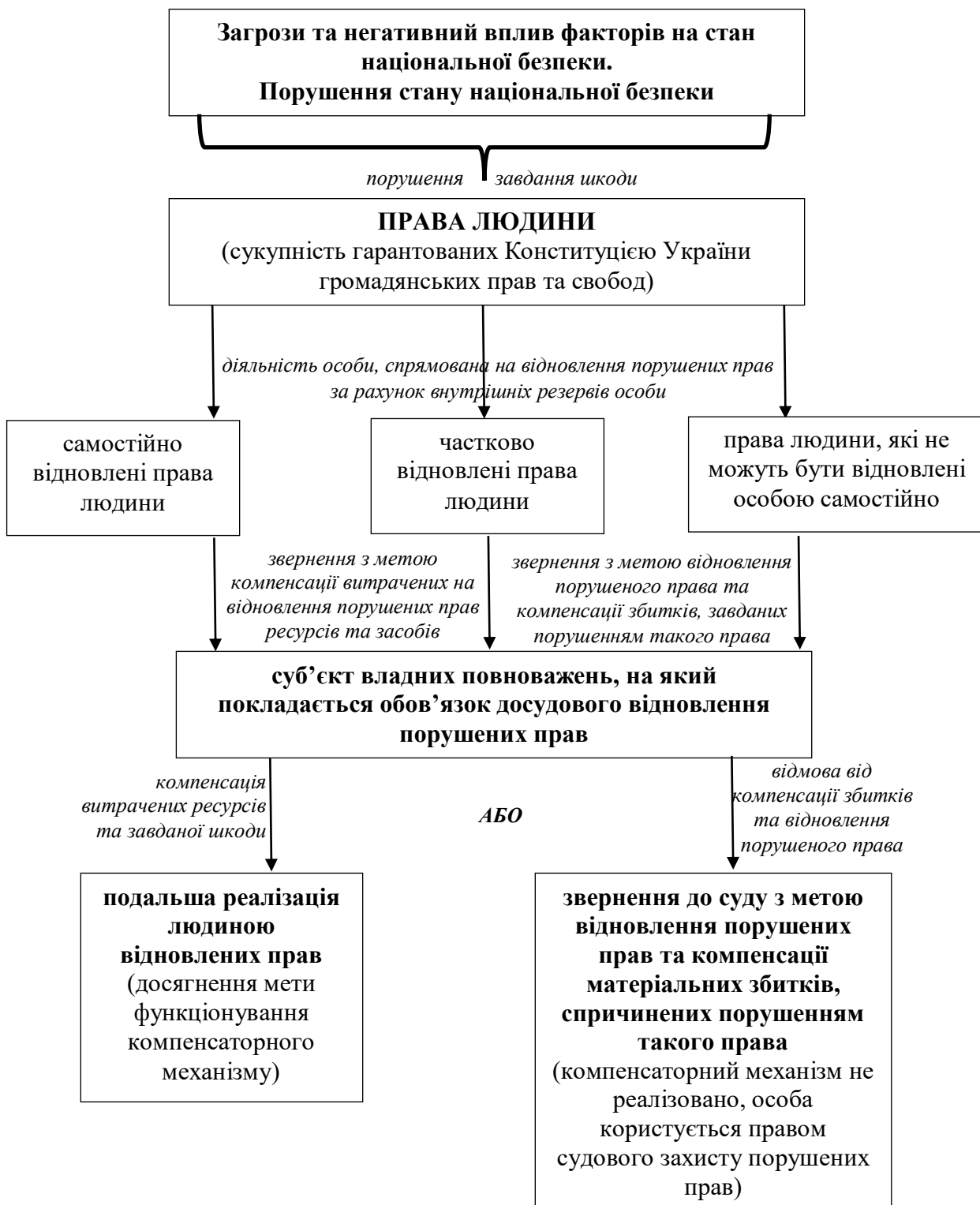

Рис. 2.1. Схематичне зображення компенсаторного механізму гарантування державою відновлення порушених громадських прав у сфері національної безпеки

Наголошуємо, що дія такого механізму можлива винятково щодо настання негативних наслідків дії факторів зовнішнього середовища на систему національної безпеки держави, як, наприклад, пряма агресія з боку РФ. Такий механізм реалізується як компенсація неспроможності держави забезпечити в повному обсязі власні безпекові зобов'язання перед населенням, що призвело до порушення прав людини. Тобто йдеться не лише про порушення права, але і про визнання державою того факту, що не повною мірою виконання завдань із її боку щодо забезпечення національної безпеки призвело до такого становища із правами осіб.

Звертаємо увагу на потенційну необхідність передбачити (Рис. 2.1.) додатковий механізм захисту та відновлення порушених прав людини в судовому порядку у випадку відмови держави застосувати компенсаторний механізм або у випадку недостатнього, на думку особи, розміру відповідної компенсації.

Наступним пріоритетним напрямом реалізації державної політики забезпечення прав людини у сфері безпекового середовища вважаємо розширення переліку випадків залучення інститутів громадянського суспільства до процесу ухвалення рішень, що тягнуть за собою потенційне обмеження прав людини в інтересах національної безпеки. Ця розширена участь передбачає реалізацію таких аспектів:

- залучення інститутів громадянського суспільства до законотворчого процесу з метою надання власних пропозицій щодо обсягів, допустимості застосування та меж скорочення громадянських прав в інтересах національної безпеки;

- залучення інститутів громадянського суспільства до розроблення альтернатив державного регулювання у сфері національної безпеки щодо реалізації таких механізмів реалізації державно-владних відносин, які б або нівелювали скорочений обсяг прав або взагалі пропонували таку модель

реалізації державної політики, за якої таке скорочення було б не обов'язковим;

– участь інститутів громадянського суспільства в розробленні стратегій національної безпеки та процедур її забезпечення в контексті дотримання громадянських прав та свобод;

– розширення інструментарію для цивільного контролю та моніторингу з боку інститутів громадянського суспільства за станом реалізації державної політики забезпечення прав людини у сфері національної оборони.

Отже, суспільство через відповідні інститути та неурядові організації отримуватиме доступ до процесу ухвалення державних рішень, а фактично реалізовуватиметься механізм участі народу в державних справах.

У такому контексті інститути громадянського суспільства мають сприйматися державою як сукупність суб'єктів моніторингу, контролю та нагляду за повнотою реалізації державної політики, недопущення порушення її цілей чи перевищення повноважень, наданих органам держави на виконання цілей аналізованого нами виду державної політики. Практична реалізація зазначених повноважень інститутів громадянського суспільства, на наш погляд, забезпечуватиметься шляхом прямого їх залучення до окремих процесів цілепокладання, стратегічної орієнтації та ресурсного забезпечення стану реалізації відповідної державної політики.

Так, указані інститути мають долучатись до процесу законотворчості у Верховній Раді України, нормотворчості в інших органах державної влади, аж до процесу нормотворчої (правової) експертизи текстів окремих нормативно-правових актів. Наголошуємо, що інститути громадського суспільства не розглядаються нами як суб'єкти прийняття рішень чи забезпечення безпосереднього регулювання процесу забезпечення прав людини. Їхня роль зводиться до контрольної-наглядової функції із можливістю використання державою того наукового, експертного, інформаційно-аналітичного потенціалу, який є у відповідних інституціях громадянського суспільства.

Передбачаючи можливу аргументацію щодо недопустимості втручання сторонніх організацій у процеси розроблення та реалізації стратегії національної безпеки, окремих заходів її забезпечення тощо, оперуємо такими аргументами:

по-перше, йдеться не про «втручання», а лише про залучення з метою моніторингу та контролю за органами державної влади стосовно недопущення свавільного чи надмірного обмеження прав людини в тих випадках, коли такого обмеження можна й необхідно уникати. Йдеться про перевірку вагомості аргументів на користь обмеження чи скорочення обсягу громадянських прав, а також пошук альтернатив такого скорочення;

по-друге, отримуючи доступ до відповідних процесів у сфері забезпечення національної безпеки, інститути громадянського суспільства концентруватимуть власну увагу лише на тих елементах, де йдеться про повноту забезпечення прав людини чи скорочення обсягу такого забезпечення. Це означає, що розроблення будь-якого управлінського рішення у відповідній сфері супроводжуватиметься аудитом чи цивільним контролем стосовно достатності такого скорочення та дотримання умов, строків і обсягу його запровадження;

по-третє, участь таких інституцій дасть змогу суттєво розширити потенціал ефективності прийнятих рішень та запроваджуваних механізмів забезпечення повноти реалізації громадських прав, оскільки відкриває державним органам доступ до ресурсної, експертної, інформаційно-аналітичної потужності інститутів громадянського суспільства. Це не волонтерська діяльність та не випадки залучення неурядових організацій до процесів державного заперечення шляхом запровадження механізму кооперації, взаємодії та делегування частини соціальних функцій від держави на рівень таких організацій. Те, що стосується реалізації державної політики в галузі забезпечення прав людини, то інститути громадянського суспільства так чи

інакше виступають суб'єктами системи цивільного контролю у сфері безпеки та оборони, що прямо закріплене на законодавчому рівні. Тому консолідація їхнього потенціалу є не стільки можливістю чи випадковістю, скільки обов'язковим елементом реалізації їхньої правосуб'єктності.

Отже, наголошуємо на необхідності розширення участі вказаних інститутів у процесах, пов'язаних із реалізацією державної політики забезпечення прав людини у сфері безпеки та оборони з метою, з одного боку, розширення контрольної-наглядової спроможності громадськості за процесом державного управління; з іншого – для розширення потенціалу повноти забезпечення реалізації громадянських прав і свобод. Відповідна участь інститутів громадянського суспільства в аналізованих процесах має закріплюватись на законодавчому рівні шляхом внесення відповідних змін до ст. 10 «Громадський нагляд», зокрема шляхом доповнення частини другої цієї статті пунктом 3-1 такого змісту:

«3-1) виступати суб'єктом законодавчої ініціативи шляхом направлення до відповідних комітетів Верховної Ради України законопроектів із питань забезпечення прав людини у сфері національної безпеки; надсилати пропозиції органам державної влади та місцевого самоврядування щодо необхідності прийняття окремих нормативно-правових актів із питань забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, надсилати проекти таких нормативно-правових актів на розгляд».

Отже, запропоновані нами напрями та пріоритети розвитку державної політики забезпечення прав і свобод людини у сфері національної безпеки спрямовані переважно на розширення можливостей держави з такого забезпечення, а також на обґрунтування й контроль за застосуванням випадків обмеження громадянських прав та свобод.

Ще одним перспективним напрямом розвитку державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки є спрощення доступу

до правосуддя в умовах активної дії загроз національній безпеці, зокрема відкритої воєнної агресії. Наголошуємо, що в умовах, коли відбувається зміна правового режиму мирного часу, тобто звичайного правового режиму, на правовий режим воєнного стану або, як це відбувалось протягом 2014-2022 років, на правовий режим антитерористичної операції, права людини перебувають під потенційною загрозою порушення, обмеження чи скорочення обсягу, що вимагає більших зусиль для їхнього захисту та відновлення. При цьому спроможність громадян самостійно забезпечувати захист власних прав знижується, а варіативність обрання інших модулів поведінки, за яких можна було б компенсувати порушені права та можливості по-іншому, суттєво скорочується. За таких умов держава має активізувати заходи щодо забезпечення реалізації прав людини та/або їх відновлення. Однак сам по собі режим воєнного стану чи інші спеціальні режими, за яких відбувається регулювання суспільних відносин, передбачає наявність загроз у системі національної безпеки, а отже, вимагає від держави консолідації ресурсного потенціалу та зосередження уваги саме на питаннях забезпечення національної безпеки. Це не означає, що держава менше уваги концентрує на питаннях захисту та гарантування повноти дотримання громадянських прав і свобод, але для більш ефективної реалізації державної політики в аналізованій галузі існує потреба пошуку додаткових інструментів та механізмів досягнення її цілей.

Отже, на наше глибоке переконання, одним із таких потенційних інструментів є скасування судового збору за звернення до суду з метою відновлення порушених прав людини під час дії правового режиму воєнного стану або іншого правового режиму, який передбачає зміну нормальної моделі забезпечення правопорядку чи здійснення суспільних відносин, а також застосування до таких звернень процедури спрощеного або навіть наказного провадження. У значенні аргументів, якими ми доводимо доцільність запровадження такого напрямку державної політики забезпечення реалізації прав

людини наводимо такі:

по-перше, в умовах, коли діють загрози для національної безпеки, особливо в умовах воєнного стану та відкритої військової агресії проти держави, як правило, відбувається суттєве погіршення матеріального та фінансового стану населення через скорочення трудової активності, зменшення можливостей для економічної діяльності, вимушену міграцію, втрату робочих місць тощо. Це змушує населення переглянути і власні джерела надходження фінансових активів, і напрямки витрат, через що сплата судового збору, який доволі часто має відчутний розмір, особливо у справах майнового характеру, стає для особи надмірним фінансовим навантаженням. Але у випадку, якщо зробити ставку судового збору нульовою, звісно, не в усіх категоріях справ, громадяни активніше звертатимуться за захистом своїх порушених прав, що підвищить у їхній свідомості рівень довіри до держави;

по-друге, захист та відновлення деяких громадянських прав є особливо актуальними саме в умовах воєнного стану. Йдеться про те, що дійсно запровадити нульову ставку судового збору доцільно лише до окремої категорії справ щодо відновлення порушення лише конкретних прав особи, а саме тих, реалізація яких надалі чи відновлення до рівня, який існував до запровадження воєнного стану, суттєво підвищать спроможність самозабезпечення таких осіб або навіть розкриють їхній потенціал для допомоги державі під час відновлення стану національної безпеки. Йдеться передусім про відновлення порушених трудових, економічних, майнових (права на різного роду виплати та дотації), соціальних прав (права соціального забезпечення), а також прав на медичне забезпечення та інших прав, які відповідають низці критеріїв. Критеріями вважаємо такі: порушене право у разі його відновлення скоротить витрати особи на задоволення власних первинних потреб; відновлення порушеного права дасть змогу реалізувати особі власний трудовий, економічний, інтелектуальний потенціал, що дасть можливість отримувати дохід не за

рахунок соціальних виплат чи державних дотацій; порушення права відбулося винятково через перевищення органами державної влади, місцевого самоврядування, посадовими особами суб'єктів господарювання публічного та приватного секторів своїх повноважень, пов'язаних із забезпеченням виконання завдань воєнного стану чи іншого спеціально правового режиму; відновлення порушеного права сприятиме долученню такої особи до виконання завдань із забезпечення національної безпеки та відновлення безпекового становища, зокрема шляхом здійснення волонтерської діяльності; порушення права, за відновленням якого звертається особа до суду, тягне за собою суттєве погіршення майнового стану такої особи та членів її родини. Сукупність таких критеріїв, які має перевіряти суд під час звернення до нього за відновленням порушеного права без сплати судового збору, не дасть змогу особам зловживати правом на судовий захист в умовах воєнного стану без сплати судового збору.

Окрім того, відновлення порушених громадянських прав під час воєнного стану в судовому порядку також під час воєнного стану має відбуватися винятково щодо тих прав, підстави для порушення яких з'явилися через його запровадження або через негативну дію загроз національної безпеки. У цьому випадку суд має виходити із того, що в умовах воєнного стану таке порушення виникло через неправильне розуміння особами, які його порушили, меж та обсягу власних завдань і функцій щодо забезпечення національної безпеки. Тобто йдеться не лише про перевищення службових повноважень, а саме про зловживання владою, оскільки потенційне розширення державно-управлінського впливу для таких осіб здійснювалось винятково для потреб забезпечення національної безпеки. Порушення прав людини при цьому чи їх обмеження не є необхідністю, яка чітко передбачена на законодавчому рівні, а тому людина має всі підстави продовжувати реалізовувати порушене право в той спосіб, який вона обрала самостійно.

Наведені вище аргументи свідчать про необхідність та доцільність

запровадження так званого нульового судового збору за звернення осіб до суду про відновлення порушених громадянських прав під час воєнного стану чи дії загроз національній безпеці. Наголошуємо, що суд, вирішуючи такий спір, може присуджувати виплату, окрім матеріальної шкоди, ще й шкоди моральної, але акцентуємо, що стягнення моральної шкоди має відбуватися винятково після закінчення дії загрози для національної безпеки, що стала приводом для запровадження воєнного стану. Це зменшить надмірне навантаження на державний бюджет чи на інші фінансові ресурси держави при тому, що порушене право особи буде відновлено в повному обсязі.

Для практичної імплементації запропонованого нами механізму необхідно внести відповідні зміни до законодавства, а саме доповнити частину другу статті 3 Закону України «Про судовий збір» пунктом 20 такого змісту:

«20) позовної заяви про відновлення порушених чи надмірно обмежених в умовах введення воєнного стану громадянських прав і свобод, гарантованих статтями 27-30, 38, 41-43, 46, 49 Конституції України, до чого призвели дії та/або діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, а також посадових осіб юридичних осіб публічного права».

Отже, пропонуємо дієвий механізм підвищення ефективності державної політики щодо забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, який, з одного боку, дає змогу відновлювати порушені права особи, а з іншого, зменшує витрати такої особи на відновлення порушеного права, і головне - підвищує рівень довіри до держави та відкриває нові можливості для реалізації особою власного трудового, економічного, інтелектуального та іншого потенціалу на користь забезпечення національної безпеки та протистояння загрозам, зокрема й військового характеру.

Висновки до розділу 2

За результатами проведеного аналізу практичних засад реалізації державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки зроблено низку важливих висновків.

1. Встановлено, що основною особливістю державної політики убезпечення прав людини є її формування та практична реалізація одразу у двох контурах державно-владних відносин: відносин із приводу забезпечення національної безпеки та відносин із приводу створення передумов для максимально можливої реалізації населенням комплексу громадянських прав та свобод. Доведено, що з урахуванням особливостей безпекового стану держави актуалізується правоохоронна складова політики забезпечення прав людини. Так, необхідним є посилення правоохоронної діяльності держави під час дії негативних для національної безпеки факторів зовнішнього середовища чи навіть активного вторгнення іншої держави. Зокрема це проявляється в тому, що під час дії воєнного стану більшість правоохоронних органів наділяються винятковими повноваженнями щодо протидії злочинності, застосування превентивних заходів та забезпечення високого рівня громадського порядку.

2. Розроблене авторське бачення системи принципів формування державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, до яких варто віднести такі:

а) принципи верховенства права, обов'язку звітування, дотримання законності, прозорість, а також підтримання принципів демократичного цивільного контролю над діяльністю цих сфер та застосуванням сили;

б) принципи дотримання норм міжнародного права, активна участь у міжнародних зусиллях із підтримання миру та безпеки, а також взаємодія в міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки, відповідно до інтересів України;

в) принципи недопустимості негативного впливу загроз національній безпеці на обсяги громадянських прав та свобод; стійкості системи прав людини то негативного впливу загроз для національної безпеки; гнучкості державної політики забезпечення прав людини в умовах, коли такі загрози мають практичний прояв;

г) принципи індивідуальної юридичної відповідальності та невідворотності покарання за порушення прав людини, надмірне їх обмеження чи не виправдане зменшення обсягу реалізації; нульової толерантності до порушення прав людини у сфері національної безпеки, особливо за умови негативного впливу загроз національній безпеці;

д) принципи неприпустимості, які забороняють використовувати умови воєнного стану як засіб для узурпації влади або обмеження прав та свобод громадян, а також прав та закономірних інтересів юридичних осіб, є непохитними;

є) принципи пріоритетності превентивних заходів та гарантованої достатності обмеження громадянських прав та свобод; широкої альтернативності моделей, засобів та механізмів державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки.

3. Доведено, що формування новітньої державної політики в галузі забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах європейської інтеграції має відбуватися на засадах адаптивного та ситуативного управління із широким застосуванням таких концептуальних підходів до забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, як:

- організаційно-управлінський аспект у сфері забезпечення прав людини передбачає координацію діяльності різних органів влади, створення необхідних структур у системі захисту прав людини, а також ініціювання та проведення публічних обговорень на теми національної безпеки;

- правозастосовно-правотворчий (полягає у створенні суб'єктами

реалізації державної політики забезпечення прав людини низки галузевих та підзаконних нормативно-правових актів, які деталізують положення основних законодавчих актів у сфері національної безпеки та формують ефективну правозастосовну практику);

- дискретного управління (передбачає прийняття суб'єктами владних повноважень у процесі реалізації державної політики забезпечення прав людини таких рішень, які дають змогу максимізувати їхню реалізацію за умови непохитності та мінімізації ризиків для системи національної безпеки).

Мета та суть державної політики України у сфері національної безпеки, яка спрямована на забезпечення прав людини, ґрунтується на важливих інтересах держави, суспільства та окремого громадянина. Ця політика орієнтована на визначені цілі, цінності, а також на необхідність розроблення та застосування дієвих механізмів для протидії внутрішнім та міжнародним загрозам.

Запропоновано такі пріоритетні напрями вдосконалення державної політики забезпечення прав людини у сфері національної безпеки: запровадження компенсаторного механізму гарантування державою відновлення порушених громадських прав у сфері національної безпеки; розширення переліку випадків залучення інститутів громадянського суспільства до процесу ухвалення рішень, що тягнуть за собою потенційне обмеження прав людини в інтересах національної безпеки; спрощення доступу до правосуддя в умовах активної дії загроз для національної безпеки, зокрема відкритої воєнної агресії.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Онтологічний зміст механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки

Відносини щодо забезпечення прав людини мають характер гарантійних із боку держави, але завжди виступають владно-управлінськими з елементами адміністративного примусу, особливо, коли йдеться про національну безпеку. Тому, розв'язуючи питання про зміст та форму механізму їх забезпечення у сфері національної безпеки маємо виходити із того, що є первинним предметом: права людини чи національна безпека. У попередньому розділі було обґрунтовано тезу про існування двох контурів під час реалізації аналізованого типу державної політики: контуру національної безпеки та контуру громадянських прав. Враховуючи висновки, які нами були зроблені попередньо, маємо зауважити, що механізм, про який йтиметься в цьому підрозділі, є фактичним проявом поєднання, синергії цих двох контурів. Він спрямований на створення такого балансу інтересів національної безпеки та громадянського суспільства, за якого навіть існування обмежень громадянських прав сприйматиметься останнім як загальносуспільне благо на користь інтересів держави. Держава гарантує дотримання громадянських прав, але виконання таких гарантій можливе лише за умови абсолютної безпеки, тобто в умовах, коли державний суверенітет є непорушним та непохитним.

Розглядаючи механізм забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в такому аспекті, маємо виходити із того, що він є класичним продуктом теорії науки державного управління, але з елементами,

притаманними наукам адміністративного права в контексті застосування імперативного регулювання суспільних відносин. Крім того, складовою цього механізму виступатимуть також елементи військової сфери, функціонування яких укладається в доктрину військових наук та, власне, у саму військову доктрину держави. При цьому наголошуємо, що не обґрунтовуємо необхідність приховування від громадськості інформації стосовно функціонування всіх без винятку складових елементів аналізованого механізму, навіть незважаючи на примат інтересів національної безпеки. Уникаємо навіть натяків на секретність, відстоюючи позицію транспарентності як інформаційного забезпечення існування, так і відкритості інформації щодо інших аспектів.

Єдине, на чому наголошуємо і що вважаємо предметом особливої наукової уваги, це та частина механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, яка відповідає за потребу обмеження таких прав. Визнаємо існування потенційної можливості застосування такого обмеження, але питання строків, обсягу й форм такого обмеження має вирішуватись окремо в кожному випадку, який не має спеціального способу правового регулювання. Одним із таких способів визнаємо правовий режим воєнного часу, іншим – правовий режим надзвичайного стану. Їх запровадження тягнуть за собою заздалегідь визначені наслідки, які відомі із відповідних законодавчих актів, а тому суспільство сприймає їх, зокрема в тій частині, в якій закріплюються певні обмеження прав людини в інтересах національної безпеки.

В усіх інших випадках, які не підпадають під регуляторний вплив наведених правових режимів саме за рахунок функціонування аналізованого нами механізму, прийматимуться відповідні рішення та застосовуватимуться моделі обмеження громадянських прав і свобод. І в цьому контексті маємо визначитись із особливостями такого механізму, що перебувають на перетині доктрини науки державного управління адміністративного права та військових наук. Базисом виступатимуть все ж таки положення державно-управлінської

науки, а тому доцільно визначитись із загальнонауковими трендами та детермінантами сутності механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки.

О. В. Шмоткін звертає увагу, що будь-яке право стає реальністю за наявності певних гарантій і механізмів забезпечення. Комплекс прав і свобод людини та громадянина в сукупності з їхніми гарантіями й механізмами забезпечення є тими елементами, які формують правовий (юридичний) аспект безпеки особистості або право безпеки особи в широкому сенсі цього слова [151, с. 117-118]. Дослідник вказує, що саме по собі право людини на безпечні умови існування вже є самостійним видом права, яке має гарантуватись державою. Держава забезпечує це право через систему заходів, до яких з-поміж іншого входить і система забезпечення національної безпеки. Отже, безпека людини входить до предметної сфери державного регулювання безпекового середовища країни, а відповідно, потребує також забезпечення та реалізації через відповідний механізм державно-владних відносин.

Тому, на думку П. П. Бугуцького, під час формування механізму забезпечення прав особи маємо зважати на те, що в конкретному суспільстві вони передусім зумовлюються тими економічними, соціальними, культурними умовами, що існують у ньому. Право на національну безпеку в загальносвітовому масштабі є аналогічним праву особи в масштабі держави. Не можна наполягати на перевазі прав індивідуума над державою, не звертаючи уваги на пріоритет права нації в міжнародному контексті. У процесі вирішення питань, пов'язаних із правами людини, необхідно враховувати особливості національного контексту, при цьому орієнтуючись на світові стандарти. Це означає, що внутрішні закони та реалії повинні мати вирішальне значення у цих питаннях, тоді як міжнародні норми та стандарти є доповнювальними та допоміжними критеріями [4]. З таких позицій формування механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки є процесом, тотожним

до створення механізму забезпечення самої національної безпеки. При чому перший із них входить до другого, але лише частково вони співвідносяться як окреме та загальне.

Практична побудова механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки здійснюється в межах та на підставі національного законодавства. Це важливе зауваження, оскільки первинними для його розроблення є ті принципи та система гарантій прав людини, які вже існують у законодавстві. Сам по собі механізм також набуває відповідного закріплення на рівні законодавства, але його структура й засади функціонування не можуть представляти для національного права новизни, оскільки держава гарантує право людини першочергово, беручи на себе відповідні зобов'язання за суспільним договором, на підставі якого вона, власне, й існує.

Водночас, маємо акцентувати, що відсутнє законодавче визначення поняття механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина в усіх сферах, зокрема й у сфері національної безпеки. Це не означає, що законодавець не визнає його існування. Навпаки, саме засобами національного законодавства закріплюються його структура, форми та способи реалізації. Але законодавець не виробляє його остаточного визначення для того, щоб не встановлювати імперативи його формального вираження, які можуть здаватися достатніми лише в конкретний момент правової реальності, а в подальшому, навпаки, можуть здаватися зайвими обмеженнями для застосування більш ефективних засобів забезпечення прав людини.

Доцільно навести слушну думку Гончаренка Г. А., який зазначає, що права людини в секторі національної безпеки є додатковим об'єктом державного регулювання. Для їх забезпечення створюється такий механізм, який визначається регуляторною спроможністю нормативно-правових актів, якими регулюється система забезпечення національної безпеки країни [21, с. 217-228]. Тобто фактично законодавчого закріплення механізму забезпечення

прав людини не відбувається. Натомість, уже наявні норми законодавства, правові моделі та окремі механізми регулювання – усе це є складовими елементами самостійного механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Держава на рівні законодавства не деталізує його дефініцію, але створює всі необхідні підстави для його формування та створення.

Варто зауважити, що оскільки держава гарантує права людини, зокрема у сфері національної безпеки, то логічним буде твердження, що окремі його елементи закладаються в національному законодавстві протягом усього процесу його формування. Сфера національної безпеки як самостійний об'єкт правового регулювання та публічного управління існує постійно, натомість права людини як загально визнані цінності держави та суспільства набули такого статусу відносно нещодавно. Ще менше часу минуло з моменту їх законодавчої детермінації на рівні окремих самостійних правових конструкцій у всіх сферах суспільного буття. Це означає, що право національної безпеки було доповнене положеннями про забезпечення прав людини.

Тому доцільно зробити висновок, що механізм забезпечення прав людини у сфері національної безпеки об'єднує в собі регуляторну синергію права національної безпеки, конституційних гарантій прав і свобод людини та міжнародного права у сфері громадянських прав. Подібна синергія визначає унікальність та специфічні риси аналізованого нам механізму, який формується з уже наявних правових конструкцій, а отже, окремі його складові елементи є тотожними вже наявним елементам у різних сферах владно-державних відносин.

Теоретичний зміст механізму забезпечення прав людини розкривається через систему засобів, заходів, форм та методів державного регулювання, за допомогою яких виконуються завдання та функції держави, а також систему державних інституцій, які функціонують за заздалегідь визначеними,

законодавчо закріпленими принципами. На думку С.М. Шилю, такий механізм є єдиним, цілісно і якісно «самостійним явищем правової системи, яке є комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих передумов, засобів та умов, які створюють належні юридичні і фактичні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав і свобод» [150, с. 271-272]. Тоді сферу національної безпеки вважаємо тим середовищем, у якому відбувається здійснення вказаних прав, а отже, з урахуванням засад та принципів функціонування цього середовища має формуватися і сам механізм забезпечення прав людини.

Відповідно до поглядів М. Д. Савенка, основу механізму, який ми розглядаємо, формують правові принципи та норми (юридичні гарантії), а також умови й вимоги стосовно діяльності владних органів, органів місцевого самоврядування, їхніх службових осіб та громадян, що в цілому забезпечують відстеження, виконання та захист прав та свобод громадян [122, с. 74]. У кожній сфері суспільних відносин, зокрема в галузі національної безпеки, захист прав та свобод людини та громадянина вимагає втілення через відповідний державний механізм, зокрема через спеціалізовані державні органи, до компетенції яких входить забезпечення цих прав.

Однак, як зазначає І. М. Доронін, центральне місце в механізмі забезпечення прав людини у сфері національної безпеки посідають саме органи, які не виконують центральних функцій у сфері національної безпеки, оскільки вони мають виняткову та чітку спрямованість власної владо-управлінської діяльності. Натомість, усі інші державні інституції, які забезпечують права людини в інших сферах суспільного буття, корегують діяльність перших з урахуванням потреб забезпечення повноти реалізації таких [33, с. 7-10].

Концепція забезпечення прав і свобод людини та громадянина охоплює широкий спектр аспектів, зокрема державну політику, гарантії її впровадження, спеціалізовані органи та посадовців, відповідальних за це, а також правове

регулювання відповідної сфери. У контексті національної безпеки України цей механізм відіграє подвійну роль: з одного боку, він є частиною національної безпеки, а з іншого – окремим напрямом політики забезпечення прав людини [146, с. 123-124]. Це передбачає практичну реалізацію державою всього комплексу гарантій, що перешкоджають порушенню прав людини та забезпечують їх повне втілення.

Повага до демократичних цінностей, верховенство права, і захист прав людини є фундаментальними компонентами будь-якої ефективної демократичної системи управління. Суть верховенства права виявляється через принципи чесності, справедливості, прозорості та відповідальності, які є основою відносин між державою та громадянами. Завдання держави полягає в забезпеченні демократичного розвитку суспільства з акцентуванням на зміцненні прав і свобод людини через застосування принципу верховенства права, зокрема у сфері національної безпеки.

Механізм захисту прав людини у сфері національної безпеки становить сукупність правових та інших інструментів, методів та процедур, які втілюють у життя права, свободи та обов'язки людини та громадянина. Цей механізм містить у собі такі елементи, як юридично значуща активність суб'єктів, а також етапи втілення суб'єктивних прав. Це робить його самостійним компонентом у межах національної безпеки. Важливо розуміти, що виконання норм права відрізняється від реалізації суб'єктивних прав, а отже, механізм правового регулювання не є ідентичним механізму реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. У процесі регулювання національної безпеки відбувається переплетення цілей національної безпеки та цілей захисту прав людини за допомогою різних методів правового регулювання.

Кожен механізм є високоорганізованою системою, яка має свою структуру. Система характеризується єдністю елементів, що перебувають у взаємозв'язку та взаємодії, відображаючи сутність об'єкта як цілісного та

відносно незалежного явища. Структура системи розуміється як визначений набір компонентів (елементів) об'єкта. Важливо зазначити, що юридичний механізм можна охарактеризувати як систему юридичних норм, фактів, документів та основних форм їх впровадження та здійснення.

На основі цього зазначимо, що підтримуємо наукові погляди О. М. Гришка стосовно того, що механізм реалізації прав, свобод та обов'язків людини та громадянина охоплює гарантії їх здійснення, юридичні аспекти (норми, факти, відносини, документи, форми й методи), а також процес перетворення можливостей та необхідностей на реальність, зокрема умови й фактори цього процесу. Це означає, що реалізація прав та обов'язків є способом існування цих прав, який полягає в переході соціальних благ, закріплених правовими нормами, у сферу їх реального використання людьми для задоволення різноманітних потреб [26, с. 35-37]. Як правове явище механізм забезпечення прав людини є системою, яка охоплює взаємозалежність між цілим і його частинами, де кожен елемент відіграє певну роль і виконує певні функції [127, с. 33].

Проте, на відміну від поглядів Ю. М. Сидорчука, ми не ототожнюємо механізм забезпечення прав та свобод людини у сфері національної безпеки з самим процесом. Натомість, вбачаємо в ньому динамічний елемент, який функціонує як каталізатор цього процесу, надаючи йому енергії та спрямування, але не стаючи його повним втіленням.

І. І. Сенчук з цього приводу висуває цікаву думку, що механізм забезпечення прав людини є контуром самого процесу їх забезпечення, що визначає архітектуру відповідних органів державної влади, спрямованих на розв'язання вказаного завдання [126, с. 189-190]. Нами такий висновок не підтримується, оскільки вважаємо, що механізм забезпечення прав людини у сфері національної безпеки не виступає контуром, у якому функціонують органи державної влади, а є безпосередньо внутрішньою будовою всієї системи

їх забезпечення.

Отже, визначаємо такий механізм як сукупність способів, засобів та елементів організаційно-правового, інституційного та функціонального забезпечення процесу практичного втілення політики держави щодо гарантій реалізації прав та свобод людини у сфері національної безпеки з урахуванням її потреб, без забезпечення яких така реалізація повноти прав неможлива, що обумовлює допустимість та достатність підстав для можливості обмеження прав людини.

Тому А. Дуброва акцентує, що механізм забезпечення прав і свобод людини відповідає основам конституційного ладу держави, але при цьому лише забезпечення повноти реалізації цього ладу дає змогу повною мірою реалізувати державні гарантії щодо дотримання прав людини [39]. Саме тому пропонуємо представити механізм забезпечення прав людини у сфері національної безпеки через такі елементи: організаційно-правовий, інституційний, функціональний – кожен із яких розкриває ту чи іншу складову процесу конституційно-правового захисту громадянських прав.

Отже, механізм забезпечення прав людини у сфері національної безпеки є складним багатоаспектним та багатовимірним явищем. Його базисом виступає інституціональна складова, оскільки в системі національної безпеки значно більше, ніж у будь-якій іншій сфері суспільного буття все залежить від правового режиму суб'єктів владних відносин. Саме тому, вважаємо доцільним представити не ієрархію, а сукупність органів публічного управління, які, власне, і забезпечують реалізацію, гарантування та захист громадянських прав. Але навіть без встановлення ієрархічних зв'язків можемо помістити на одне із провідних місць Верховну Раду України, яка, виконуючи функції парламенту, визначає, встановлює та регламентує реалізацію політики держави щодо забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Зокрема, винятково на рівні парламенту відбувається ухвалення законів, якими передбачена

можливість обмеження громадянських прав та свобод для цілей національної безпеки.

Оскільки Верховна Рада ухвалює такі закони, то цілком логічним виглядає і конституційне закріплення за нею функції парламентського контролю. Відповідно до ст. 55 Конституції України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції, зокрема у сфері національної безпеки, здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Метою парламентського контролю є, зокрема, захист прав і свобод людини і громадянина [52]. З точки зору утилітарності його проведення та якості забезпечення прав людини у сфері національної безпеки вважаємо, що найбільш раціональною формою парламентського контролю є парламентські слухання. Сфера національної безпеки характеризується суттєвими обмеженнями доступу до інформації, особливо, якщо вона безпосередньо пов'язана із забезпеченням безпекових цілей держави. Тому парламентські слухання, яким передуює тривалий період розгляду питань на парламентських комітетах, дають змогу представити інформацію навіть про сферу національної безпеки в доволі концентрованому вигляді. При цьому інтересам національної безпеки завдається мінімальної шкоди.

Процедура парламентського контролю за дотриманням прав людини в контексті національної безпеки, особливо через механізм парламентських слухань, є комплексною, як це видно з її детального опису в Розділі 40 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України». Цей процес охоплює низку послідовних кроків, здійснюваних різними структурами парламенту. До них належать такі: визначення суспільної необхідності проведення слухань на засіданні відповідного комітету, ініціація слухань через подання проєкту постанови Голові Верховної Ради, офіційне прийняття рішення про проведення слухань та їх анонсування у «Голосі України», формування списку учасників

слухань, надання аналітичних матеріалів народним депутатам за 5 днів до слухань, власне проведення слухань з обговоренням, виступами та підбиттям підсумків, а також прийняття відповідної Постанови Верховною Радою [109]. Цей алгоритм є частиною організаційного механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Крім того, функціональний аспект виявляється через конкретні дії та процедури, зокрема через запити від членів відповідного комітету, підготовку звітів, аналітичних довідок тощо.

Наступним елементом інституційної складової аналізованого нами механізму є суб'єкт або суб'єкти владних повноважень, які безпосередньо відповідають за реалізацію та захист прав людини у сфері національної безпеки. Так, на думку О. М. Гришка, таким суб'єктом є Міністерство внутрішніх справ України (далі – МВС України). Вчений підкреслює ключову роль Міністерства внутрішніх справ (МВС) України як головного органу в системі центральних органів виконавчої влади. Основним завданням МВС є формування державної політики у сфері захисту прав та свобод людини, забезпечення інтересів суспільства та держави, підтримання публічного порядку та безпеки, а також надання поліцейських послуг. Виконання цих завдань здійснюється через систему органів Національної поліції. Отже, МВС України є важливим інструментом реалізації державних гарантій у суспільстві, забезпечуючи захист прав і свобод громадян, протидію злочинності та підтримку публічного порядку і безпеки [26, с. 36-38]. Проте, на наше глибоке переконання, у сфері національної безпеки центральне місце посідає Міністерство оборони України (далі – МО України).

Сутність функціонування МО України, безумовно, зводиться до виконання безпекових функцій у масштабах держави. Первинною є ціль забезпечення обороноздатності держави, спроможності реагувати на зовнішні ризики та загрози. Натомість, дотримання прав і свобод людини в безпековій сфері є елементом загальнодержавної безпекової політики. Національна

безпека охоплює внутрішнє та зовнішнє середовище держави, однак МО України суттєво обмежене в можливостях реалізовувати свої функції із забезпечення національної безпеки в середині самої держави. Це завдання покладається на МВС України, але загальну координацію, зокрема щодо досягнення цілей забезпечення національної безпеки, здійснює Рада національної безпеки і оборони України, відповідно до ст. 107 Конституції України.

Варто зазначити, що Рада національної безпеки і оборони (далі – РНБО) фактично позбавлена повноважень щодо реального забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Оперуючи категорією «забезпечення прав людини у сфері національної безпеки», погоджуємося із підходами законодавця, який мінімально наділяє МО України повноваженнями з контролю повноти реалізації громадянських прав. Натомість, у контексті реалізації основного функціонального навантаження МО України та, власне, будь-який інший суб'єкт владних повноважень, на який державою покладено функції із забезпечення національної безпеки, розглядаємо як орган, що потенційно порушує такі права.

Тобто забезпечення прав людини у сфері національної безпеки здійснюється в межах та обсягах, які, на думку органів державної влади, що реалізують безпекову функцію держави, не суперечать процесу досягнення самих цілей. Нагляд за дотриманням прав людини в обсягах, визначених на законодавчому рівні, з урахуванням потенційно наявних обмежень таких прав на користь цілей національної безпеки, здійснюють органи прокуратури. Певний обсяг контрольно-моніторингових функцій у цій сфері мають також органи державної влади регіонального рівня, а також органи місцевого самоврядування. Проте, повертаючись до розробленого нами механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, вони виконують скоріше функцію захисту таких прав шляхом реагування на дії МО України,

МВС України та інших інституцій силового блоку держави, відповідального за забезпечення національної безпеки.

Ці органи реалізують безпекову функцію, а дотримання прав людини фактично виступає для них таким собі факультативом. Натомість, органи державної влади, зокрема органи прокуратури, реалізують державні гарантії дотримання прав, але не шляхом їх прямого відновлення, а скоріше шляхом фіксації обсягів та способів порушень громадянських прав.

Наступним елементом інституційної складової механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки виступають судові органи. Так, Конституційний Суд України відіграє важливу роль у правовій системі країни, будучи основним органом конституційної юрисдикції. Його ключова функція полягає в забезпеченні верховенства Конституції України. Суд займається перевіркою законів України та інших правових актів на їхню відповідність Конституції, як це передбачено основним законом держави. Окрім цього, Конституційний Суд має повноваження здійснювати офіційне тлумачення положень Конституції України, гарантуючи таким шляхом єдине і правильне розуміння основного закону країни.

Вважаємо, що його роль полягає у відновленні повноти громадянських прав шляхом оцінювання законодавчих та інших актів органів державної влади на відповідність гарантіям, установленим в Конституції України. Конституційний Суд покликаний відновлювати баланс конституційних гарантій і законодавчого регулювання, яке вважаємо способом інтерпретації державою цих самих конституційних гарантій із метою досягнення цілей державної політики, зокрема у сфері національної безпеки.

Безумовно, найбільш дієвим елементом захисту та відновлення порушених прав людини у сфері національної безпеки є судовий захист. З точки зору структури механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки місце судового захисту визначається державною гарантією права на

судовий захист. І тому цей елемент інституційної складової такого механізму розглядаємо як засіб корегування організаційної та функціональної складових, які, своєю чергою, мають абсолютно прикладний характер. Судовий захист прав людини у сфері національної безпеки буде розглянуто нами більш детально, але наразі необхідно звернути увагу, що такий захист доцільно розглядати як додатковий елемент системи забезпечення таких прав саме з боку держави. Людина звертається за захистом своїх прав, але формальний захист здійснює орган державної влади судової юрисдикції, що цілком укладається в правову конструкцію «забезпечення прав людини у сфері національної безпеки».

3.2. Організаційно-правове забезпечення функціонування механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки

Термінологічний інструментарій цього дослідження вважаємо одним із допоміжних засобів пізнання правової природи такого суспільно-правового феномену, як «права людини у сфері національної безпеки». Розглядаючи зазначену сентенцію з точки зору семантики, можемо засвідчити, що права людини виступають основним об'єктом дослідження, а сфера національної безпеки є своєрідним описом середовища, в якому досліджуються права людини. Якщо ж застосувати формально-логічний та формально-юридичний підходи наукового пізнання, то побачимо значно ширший та складний взаємозв'язок між категоріями «права людини» як детермінант правового статусу особи в умовах реалізації нею своєї правосуб'єктності у сфері національної безпеки».

Цей зв'язок є нелінійним та має багатовимірний прояв, що залежить від того, які саме поєднання методів наукового пізнання застосовувати та з точки зору доктрини якої науки ці поняття аналізувати. Їхній синтез є беззаперечним, але він має різні результати та форми практичного прояву залежно від того,

методологією якої науки послуговуватись у конкретному випадку аналізу обох суспільно-правових явищ. Якщо ми розглядаємо ці категорії з точки зору правової науки, то, вочевидь, найбільшу цінність представляє аналіз механізму реалізації відносин у сфері національної безпеки з приводу реалізації громадянських прав, а також захисту прав та інтересів особою у випадках, коли держава їх свідомо обмежує для цілей національної безпеки. Якщо ж за базовий вимір аналізу брати апарат державної управлінської науки, то на перше місце виходить синергетичний ефект від владно-управлінського впливу з боку держави на сферу забезпечення національної безпеки та регулювання обсягу громадянських прав для цілей такого забезпечення.

Проте, на наше глибоке переконання, саме інструментарій правової науки якомога точно розкриває той обсяг питань, розв'язання яких і дасть можливість усебічно оцінити кожен із наведених категорій окремо та у їхній синергетичній взаємодії. Для цілей цього дослідження виявлення їхнього взаємозв'язку та з'ясування його природи дасть змогу отримати доволі широкі перспективи для розроблення пропозицій та напрямів удосконалення правового забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Так чи інакше наш основний пізнавальний акцент спрямовується саме на повноту та всебічність реалізації прав людини, навіть з урахуванням особливостей правового регулювання сфери національної безпеки, а також недопущення порушення чи обмеження таких прав понад необхідний обсяг для задоволення державно- та публічно-правових інтересів у вказаній сфері.

З таких позицій співвідношення категорій «права людини» та «національна безпека» буде нами досліджуватись з урахуванням низки важливих умов та обставин, які мають визначальне значення:

по-перше, сфера національної безпеки з-поміж іншого розглядається нами як контур правової дійсності, в якому відбувається реалізація особою її громадянських прав та свобод;

по-друге, необхідно зіставити основні орієнтири та цінності державної політики щодо забезпечення національної безпеки, а також створити умови для реалізації особами їхніх прав і свобод. Обидві категорії розглядаємо не лише як об'єкти владно-управлінського впливу, але і як своєрідні цілі державної політики;

по-третє, вище нами розглядалися умови обмеження прав і свобод людини для цілей національної безпеки, була доведена необхідність та допустимість такого обмеження. Тому не вдаватимемось у дискурс стосовно необхідності такого обмеження, а виходитимемо із того, що це є однією із умов функціонування всієї системи забезпечення національної безпеки;

по-четверте, наголошуємо на тому, що стан національної безпеки та повнота реалізації прав людини виступають одночасно однаковими за значущістю детермінантами розвитку суспільно-правових відносин для держави та суспільства. Це дасть змогу зіставити аналізовані категорії в аксіологічному вимірі.

У своїх дослідженнях О. Є. Каглинський розглядає національну безпеку з аксіологічної перспективи, виокремлюючи її як ключову наукову категорію і складну, різноманітну сферу управління. Він підкреслює, що національна безпека охоплює багато секторів із різними напрямками, усі з яких спрямовані на досягнення однієї спільної мети – забезпечення безпечного розвитку суспільства у всіх його аспектах. З точки зору філософії права, національна безпека розглядається як один із обов'язків держави перед народом у контексті соціального договору, який охоплює організацію державної політики та управління. Отже, держава відповідає за захист громадян, цивілізаційних цінностей і соціальних тенденцій. На конституційному рівні це відображається у встановленні основних принципів і пріоритетів національної безпеки [45, с. 133-135]. Якщо розглядати досягнення бажаного для особи стану національної безпеки, як результувальний обов'язок держави щодо створення безпечних

умов життя, то стикаємося з проблемою різного сприйняття особами критеріїв та індикаторів стану безпеки.

Кожна особа сприймає безпечні умови життя на власний розсуд з урахуванням власного життєвого досвіду, а тому говорити про єдність параметрів оцінювання достатності державної політики із забезпечення національної безпеки є некоректним. З таких позицій аксіологічний підхід не дає повноти розуміння саме достатності умов національної безпеки, а відтак необхідності чи допустимості обмеження прав людини для їх досягнення державою. Те, що процес її забезпечення є об'єктивним обов'язком держави, є, на наш погляд, беззаперечним фактом, однак у такому випадку такий обов'язок постає в один ряд із обов'язком держави забезпечувати повноту реалізації громадянських прав і свобод.

Цей висновок не означає, що аксіологічний підхід до аналізу наведених категорій є хибним чи недемонстративним. Навпаки, такий підхід, на наш погляд, розкриває фундаментальну суперечність для держави під час надання пріоритету одному із двох обов'язків: забезпечення національної безпеки та гарантування дотримання прав і свобод людини кожній особі. Така дилема не має системного вирішення, оскільки, проголошуючи на рівні Конституції життя людини найвищою цінністю для держави, а гарантування її прав – ключовим обов'язком, держава однак закладає умови за яких така реалізація піддається певному обмеженню. Можна було б зазначити, що зворотного обмеження не існує, тобто держава не може скорочувати обсяг умов безпекового стану для того, щоб максимізувати реалізацію особою її конституційних прав. Це б означало примат індивідуального інтересу над публічним. Натомість, у доктрині конституційного права більшості демократичних держав панівним є саме загальносуспільний інтерес над індивідуальним.

Подібна ситуація означає, що принципи демократії, втілюючись у конституційні норми та імперативи конституційно-правового регулювання,

формують аксіологічний вимір у системі пріоритетів державної політики. Але тоді йдеться про те, що обмеження прав людини можливе в інтересах суспільства в цілому. Забезпечення національної безпеки як раз і уявляється тим конкретним прикладом домінування потреби суспільства в безпечних умовах існування над приватним інтересом окремої особи. На рівні законодавчого регулювання такий пріоритет набув рис, за яких ототожнюються інтереси національної безпеки та загальносуспільні потреби соціуму в безпековому середовищі. Подібне ототожнення призводить до тієї самої дилеми, про яку йшлося вище – невизначеність у пріоритетах державної політики. Саме тому робимо висновок про необхідність впровадження принципу юридичної визначеності та термінологічної конкретизації відповідних наукових категорій конституційно-правової науки. Варто не лише визначитись із сентенцією дефініції «національна безпека», а й визнати її та закріпити на конституційному рівні те, що це є не лише основний орієнтир державної політики, але й основна вимога, яку соціум висуває до держави як до суспільно-політичного утворення.

У цьому аспекті відзначаємо переконливі аргументи О. В. Шмоткіна, який підкреслює, що значущість безпеки людини в демократичному суспільстві обумовлюється тим, наскільки високо цінується роль людини в соціальному устрої, згідно з сучасними науковими концепціями. У сучасній концепції національної безпеки основна увага приділяється саме безпеці людини, яка є ключовою в структурі національної безпеки демократичної країни. Центральність безпеки особистості стає зрозумілою, коли розглядати взаємозв'язок між такими компонентами, як «людина – суспільство – держава». Кожен із цих елементів функціонує як окрема підсистема, яка перебуває у взаємодії з іншими у складі більш широкої системи, у цьому випадку національної безпеки. Цілісність і функціональність цієї системи досягаються завдяки гармонійній роботі всіх її складових. Аспект надійності системи, відповідно до теорії надійності, обумовлюється вразливістю найменш

захищеного елемента. У соціальних системах таким основним елементом є людина, яка водночас є найбільш уразливою частиною [151, с. 117-118]. Дослідник ставить на перше місце в ієрархії існування держави саму людину та її потреби, задоволення яких забезпечується через гарантування її прав та створення умов для їх реалізації.

Крім того, дослідник пропонує доволі складну наукову концепцію, пов'язану з уведенням до системи прав людини і безпекових прав. Відповідно, першочерговим забезпеченням таких прав із боку держави дослідник вважає потенційну можливість обмеження нею інших громадянських прав, які за своєю цінністю стоять на щабель нижче, ніж безпекові права. Ми визнаємо допустимими такі тези:

– задоволення права людини на безпечні умови життя відкривають для неї повноту можливостей реалізувати інші громадянські права і свободи;

– забезпечення права людини на безпечні умови життя виступає окремим самостійним об'єктом державної політики у сфері національної безпеки, оскільки всі конституційно-правові категорії, пов'язані із виправданим застосуванням державою примусу, так чи інакше охоплюються потребами національної безпеки.

Натомість, необхідно поставити під сумнів сам факт протиставлення національної безпеки та особистої безпеки людини. Забезпечуючи національну безпеку, держава одночасно створює відповідні умови для безпечного існування і кожного громадянина. Тобто національний рівень цілей відповідної державної політики є більш глобальним, ніж приватно-правовий. Забезпечуючи ж безпечний стан існування для однієї людини, держава не досягає глобальних цілей національної безпеки, що може призвести до порушення прав на безпечні умови життя всіх інших осіб. Тому виправдовувати потенційну можливість порушення інших прав людини, окрім безпекових, в інтересах досягнення цієї безпеки є проявом надмірного формалізму, що є неприпустимим у

демократичному суспільстві.

Окрім того, визначення безпеки людини в значенні окремого об'єкта державної безпекової політики чи сегмента системи забезпечення національної безпеки держави призводить до хибного сприйняття інструментарію державного управління цими процесами. На загальнодержавному рівні безпековий стан кожної особи укладається в концепцію національної безпеки та гарантується на конституційно-правовому рівні як основний обов'язок держави. Натомість, реалізація права людини на безпечні умови життя пов'язана з конституційно-правовими гарантіями дотримання повноти громадянських прав і свобод. І тут вже простежуємо ієрархію цілей та пріоритетів державної політики, а тому певну обмеженість в інструментах та засобах досягнення цілей нижчого порядку порівняно з досягненням цілей вищого пріоритету.

Тобто обґрунтовувати допустимість та доцільність обмеження громадянських прав тим, що держава має забезпечити право кожної особи на безпечні умови життя, є некоректним та хибним висновком із запропонованої О. В. Шмоткіним дилеми. Якщо ж говорити про досягнення цілей вищого рівня, тобто забезпечення загальнодержавного безпекового стану, то тоді обмеження прав людини є не умовою реалізації одного права за рахунок погіршення іншого, а засобом досягнення цілей державної політики в цілому.

Погоджуємось із твердженням, що безпека людини є станом, який забезпечує важливі аспекти життя особистості, зокрема її захист та розвиток в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз. У демократичному суспільстві значення безпеки людини визначається через роль, яку особа відіграє в соціальній системі, відповідно до сучасних наукових поглядів. У теорії національної безпеки безпеці людини приділяється центральне місце, особливо в контексті взаємин між людиною, суспільством та державою. Кожен елемент цієї системи співвідноситься з іншими, формуючи цілісну структуру. Системна надійність, згідно з теорією, залежить від уразливості її найменш надійного компонента, а в

соціальних системах цим ключовим елементом є людина. Тому у відносинах, пов'язаних із системою національної безпеки, особлива увага має приділятися саме безпеці людини, оскільки вона виступає як найбільш уразлива частина цієї системи.

Це міркування веде до висновку, що порушення прав людини не тільки завдають шкоди окремій особі в суспільстві, але й мають ширший негативний вплив на різні компоненти системи національної безпеки. Це, своєю чергою, знижує загальну стійкість і надійність цієї системи [151, с. 117-118]. Утім, такий підхід може здатися занадто амбіційним і можливо переоцінює вплив порушень прав людини на стабільність держави в цілому.

Справа в тому, що порушення прав людини, з точки зору їх аксіологічного сприйняття самою людиною, можуть відбуватись щодня, а їхнім показником слугуватиме кількість звернень щодо відновлення права або в порядку оскарження дій чи бездіяльності органів державної влади та їхніх посадових осіб, або в судовому порядку. Це означає, що за відсутності державного нагляду за дотриманням законодавства щодо забезпечення прав людини, визначення порушеного права є цілком суб'єктивним, а питання про реалізацію права на захист своїх громадянських свобод вирішується людиною індивідуально. Тому ставити у співвідношення порушення прав людини та однозначне погіршення стану національної безпеки вважаємо недоречним.

Водночас визнаємо, що порушення громадянських прав як загальнодержавне систематичне явище, зокрема в контексті порушення громадянського порядку, перевищення посадовими особами службових повноважень, випадків свавілля чи самоуправства – усе це дійсно несе в собі загрози для безпекового середовища в середині державі. Загострення таких проявів, негативні наслідки від них створюють відповідну матрицю загроз вже для загальнодержавного стану національної безпеки, і тоді питання відновлення порушених прав людини набуває рис об'єкта цілеспрямованої державної

політики.

Полеміка, розпочата Р. В. Алямкіним та М. П. Федоріним у їхніх дослідженнях, акцентує на зв'язку між забезпеченням безпеки і юридичними аспектами управління державою. Вони виходять із того, що оскільки забезпечення безпеки є однією з основних функцій держави, яка реалізується через владно-правовий механізм, то юридичний аспект набуває ключового значення в системі захисту життєво важливих інтересів та національних цінностей.

Дослідники підкреслюють, що юридичне забезпечення безпеки охоплює широкий спектр напрямів, і всі вони мають зосередитися на захисті прав людини. Це обґрунтовується тим, що захист суспільства та держави починається саме з захисту прав кожної особистості. Отже, питання безпеки людини має бути пріоритетним і розв'язуватися так, щоб не порушувати права та законні інтереси особи [4, с. 91]. Цей висновок дослідників вказує, що безпека людини стає важливою складовою національної безпеки. І зазначено, що хоча безпека людини є частиною ширшої концепції національної безпеки, вона також виступає як окрема сфера, яка вимагає специфічного підходу в межах державної політики та управління. Це визнання важливості безпеки кожної особи як невід'ємної частини загальної безпеки країни є ключовим для формування ефективної стратегії національної безпеки, яка бере до уваги потреби та права всіх громадян.

Забезпечення прав людини, їх гарантування та повага до них є ключовими елементами державної політики, особливо в контексті конституційно-правових аспектів. Паралельно, безпека особи як предмет управлінської діяльності характеризується багатогалузевістю та входить до регулятивної діяльності в межах різноманітних аспектів державної політики. Це свідчить, що обидва напрями, які ми розглядаємо, стоять на рівних позиціях у контексті владно-управлінської діяльності. Складність полягає у визначенні їхнього місця в

ієрархії державних цінностей, незважаючи на те, що за ст. 3 Конституції України особа, її права і свободи вважаються верховною соціальною цінністю, а головним завданням держави є визнання, дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина [52]. Мета державної політики у сфері національної безпеки полягає в необхідності проведення своєчасного й неупередженого оцінювання рівня захисту прав і свобод громадян за допомогою правових та політичних інструментів. Це передбачає виявлення та усунення наявних загроз, а також запобігання можливим майбутнім загрозам. Однак цей підхід може вступати в суперечність із принципом рівнозначності в державному управлінні, де права людини і її безпека розглядаються як окремі, але однаково значущі об'єкти.

Погоджуємося, що оскільки саме права та свободи людини держава визнає найбільшою цінністю, то вона має спрямовувати весь свій владно-управлінський потенціал на забезпечення повноти їх реалізації. За таких умов, а також враховуючи те, що в Конституції України не визначено, в який саме спосіб має бути реалізований захист найбільшої цінності, вважаємо, що держава мала би всі інші предметні сфери регулювання та об'єкти державної політики підпорядковувати цілям забезпечення громадянських прав. Проте наявність в Основному законі держави зауваження щодо можливості обмеження прав людини в «..інтересах суспільної необхідності» або «національної безпеки» демонструє, що сама держава і визначає межі та контури імперативного втручання в суспільні відносини стосовно забезпечення громадянських прав. Наведені умови виступають у широкому сенсі обмежувальними критеріями всебічної та загальної політики держави, спрямованої на реалізацію конституційних гарантій дотримання прав людини.

Розглядаючи національну безпеку та процес її забезпечення з точки зору обмеження політики держави у сфері громадянських прав, можемо зробити такий висновок: повнота реалізації людиною власних прав та свобод не

обмежується державою доти, доки таке прагнення особи не створює ризики для національної безпеки або не створює перешкод для реалізації прав і свобод іншими особами, тобто суспільством. Такий висновок уявляється можливим, якщо розглядати і національну безпеку, і права людини як рівнозначні об'єкти державного управління. Окрім того, наведений нами висновок цілком доводить тезу, яка проголошувалась нами раніше, про існування двох взаємозалежних контурів – контуру реалізації громадянських прав та контуру відносин щодо забезпечення національної безпеки.

Якщо висновок про обмеження прав людини як засіб запобігання порушення балансу безпекового середовища та загальної рівності громадян брати за базис цього дослідження, то маємо враховувати появу низки застережень, які розкривають особливу правову природу відносин із приводу забезпечення повноти таких прав:

національні інтереси, суспільна необхідність, цілі національної безпеки виступають тими індикаторами, які дають змогу детермінувати способи та модуси поведінки особи з приводу реалізації власних прав і свобод як демократичні, а державну політику як недискримінаційну;

реалізуючи свої права та свободи, людина обмежується у виборі засобів та способів, окрім власне законодавства держави, ще й низкою критеріїв, які мають аксіологічний вимір, а отже, мають бути притаманні правовій свідомості як індивідуальній, так і суспільній.

Останнє застереження відкриває для нас нове поле для осмислення сутності застосування обмеження прав людини державою в інтересах національної безпеки.

Застосування обмежень прав людини є складним процесом, що викликає дебати серед науковців, міжнародної спільноти та національних законодавців. Розбіжності в думках стосуються як самого принципу обмежень, так і їхніх конкретних форм. Однак є обставини, за яких обмеження прав стає більш

очевидним і прийнятним, особливо у випадках екстраординарних умов, як-от введення воєнного або надзвичайного стану.

В умовах воєнного стану, як це видно на прикладі законодавства України, вводяться певні обмеження, спрямовані на забезпечення національної безпеки. Такі обмеження передбачають контроль над інформацією, обмеження свободи слова, наприклад, через заборону розголошення точних даних про дислокацію військових об'єктів, створення єдиного інформаційного простору (наприклад, телемарафону), обмеження публічного доступу до певної інформації, регулювання права на мирні зібрання та обмеження права власності, дозволяючи владі вилучати приватне майно для задоволення суспільних потреб. Усі ці заходи, хоча і мають певні обмеження, вважаються виправданими в контексті забезпечення національної безпеки під час воєнного стану.

Розглядаючи цю проблему – проблему обмеження прав людини – значно ширше, з урахуванням правової природи превентивності таких обмежень для цілей попередження ризиків національній безпеці, доходимо висновку про їхній абсолютний характер лише з урахуванням певних умов. Так, обмеження права відчувається тоді, коли особа, реалізуючи його, не отримує бажаного результату, який вона отримувала зазвичай в умовах дії традиційного для держави демократичного правового режиму. Тобто потенційна можливість обмежити права людини виникає в державі в ситуації, коли інтересам національної безпеки зашкоджуватиме безпосередня реалізація такого права. Як наприклад, у процесі всебічного висвітлення під час дії воєнного стану позицій Збройних сил України. Коли особа таке право має, але не реалізовує його – тоді не відбувається і його обмеження, хоча потенційно така опція в державі існує.

Особа, своєю чергою, робить свідомий вибір щодо відмови від реалізації певних прав та свобод у тому обсязі, в якому вона це робила за умов відсутності загроз чи ризиків національній безпеці. Така відмова також не тягне за собою примусового обмеження чи порушення права, а лише визначає можливість

держави застосувати подібні обмежувальні заходи. Така ситуація розкриває той самий рівень правосвідомості, досягнення якого перетворює можливість обмеження прав людини з боку держави на певний компроміс із сприйняттям самою особою національної безпеки в значенні загальносуспільної цінності, порушення якої, своєю чергою, матиме більш негативні наслідки для демократичних прав і свобод. Тоді говорити про обмеження як явище, що деформує баланс загальнодержавних та приватних інтересів і потребує негайної реакції з боку як людини, так і держави, є недоцільним. Формується інший рівень діалогу та відносин між державою та особою стосовно сприйняття на рівні правосвідомості необхідності самообмеження в реалізації особою окремих громадянських прав, що можуть потенційно загрожувати інтересам національної безпеки.

Такий рівень правової свідомості як індивідуальної, так і суспільної є бажаним орієнтиром у розвитку правової культури та освіти громадян будь-якої держави. За таких умов сприйняття на рівні аксіологічної оцінки пріоритетності цілей цивілізаційного розвитку держави та суспільства, пов'язане з набуттям стану максимальної національної безпеки чи максимальної свободи в реалізації прав і свобод людиною, призведе до формування нового типу відносин між державою і суспільством. Вони передбачатимуть не стільки обмеження прав людини з боку держави, скільки громадянський контроль за обсягом реалізації прав і свобод людини в інтересах національної безпеки.

Наголошуємо не на відмові держави від запровадження обмежень прав і свобод людини в інтересах національної безпеки, а на досягненні такого рівня розвитку правосвідомості суспільства, коли подібні обмеження перетворюватимуться із імперативу державного примусу на можливість самостійно долучитися особам до загальної справи її забезпечення. Обмеження відчуватимуться лише тоді, коли особа намагатиметься реалізувати свої права в обсягах, які зашкоджують безпековому стану та несуть у собі ризики для

національної безпеки держави.

Вони так само матимуть державно-владний характер, але не лише забезпечуватимуться, але й реалізовуватимуться особами самостійно. На наше переконання, досягнення такого стану розвитку суспільно-державних відносин є бажаним для будь-якої демократичної держави. Це одночасно вирішить проблему надмірності обмеження прав людини, а водночас дасть змогу консолідувати всі без винятку потенціали для досягнення максимального рівня безпеки в державі, зокрема у вигляді соціального капіталу, який розкриватиметься через практичну реалізацію модусу поведінки на основі високого рівня розвитку правосвідомості.

Варто пам'ятати, що права людини і громадянина є фундаментальними можливостями суб'єкта правових відносин щодо задоволення особистих інтересів та потреб відповідно до потреб громадянського суспільства та держави. Вони відображають свободу людини і громадянина як особливу конституційно-правову категорію, що виражається в здатності особи діяти відповідно до своїх власних потреб та інтересів, робити незалежний вибір і приймати суб'єктивні рішення. Тому громадянські свободи визнані і гарантовані законом як сфера автономії громадянина щодо держави, органів державної влади, а також інших громадян [163, с. 79]. Усвідомлення того, що просте оголошення прав не є достатнім, підштовхує нас до розроблення конкретних механізмів їх застосування. Це критично важливо, оскільки забезпечення прав людини та громадянина є фундаментальною характеристикою держави, яка відповідає принципам демократії, правової системи та соціальної відповідальності. Однак це стає можливим лише тоді, коли суспільство досягає певного рівня розвитку правової свідомості, як наголошувалося раніше. У такому випадку обмеження прав людини державою з метою запобігання загрозам національній безпеці розглядається не як порушення, а як необхідний захід.

Цікаво, що права людини та національна безпека взаємодіють у дуже унікальний спосіб. Гарантування прав людини можливе лише в умовах національної безпеки. Проте досягнення цього стану часто вимагає обмежень прав людини. Такі обмеження є спеціалізованим інструментом, який держава може застосовувати винятково в ситуаціях, коли вони відповідають легітимним цілям, є законними та пропорційними до поставлених завдань. У практичному застосуванні, особливо в контексті національної безпеки, цей процес часто супроводжується численними складнощами та суперечностями.

Отже, встановлено, що співвідношення категорій «права людини» та «національна безпека» є значно складнішим, ніж це демонструється в сучасному науковому дискурсі, особливо в контексті розв'язання проблеми допустимості та достатності обмеження прав людини в інтересах національної безпеки. Зауважимо, що традиційний підхід щодо охоплення категорією «національна безпека» такого явища, як «безпека людини» і відповідне досягнення державою такого стану, за якого безпекові права людини максимізуватимуться у своєму досягненні, є неповним та вимагає корегування.

Зауважимо, що класичне співвідношення аналізованих нами категорій як об'єктів державної політики чи владно-управлінського впливу не розкриває всієї фундаментальності правової природи інституту обмеження прав людини. Ми відстоюємо позицію, що особи можуть досягнути такого рівня розвитку правової свідомості, коли держава визначатиме можливість застосування обмеження прав без реальної реалізації імперативного впливу на особу для вчинення такого фізичного обмеження. Це також розглядатиметься як обмеження, але матиме особливий прояв моделі відносин між суспільством та державою з метою досягнення цілей національної безпеки шляхом свідомої мінімізації ризиків та загроз досягнутого в цій сфері балансу.

На рівні конституційно-правового регулювання держава визнає, що права та свободи людини є найвищою цінністю, але, запроваджуючи відповідні

критерії допустимості їх обмеження у вигляді «загальносуспільних інтересів», «національної безпеки», «національних інтересів», держава створює умови транспарентності політики у сфері реалізації громадянських прав. Тобто держава заздалегідь визначає потенційні критерії допустимості обмеження прав і свобод людини, пропонуючи в такий спосіб суспільству самостійно їх реалізовувати для забезпечення національної безпеки, наприклад, в умовах дії особливого правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. За таких умов створюватимуться максимально сприятливі умови для захисту обмежених чи навіть прямо порушених державою громадянських прав.

3.3. Інституційна складова механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки

Традиційно судовий захист людиною своїх прав є одним із найбільш дієвих засобів забезпечення їх дотримання та відновлення в разі порушення. Саме по собі право на судовий захист входить до складу невід'ємних громадянських прав і жодним чином не може бути обмежене чи взагалі відмінене навіть з урахуванням потреб національної безпеки. Суд – це державний інститут, покликаний на відновлення передусім справедливості, а отже, він є елементом системи державних гарантій громадянських прав у цілому.

Звертаючись за захистом своїх прав до суду, особа очікує на їх відновлення та відповідну реакцію з боку держави в контексті отримання компенсації за неправомірно обмежені чи порушені права. Усе це робить суд тим інститутом, який віддзеркалює рівень реалізації на практиці принципів демократичного врядування, сталого розвитку та good governance. Держава може порушувати права особи мимохіть або ж не спеціально, а вживаючи

заходи спрямовані на забезпечення національної безпеки, тобто супутно. При цьому особа має завжди розуміти, що навіть якщо держава не здатна обґрунтувати, пояснити чи законодавчо забезпечити обмеження громадянських прав, суд завжди встановить істинність у справі та сприятиме розв'язанню спору на основі принципів, гарантованих державою. Тому в демократичній державі звернення особи до суду в її уявленні виступає засобом розв'язання суперечки, яка, на думку особи, порушує її права, навіть якщо реально таке порушення не відбувається або воно є суто гіпотетичним. Усе це демонструє надзвичайний рівень свободи особи у виборі засобів захисту власних прав, порушених чи обмежених в інтересах національної безпеки. Наголошуємо, що ця теза справедлива лише за умови недопущення в будь-якому випадку обмеження права особи на звернення до суду.

Саме із гарантії цього права та обґрунтування його непорушності варто розпочати аналіз сучасного стану судового захисту прав людини у сфері національної безпеки.

Забезпечення рівності усіх людей в їхніх правах і свободах, як визначено Конституцією України, підкреслює необхідність гарантування для них однакових можливостей як у сфері матеріальних, так і у сфері процесуальних правових механізмів для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У межах правової держави звернення до суду виступає універсальним і невід'ємним інструментом для захисту прав, свобод і законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб.

У правовій державі надзвичайно важливо мати систему органів, які гарантують реалізацію правосуддя, захист прав та інтересів громадян і забезпечують їхню юридичну безпеку від можливого зловживання держави або її посадових осіб. Принцип забезпечення та захисту прав людини і громадянина розглядається, поруч із принципом верховенства права, як один із двох основних принципів правової держави. І якщо принцип верховенства права

визначає діяльність усіх гілок державної влади, то реалізація правосуддя та судовий захист прав і свобод громадян безпосередньо пов'язані з функціонуванням судової влади.

Судова система відіграє визначальну роль у забезпеченні конституційного права людини і громадянина на судовий захист, а також гарантує доступність правосуддя для кожної особи відповідно до Конституції України та законів.

Право на судовий захист є невід'ємною складовою кожного суб'єктивного права особи й може бути реалізоване як шляхом безпосереднього звернення до суду, так і через діяльність державних чи уповноважених державою органів та організацій, які створюють необхідні умови для відновлення порушеного права, припинення правопорушень та притягнення винних до відповідальності.

За словами М. Гаврильціва, право людини на звернення до суду є "однією з ключових фундаментальних правових гарантій особи, яка закріплена на конституційному рівні і займає центральне місце в структурі конституційно-правового статусу особи. Це право є невід'ємною умовою існування правової держави. Звернення до суду вважається найбільш важливим і ефективним засобом захисту суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів, яке наділяє всіх зацікавлених осіб максимальним рівнем процесуальних гарантій. Тому право на судовий захист є необхідним інструментом, що забезпечує можливість кожної особи звертатися до судових органів для захисту її прав і законних інтересів, як встановлено законодавством [19, с. 162]. А. Лужанський вказує, що сутність судового захисту полягає в тому, що його ефективність виявляється значно вищою, ніж у випадку інших, несудових засобів, оскільки судовий розгляд є єдиним остаточним законним механізмом розв'язання правового конфлікту. Рішення суду, які отримали законну силу, як правило, мають остаточний характер; виконання судового рішення стосовно питань факту чи права забезпечується державним примусом [75, с. 45]. Крім того, правовий статус судових органів, який закріплений на конституційному рівні, дає їм можливість

вирішувати правові конфлікти, стороною в яких виступає держава. Це має важливе значення в контексті судового захисту прав людини у сфері національної безпеки, оскільки майже завжди особа звертається до суду щодо відновлення порушених прав саме публічними органами влади.

У цьому контексті С. Чорна вказує, що роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини зводиться до протидії органам держави, законодавчої та виконавчої гілок влади, а сам суд встає на захист громадських свобод. Однак це не означає, що суд завжди ухвалюватиме рішення на користь особи, але, ухвалюючи його, він у такий спосіб відновлює справедливість, реалізуючи державні гарантії, закріплені в конституції держави [149, с. 188-19]. Така роль судової влади яскраво демонструє змагальність процесу судового вирішення будь-якого правового конфлікту.

Власне, саме такий статус – правового конфлікту – набуває ситуація, за якої особа звертається до суду з метою відновлення порушеного чи обмеженого права у сфері національної безпеки. І хоча діяльність судової гілки влади об'єктивує потенційну можливість звернення органів влади до суду з метою обґрунтування власних рішень щодо обмеження прав людини для цілей національної безпеки (конституційна юрисдикція), усе ж таки робимо акцент на судовому захисті порушених саме державою прав людини.

Судовий захист прав і свобод людини і громадянина варто розглядати як одну з форм державного захисту цих прав і свобод. Згідно зі статтею 55 Конституції України, держава зобов'язана забезпечити цей вид захисту, і ця відповідальність покладена на неї. Право на судовий захист передбачає не лише можливість доступу до суду, але й конкретні гарантії ефективного відновлення порушених прав через здійснення правосуддя. Брак можливості отримати справедливе судове рішення обмежує це право. Важливо відзначити, що згідно зі статтею 64 частини 2 Конституції України, право на судовий захист не може

бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану, що підкреслює його особливу важливість і статус [52]. Конституція України дійсно гарантує кожній особі право на судовий захист своїх прав у межах різних галузей судочинства, як-от: конституційне, цивільне, господарське, адміністративне і кримінальне судочинство України. Важливо, що норми, які передбачають процедури розв'язання спорів та поновлення порушених прав, мають узгоджуватися з принципом рівності перед законом та судом. Це означає, що всі особи повинні мати однаковий доступ до суду й однакові можливості щодо захисту своїх прав, незалежно від їхнього статусу, походження, релігії чи інших особистих характеристик.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 07.05.2002 року № 8-рп/2002 визначив, що жодні норми судочинства не мають суперечити принципу рівності перед законом та судом і обмежувати право на судовий захист. Це рішення підкреслює важливість забезпечення справедливого та рівного доступу до правосуддя для всіх громадян України [119].

Правосуддя справді має бути визнане справедливим лише тоді, коли воно відповідає принципам справедливості та забезпечує ефективне поновлення порушених прав. Ця ідея відображена не лише у вітчизняних нормативно-правових актах, але й у міжнародних документах, таких як Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Конвенція про захист прав людини та основних свобод. Згідно з цими документами, кожна людина має право на ефективне поновлення в правах через компетентні національні суди у випадках порушення її основних прав.

Ці фундаментальні принципи також відображені в Конституції України, підтверджуючи важливість забезпечення права особи на доступ до суду та засобів захисту своїх прав перед порушеннями, наданими Конституцією або законами України. Це важливий аспект судового захисту, і держава зобов'язана забезпечити його реалізацію відповідно до міжнародних та національних

стандартів прав людини.

Так, відповідно до статті 55 Конституції України, забезпечення прав та свобод людини і громадянина передбачає їх захист у суді. Це гарантує, що кожній особі надається можливість захищати свої права та свободи в межах судового процесу. Суд не може відхилити запит на правосуддя, коли громадянин України, іноземець або особа без громадянства вважають, що їхні права порушені або існують перешкоди для їх виконання. Відмова суду в прийнятті позовів та інших заяв, які відповідають чинному законодавству, є порушенням права на судовий захист. Це підтверджено Рішенням Конституційного Суду України від 25.12.1997 року [117].

Крім того, згідно зі статтею 5 Конституції України, кожній особі гарантується право оскаржити рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб у суді загальної юрисдикції. Це означає, що будь-яка особа має право звертатися до суду щодо рішень, дій або бездіяльності будь-якого органу влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо ці дії порушують її права та свободи. Ці скарги підлягають розгляду в судах незалежно від будь-яких інших процедур, які можуть бути передбачені законом. Подання скарги до вищого рівня органу або посадової особи не обмежує право на подачу скарги до суду [117].

Стаття 55 Конституції України закріплює фундаментальний принцип судового захисту всіх порушених прав людини і громадянина. Це положення надає громадянам можливість отримати судовий захист щодо порушених конституційних прав, і це є невід'ємною складовою законності в державі. Можливість звертатися до суду для захисту порушених чи оскаржуваних прав та інтересів, які захищені законом, є однією з найважливіших правосудних гарантій особистості і визначає її статус у суспільстві. Отже, реалізація права на судовий захист у сфері національної безпеки має не лише юридичне, але й

важливе соціально-політичне значення.

За словами Ю. Сульженка, сутність судового захисту полягає в забезпеченні реальності виконання правовідносин у суспільстві й наданні їм сили державного примусу. Сам судовий захист означає компетентне та беззаперечне визнання законності вимоги правового характеру, зазвичай за допомогою державно-владного примусу, який надається відповідним особам для реального виконання їхніх функціональних обов'язків [134, с. 89-90]. Такий примус у контексті відновлення порушених прав особи у сфері національної безпеки, виступає гарантією практичної реалізації особами права на судовий захист. Це пояснюється тим, що органи державної влади мають виконувати судові рішення, а отже, відновлювати порушені чи обмежені права особи. Крім цього, суд може застосувати ще й компенсаторні засоби, які передбачають відшкодування державою збитків, завданих порушенням чи обмеженням прав особи, навіть якщо таке обмеження відбувається в цілях національної безпеки.

Судовий захист – це важлива складова правосуддя, спрямована на забезпечення відновлення або захист прав і свобод осіб, які були порушені або піддані оскарженню. Важливо відзначити, що право на судовий захист не є абсолютним, але держава має гарантувати його доступність для збереження його сутності.

Конституційний Суд України розглядає сутність права на судовий захист, яке передбачено частиною 1 статті 55 Конституції України, з урахуванням основних принципів судочинства, які визначені в статті 129 частини другої Конституції України, а також з врахуванням змісту права на справедливий суд, яке зазначене у статті 6 Конвенції та інтерпретується Європейським судом із прав людини. Одним з основних принципів українського конституційного устрою є гарантія можливості звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, що безпосередньо впливає з Конституції України.

Приписи ст. 8, ч. 1 ст. 55 Конституції України зобов'язують державу гарантувати на законодавчому рівні кожному можливість реалізації його права на судовий захист. Законодавець має встановити такий обсяг права осіб на судовий захист, який забезпечував би його дієву реалізацію, а відмова судів у реалізації такої можливості може призвести до порушення гарантованого Конституцією України права на судовий захист.

Реалізація права людини і громадянина на судовий захист є важливою складовою демократичного суспільства і правової держави. Проте є деякі виклики й перешкоди, які можуть обмежити доступ до судового захисту в Україні.

По-перше, правове виховання та правова культура громадян є важливими чинниками для забезпечення ефективного захисту прав. Завдяки розумінню власних прав і обов'язків, громадяни можуть краще користуватися судовими механізмами для захисту своїх інтересів. Важливо підвищувати правову грамотність громадян та проводити просвітницькі кампанії, що стосуються прав та обов'язків людей перед законом.

По-друге, існує потреба в подальших заходах для поліпшення судової системи в Україні. Надмірне навантаження, недофінансування та корумпованість є серйозними проблемами, які необхідно розв'язувати. Це може вимагати проведення реформ у сфері судової системи, зокрема збільшення бюджетного фінансування, покращення процедур та умов роботи судів, а також внесення змін до законодавства з метою забезпечення стабільності та прозорості.

Незважаючи на ці виклики, право на судовий захист є фундаментальним і необхідним для гармонійного функціонування суспільства. Розвиток і покращення судової системи, а також підвищення правової культури громадян, можуть сприяти забезпеченню ефективного захисту прав і свобод в Україні.

Конституційне право на судовий захист є невідчужуваним і непорушним,

і воно є однією з основ кожної правової системи, адже сприяє забезпеченню справедливості та додержанню законності. У контексті розгляду будь-якої справи кожен громадянин має право на правосуддя, яке відповідає вимогам справедливості й законності, що створює основу для розгляду справи об'єктивним і справедливим шляхом.

Право на судовий захист не обмежується лише першоджерелом розгляду справи. Воно також передбачає можливість звернення всіх учасників судового процесу, зокрема й підсудних, до судів апеляційних та касаційних інстанцій для перегляду та оскарження рішень відповідно до вимог закону.

Частиною третьою статті 8 Конституції України забезпечується гарантія громадянам звертатися до суду для захисту їхніх конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі самої Конституції України. Ця гарантія визначає основу для безпосереднього доступу до судового захисту на рівні конституційних прав.

Принцип верховенства права вимагає від держави втілення законності в усіх аспектах її діяльності, зокрема в процесах створення законів і їхнього застосування. Цей принцип забезпечує стабільність та надійність правової системи та підтримує важливість дотримання закону як фундаментального принципу правозастосування.

Забезпечення прав і свобод вимагає створення ефективних законодавчих механізмів, які забезпечують можливість їхньої реалізації кожним громадянином. У цьому контексті, згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004, важливими механізмами є структурована система судів і різні види судового провадження, які визначаються державою [118].

Крім цього, Конституцією України, зокрема частиною третьою статті 129, закріплені основні засади судочинства, які є конституційними гарантіями права на судовий захист. Ці засади передбачають можливість перевірки судових

рішень в апеляційних та касаційних інстанціях, за винятком випадків, визначених законом [52].

Отже, забезпечення прав і свобод громадян передбачає наявність ефективних законодавчих механізмів та судочинства, які гарантують реалізацію цих прав на практиці.

У контексті судового захисту прав особи у сфері національної безпеки передбачено, що такі права порушуються рішеннями суб'єктів владних повноважень, спрямованими на забезпечення інтересів саме держави. У цьому контексті варто акцентувати, що рішення, прийняті суб'єктами владних повноважень, дії, вчинені ними під час здійснення управлінських функцій у сфері національної безпеки, а також невиконання повноважень, встановлених законодавством (бездіяльність), є предметом оскарження до суду, відповідно до ст. 55 Конституції України. Так, для ефективної реалізації конституційного права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності різних суб'єктів у сфері управлінської діяльності в Україні було створено систему адміністративних судів. Ця система є практичним виявом конституційного права кожного громадянина на доступ до суду для оскарження дій та рішень державних органів, органів місцевого самоврядування, а також посадових і службових осіб.

Реалізація цього конституційного права відбувається відповідно до процесуальних норм і законів, які регулюють адміністративний судовий процес. Ця система дає змогу забезпечити прозорий і справедливий механізм для захисту прав і інтересів громадян, контролювати дії владних структур, і вона забезпечує принцип верховенства права в діяльності держави.

Отже, адміністративні суди є важливим елементом правової системи України, який гарантує право на судовий захист та забезпечує законність і справедливість у сфері управлінської діяльності.

Враховуючи особливість суб'єктного складу системи забезпечення прав людини у сфері національної безпеки, а також особливий правовий режим

здійснення відносин щодо обмеження обсягу громадянських прав і свобод, маємо констатувати, що їх судовий захист здійснюється в порядку адміністративного судочинства. Згідно зі статтею 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі - КАС України), головною метою адміністративного судочинства є забезпечення справедливого, безупередженого та своєчасного вирішення судовими органами суперечок у сфері публічно-правових відносин із метою ефективного захисту прав, свобод і інтересів фізичних та юридичних осіб у разі можливих порушень із боку суб'єктів владних повноважень.

Згідно з першою частиною статті 5 КАС України, кожна особа має право відповідно до процедури, встановленої цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вона вважає, що рішенням, дією або бездіяльністю суб'єкта владних повноважень були порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їхній захист. Органи та особи, яким законом надано таке право, можуть звертатися до суду в інтересах інших осіб. З цього випливає, що будь-яка особа має можливість використовувати адміністративний суд для захисту своїх прав і інтересів від дій або бездіяльності органів влади [51].

З іншого боку, суб'єкти владних повноважень мають право звертатися до адміністративного суду лише у випадках, визначених Конституцією та законами України.

Згідно зі статтею 53 Кодексу адміністративного судочинства України, в обумовлених законом ситуаціях Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також фізичні та юридичні особи мають право звертатися до адміністративного суду з адміністративним позовом щодо захисту прав, свобод і інтересів інших осіб, а також брати участь у справах, пов'язаних із цими позовами. Крім того, у статті окреслено особливе процесуальне становище прокурора в таких справах.

У цій статті визначено можливість різних суб'єктів та органів звертатися до адміністративного суду з метою захисту прав і інтересів третіх осіб, коли це передбачено законом. Це дає змогу залучити до судового процесу різні сторони, які можуть мати інтереси в розгляді конкретної справи, і вирішити питання щодо захисту цих інтересів у правовому форматі. Прокурор, зокрема, відіграє особливу роль у забезпеченні законності та захисту громадянських прав і свобод у таких справах.

Отже, держава створює механізм судового захисту прав людини у сфері національної безпеки шляхом зобов'язання адміністративних судів розглядати відповідні скарги, заяви та звернення громадян на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади. І хоча, на перший погляд, виникає уявлення, що суд, як державний орган, представляє інтереси держави та не може у спорах між громадянами та суб'єктами владних повноважень бути максимально об'єктивним та неупередженим, все ж таки система адміністративних судів забезпечує реальність гарантій права на судовий захист.

У цьому контексті важливо підкреслити значення конституційного принципу незалежності суддів, який відіграє критичну роль у забезпеченні прав і свобод громадян та гарантує реалізацію права на судовий захист, зазначеного в статті 55 Основного Закону України. Будь-яке порушення цього принципу або зменшення рівня гарантій незалежності суддів суперечить конституційним вимогам щодо незалежного суддівства та права громадян на судовий захист. Це може призвести до обмеження можливостей використання цього конституційного права та, відповідно, порушення статті 55 Конституції України.

Важливо враховувати, що право на судовий захист є невід'ємною конституційною гарантією прав і свобод людини і громадянина. Одночасно обов'язкове виконання судових рішень є необхідною складовою справедливого судового захисту. Тому захист незалежності суддів і забезпечення виконання

їхніх рішень є ключовими аспектами забезпечення конституційних прав і свобод громадян у судовій системі України.

Окрім неупередженості та незалежності суддів, як засад здійснення адміністративного судочинства, держава встановлює багаторівневий процес судового захисту, який втілюється в декількох послідовних можливостях захисту особою своїх прав. Йдеться про апеляційне та касаційне оскарження судових рішень.

Право на судовий захист є невід'ємною частиною гарантій прав і свобод громадян, а одним із важливих аспектів цього права є можливість оскарження судових рішень у вищих інстанціях, таких як апеляційна та касаційна. Ця можливість існує для захисту прав та свобод людей від можливих порушень і незаконних дій, зокрема випадків, коли судові рішення є помилковими або несправедливими.

Відповідно до принципу верховенства права, держава зобов'язана створити ефективну процедуру апеляційного розгляду справ, що гарантує правильність і справедливість судових вироків на ранніх етапах судового процесу. Ця процедура має гарантувати можливість для відновлення порушених прав та свобод та запобігати негативним наслідкам можливих судових помилок на індивідуальному рівні. Такий підхід допомагає забезпечити довіру до судової системи та зміцнює роль суду в захисті прав і свобод громадян [116].

Апеляційне оскарження судових рішень, відповідно до положень частин першої і другої статті 55 та пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, дійсно є необхідною складовою права кожного громадянина на звернення до суду. Законодавчо встановлене апеляційне оскарження судових рішень є необхідним елементом права на судовий захист, оскільки процедура перегляду таких рішень у вищих інстанціях гарантує відновлення порушених прав та захист законом визнаних інтересів кожного громадянина.

Можливість апеляційного оскарження сприяє утвердженню

справедливості і правосуддя, роблячи можливим корегування помилкових судових рішень та забезпечуючи захист прав і свобод людей перед судом. Такий механізм допомагає зміцнити довіру до судової системи й підтримує принцип верховенства права в судочинстві України.

Підсумовуючи викладене, можемо зробити низку важливих висновків, які розкриватимуть особливості сучасного стану судового захисту прав людини в сфері національної безпеки в Україні.

Перший і головний висновок стосується абсолютного характеру самого права на судовий захист. Воно є невід'ємним елементом системи громадянських прав в свобод і в жодному випадку не може бути обмежене навіть в інтересах національної безпеки. Це прямо передбачено Конституцією України. Такий підхід, застосований законодавцем, кореспондує із положеннями міжнародно-правових актів у сфері регулювання громадянських прав та свобод, а тому визнається та гарантується державною в повному обсязі без жодних винятків чи застережень. Це означає, що навіть за умови застосування обмежень прав людини в інтересах національної безпеки, особа завжди має право на оскарження відповідного рішення суб'єктом владних повноважень. При цьому робимо важливий висновок, що рішення суб'єкта владних повноважень про обмеження права особи на судовий захист в інтересах національної безпеки є незаконним та не має виконуватись особами, оскільки воно прийняте із грубим порушенням положень Конституції України.

Другим важливим висновком є те, що судовий захист прав осіб у сфері національної безпеки здійснюється в порядку адміністративного судочинства, оскільки стороною в таких правових спорах завжди виступає суб'єкт владних повноважень. Окрім того, здебільшого такі спори мають на меті вирішення питання щодо скасування акту, виданого органом державної влади. Для цілей адміністративного судочинства не має суттєвого значення, чи є такий акт актом індивідуальної дії чи це нормативно-правовий акт регуляторного характеру. З

точки зору судового захисту порушеного права має значення протизаконний характер дій органів державної влади. Тому суд, окрім скасування відповідного рішення, має встановити протизаконне порушення прав особи та застосувати до відповідача компенсаторні заходи, зокрема у вигляді відшкодування збитків, завданих неправомірним рішенням. Якщо ж йдеться про захист порушених прав особи у сфері національної безпеки, які не пов'язані із застосуванням обмежувальних заходів, наприклад, із порушенням прав у процесі здійснення службової діяльності, то тут так само виникає адміністративна юрисдикція. Це пов'язано із особливим правовим режимом діяльності суб'єктів владних повноважень та їхнього правового статусу. Фактично, кожне їхнє рішення є втіленням державно-владного впливу, а тому питання оскарження їхніх рішень належить до юрисдикції саме адміністративних судів.

Варто наголосити, що адміністративний процес надає додаткові можливості для захисту особами своїх порушених прав. Це стосується повноважень адміністративних судів щодо контролю за виконанням суб'єктами владних повноважень судових рішень.

Згідно зі статтею 382 Кодексу адміністративного судочинства України, суд, який ухвалив рішення в адміністративній справі, має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень, проти якого було винесено судове рішення, подати звіт про виконання цього рішення у встановлений судом строк. У разі неподання такого звіту або у випадку встановлення суддею нового строку для подання звіту, суддя може наложити на керівника суб'єкта владних повноважень, відповідального за виконання рішення суду, штраф у розмірі від двадцяти до сорока розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб [51].

Судовий контроль є складним та різноаспектним правовим феноменом, що відображає основні атрибути судової влади та юрисдикційної діяльності публічних органів. Кожна гілка влади в демократичному суспільстві має свої

функціональні завдання та цільові напрями, а також специфічні форми впливу. Судова влада функціонує у вигляді суддівських органів, які вирішують публічно-правові конфлікти на основі чинного законодавства. Ці конфлікти можуть мати таких учасників, як громадяни, їх об'єднання, юридичні особи, та органи влади, серед інших.

У демократичному суспільстві важливою соціальною функцією судової влади є забезпечення правової визначеності під час розгляду різних юридичних конфліктів. Один з основних аспектів судового контролю полягає в тому, що він застосовується не систематично та не щоденно, на відміну від, наприклад, контролю, здійснюваного спеціалізованими органами чи прокурорським наглядом. Судовий контроль активно впроваджується лише в процесі розгляду конкретних юридичних справ, і його особливість полягає в тому, що суд втручається у діяльність відповідного органу або особи лише у зв'язку з вирішенням цих справ. Відзначається також, що ступінь втручання суду може бути безпосереднім або опосередкованим, залежно від конкретної ситуації [131, с. 422].

Відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України), прямий судовий контроль є важливим механізмом, який здійснюється адміністративними судами шляхом розгляду адміністративних справ щодо:

- законності (за винятком конституційності) постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України (окрім рішень Кабінету Міністрів України, які визначені частиною першою статті 266 КАС України), а також постанов Верховної Ради Автономної Республіки Крим (підпункт 1 частини 2 статті 264 КАС України);

- законності та відповідності правовим актам вищої юридичної сили нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів владних

повноважень (підпункт 2 частини 1 статті 264 КАС України).

За рішенням суду, нормативно-правовий акт може втратити чинність повністю або в окремій його частині з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду (частина 2 статті 265 КАС України). Такий судовий контроль є важливим засобом забезпечення законності та відповідності актів управління вимогам законодавства.

Важливо підкреслити, що судовий контроль за виконанням судових рішень є однією з важливих функцій судової гілки влади, спрямованою на захист прав та свобод людини та громадянина, забезпечення законного розгляду справи, ухвалення справедливих судових рішень і їх подальше виконання. Ця функція є невід'ємною складовою конституційних гарантій захисту суб'єктивних прав, свобод і інтересів громадян.

Згідно зі статтею 129-1 Конституції України, контроль за виконанням судових рішень здійснюється судом. Цей судовий контроль може бути встановлений адміністративним судом будь-якої інстанції, за умови, що судові рішення, стосовно якого встановлюється контроль виконання, має законну силу або його необхідно виконати негайно. Це надає можливість для забезпечення ефективного судового захисту і гарантує виконання судових рішень відповідно до закону.

Важливо враховувати особливості суб'єктів, до яких судовий контроль застосовується. Маємо на увазі державні органи, які стають відповідачами у справах, що вирішуються в адміністративних судах. У випадку, коли суд виносить рішення, яке не відповідає інтересам таких суб'єктів, він може застосовувати інструмент судового контролю. З погляду теорії, це означає, що один орган державної влади (яким є судова інстанція) зобов'язує інший владний орган здійснити певні дії щодо третьої сторони. Проте важливо підкреслити, що судовий контроль не варто сприймати як втручання судової гілки влади в роботу державного органу іншої гілки влади, зазвичай виконавчої.

Відповідно до Рішення від 30.06.2009 року № 16-рп/2009 Конституційного Суду України, було визначено, що головною метою судового контролю є забезпечення своєчасного захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина. У ньому також наголошено, що виконання всіма суб'єктами правовідносин вимог, викладених у рішеннях суду, які набрали законної сили, сприяє зміцненню авторитету держави як правової. Отже, суд може вживати різні заходи судового контролю щодо виконання судових рішень у справах адміністративного характеру, зокрема встановлення нового строку для подання звіту та накладення штрафів на осіб, які не виконують рішення суду.

Відповідно до постанови Верховного Суду від 26.11.2020, яка стосується справи № 361/2109/17, варто звернути увагу на особливості застосування штрафних санкцій. Ці особливості полягають у тому, що штрафи накладаються на керівників суб'єктів владних повноважень, які несуть відповідальність за діяльність державного органу, який вони очолюють, і яким не було забезпечене виконання судового рішення у встановлений строк. Правові норми, які описують цей механізм у КАС України, призначені для забезпечення належного виконання судових рішень. Основою для їх застосування є саме невиконання судового рішення, яке було прийняте на користь особи, яка подала позов, а також обставини, пов'язані з невиконанням цього судового рішення в конкретній справі.

Отже, судовий контроль підвищує рівень правового захисту особи, яка звертається до суду для відновлення порушених прав та інтересів. З іншого боку, держава таким шляхом демонструє непохитність тих гарантій, які були нею встановлені для захисту громадянських прав, реалізуючи принцип обов'язковості судового рішення. Цінність судового контролю за виконанням рішень у сфері національної безпеки дає для держави додаткові можливості для виявлення потенційних порушень законодавства щодо дотримання прав і свобод людини. Так, КАС України передбачає можливість для реагування

судами у випадку виявлення ними випадків порушення прав людини як системного характеру, так в поодиноких випадках. Що ж стосується самої особи, яка засобами адміністративного судочинства реалізує захист власних прав, то необхідно наголосити на тому, що він є, так би мовити, паралельним із більш простою процедурою захисту прав шляхом адміністративного оскарження до органів державної влади вищестоящего рівня.

Тому можна стверджувати, що судовий контроль у сфері адміністративного правосуддя виявляється надзвичайно дієвим інструментом для забезпечення виконання судових рішень, коли самим судом було винесене таке рішення. Накладання штрафних санкцій на відповідача і можливість вживання додаткових заходів адміністративної відповідальності в адміністративних справах, підданих судовому контролю, сприяють підвищенню зацікавленості відповідача в повному виконанні судового рішення за власним бажанням. Інститут судового контролю в адміністративному судочинстві виступає як важливий компонент системи державних гарантій для всіх учасників суспільних відносин, а особливо для публічної адміністрації.

Міжнародно-правові гарантії реалізації громадянських прав та свобод будуть дієвими лише тоді, коли вони отримуватимуть належний рівень практичного забезпечення. На основі системного аналізу положень вітчизняного законодавства, а також панівної моделі відносин щодо забезпечення прав людини у сфері національної безпеки можемо дійти висновку щодо недостатнього формального їх визнання державою. Так чи інакше, потреби національної безпеки обумовлюють часткове обмеження прав і свобод людини, і такі обмеження запроваджуються.

В умовах демократичного ладу такі обмеження не представляють для держави жодної користі, окрім як в контексті якнайскорішого забезпечення або

відновлення національної безпеки. Але якщо мова йде про спробу узурпації влади політичною елітою шляхом запровадження обмежень громадянських прав під приводом забезпечення інтересів національної безпеки, то тоді дуже швидко держава може опинитися у мовах тоталітарного або авторитарного режиму.

Власне саме для недопущення такої узурпації чи нехтуванням громадянських прав і свобод, а також недопущення зловживань з боку політичного керівництва держави у застосуванні інституту обмеження громадянських прав і повинна бути створена система захисту та відновлення таких прав. На національному рівні вона втілюється в механізмах адміністративного (через інститут оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень) та судового захисту (через звернення до суду) прав людини. Однак, більшість гарантій прав і свобод людини закріплюється на рівні міжнародно-правових актів, а тому цілком логічним є створення міжнародної системи їх захисту та відновлення.

Така система набула свого відображення у міжнародно-правових актах, а також у діяльності відповідних міжнародних та регіональних організацій, в тому числі і судових. наприклад, Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Але треба чітко зазначити, що практична реалізація міжнародно-правового захисту прав людини в сфері національної безпеки не може відбуватися без активного залучення національних органів влади. Навіть для того, щоб визнати юрисдикцію ЄСПЛ та виконувати його рішення держава повинна ратифікувати низку міжнародно-правових угод. взнати юрисдикцію цього суду на власній території або щодо власних громадян чи суб'єктів публічного права, які є резидентами. Система національних органів юстиції повинна бути залучена в процес обміну правовою інформацією. надання правової допомоги, а також в систему виконання рішень іноземних судів та міжнародних судів на території держави.

Тобто існування системи міжнародно-правового захисту прав людини в

сфері національної безпеки в будь-якому випадку має характер своєї надбудови для відповідної національної системи. Держава повинна проявляти політичну волю для того, щоб долучатись до міжнародних угод, конвенцій та інших документів, якими гарантуються громадянські права, визначається їх обсяг, навіть якщо на момент ратифікації такий обсяг в національному законодавстві є значно меншим. Тобто держава бере на себе зобов'язання уніфікувати систему гарантування, захисту прав людини у відповідності до міжнародних стандартів. Справедливим буде зауважити також і ту обставину, що на рівні міжнародно-правових актів також визначаються умови обмеження громадянських прав і свобод, про що було зазначено вище. При чому імплементація таких обмежень державою, у випадку коли вони не відомі для національного законодавства, також є цілком природним та в жодному разі не означає зменшення обсягу прав людини.

У випадку ж якщо така воля відсутня і політичне керівництво держави не проявляє необхідного інтересу для забезпечення належного рівня демократичних свобод людини, міжнародна спільнота може застосувати більш жорсткий механізм – санаційний режим. Він напрямують не передбачений міжнародно-правовими актами, як міра відповідальності держави, але їх порушення призводить до дестабілізації системи міжнародно-правових угод, яка склалася у світі. Таким чином, режим санкцій застосовується не лише для відновлення на національному рівні високих стандартів реалізації громадянських прав і свобод, але і як засіб стабілізації існуючої системи міжнародно-правового співробітництва.

Спочатку зупинимо нашу увагу саме на захист прав людини через міжнародні інституції та інші засоби міжнародно-правового характеру, що закріплені у наступних угодах та конвенціях:

– Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які набули чинності в 1976

році – втілили в собі ідею конкретних прав або бенефіціарів, що дало можливість запровадити механізму захисту таких прав для окремих категорій осіб: діти, особи із спеціальним правовим статусом (комбатанти, біженці тощо). Такі механізми захисту в подальшому реалізувались через створення спеціальних місій ООН, комісій та уповноважених ООН у справах відповідних категорій осіб, що означає інституціоналізації міжнародно-правових механізмів захисту прав людини, в тому числі в сфері національної безпеки;

– Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року – не лише забороняє і засуджує расову дискримінацію та вимагає від держав-учасниць вживання заходів щодо її викорінення усіма належними способами, але і створює спеціальний механізм захисту соціальних груп, які відчують на собі певну форму дискримінації з боку держави, або з боку іншої частини суспільства в межах цієї держави. Цей механізм передбачає створення спеціальних інституцій при ООН для розслідування випадків дискримінації та вжиття заходів щодо протидії їй від засудження до запровадження санкційного тиску у відношенні Уряду держави;

– Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання від 1984 року – яка вимагає від держав-учасниць вживання ефективних заходів із запобігання катуванням у межах їх юрисдикції і забороняє їм повертати людей на батьківщину, якщо є підстави вважати, що там вони зазнають катувань. Інституційно даний механізм втілений у відповідному Комітеті ООН проти катувань, який виконує роль спостерігача за виконанням положень вказаної Конвенції, а також збирає інформацію та робить аналітичний огляд і висновки у разі виявлення фактів порушення Конвенції. В подальшому ці висновки стають базою для прийняття Резолюцій Генеральної Асамблеї ООН чи рішень Радою безпеки ООН з приводу запровадження санкцій у відношенні тих чи інших держав;

– Конвенція для захисту осіб від насильницьких зникнень від 2006, яка стосується явища, яке було глобальною проблемою – зникнення людей під час збройних конфліктів, масових заворушень, громадянських війн чи інших формах порушень громадської безпеки. Договір забороняє арешт, затримання, викрадення або позбавлення волі в будь-якій іншій формі, чи то з боку посадових осіб або інших осіб, які діють з мовчазної згоди держав, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону. Метою Конвенції є покарання за серйозні порушення прав людини й покінчити з ними. Дана Конвенція робить акцент на тому, що зникнення чи інша форма обмеження волі ч насильницького утримання особи не можлива навіть в інтересах національної безпеки, окрім випадків коли така особа набуває статусу злочинця чи комбатанта і до неї застосовується правовий режим регулювання відповідних відносин. На інституційному рівні ця Конвенція реалізується через діяльність Комітету ООН із захисту осіб від насильницьких зникнень. Його операційні можливості зосереджуються на впровадженні моніторингових та наглядових місій у країни, які порушують вимоги цієї Конвенції. Комітет наділений правом виступати в якості допоміжного слідчого органу під час виявлення фактів порушень Конвенції особливо щодо випадків жорсткого створення до осіб чи їх насильницького утримання. Узагальнюючи міжнародно-правових механізм захисту прав людини в сфері національної безпеки засобами ООН доцільно представити в табл. 3.1.

Таким чином, на рівні ООН створюються та функціонують міжнародні інституції у формі Комітетів, які здійснюють переважно наглядову та моніторингову діяльність в питаннях порушення прав людини в тому числі в сфері національної безпеки. Висновки та звіти, які вони готують уявляються нам недостатнім інструментом практичного захисту прав людини, особливо в умовах коли існують дійсні загрози чи порушення цілісності безпекового контуру

держави, особливо під час військової агресії, що наразі яскраво демонструє досвід війни РФ проти України.

Таблиця 3.1.

Міжнародно-правове забезпечення захисту прав людини в сфері національної безпеки структурами ООН

Міжнародно-правовий договір	Інституційне забезпечення його виконання (Контролюючий орган)	Форма реалізації контролюючої функції
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації	Комітет з ліквідації всіх форм дискримінації	Здійснюють моніторинг та нагляд за дотриманням прав людини, особливо в сфер національної безпеки; готують проекти резолюцій для Генеральної Асамблеї ООН
Міжнародний пакт про громадянські і політичні права	Комітет з прав людини	
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права	Комітет з економічних, соціальних та культурних прав	
Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання	Комітет проти катувань	Здійснює контроль за дотриманням положень Конвенції, готує представлення для запровадження санкцій на підставі власних висновків щодо порушень
Конвенція для захисту осіб від насильницьких зникнень	Комітет із захисту осіб від насильницьких зникнень	Здійснює контроль, готує відповідні звіти та санаційні подання; може виступати допоміжним слідчим органом

Значно більш складним уявляється механізм захисту прав людини в сфер національної безпеки в ЄС. Становлення і закріплення принципу поваги до прав людини в праві Європейського союзу пройшло довгий шлях. На початку, Європейські співтовариства були створені з важливим акцентом на сферу

економіки, і тому правові норми, що стосувалися прав людини, не були включені до первинних договорів, які утворювали основу для Європейських співтовариств. Не згаданий в установчих договорах Європейських співтовариств, принцип поваги до прав і свобод людини поступово починає забезпечуватися рішеннями Суду ЄС, які відіграли важливу роль у формуванні та розвитку механізмів захисту прав людини в ЄС [153, с. 68-70]. На сьогодні ЄС має значно більш розгалужену, а головне інституційно виважену та структуровану систему забезпечення й захисту прав людини у сфері національної безпеки (рис. 3.2.).

Указана система втілюється в діяльності окремих інституцій ЄС, які своїми діями або приймають загальнообов'язкові рішення, або запроваджують обмежувальні заходи до країн, які порушують вимоги законодавства ЄС щодо гарантій прав людини. Особливу увагу необхідно звернути на ту обставину, що більшість із міжнародно-правових актів отримали дієві механізми їх впровадження завдяки взаємозв'язкам та координації між всіма інституціями, які покликані забезпечити належний рівень захисту прав людини та створити реальні умови для практичного впровадження їхніх рішень шляхом надання їм утилітарності та правозастосовного характеру.

Отже, Європейська конвенція з прав людини 1950 року, Європейська соціальна хартія від 1961 року, Рамкова конвенція захисту природних меншин 1995 року, Європейська конвенція з попередження катувань і нелюдського поводження 1987 року, Конвенція РЄ про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року, з одного боку, дублюють міжнародно-правові акти, ініційовані та прийняті на рівні ООН, а з іншого ж боку, ЄС має більш дієвий механізм їх практичної реалізації, а також забезпечення виконання й дотримання державами членами вимог цих конвенцій.

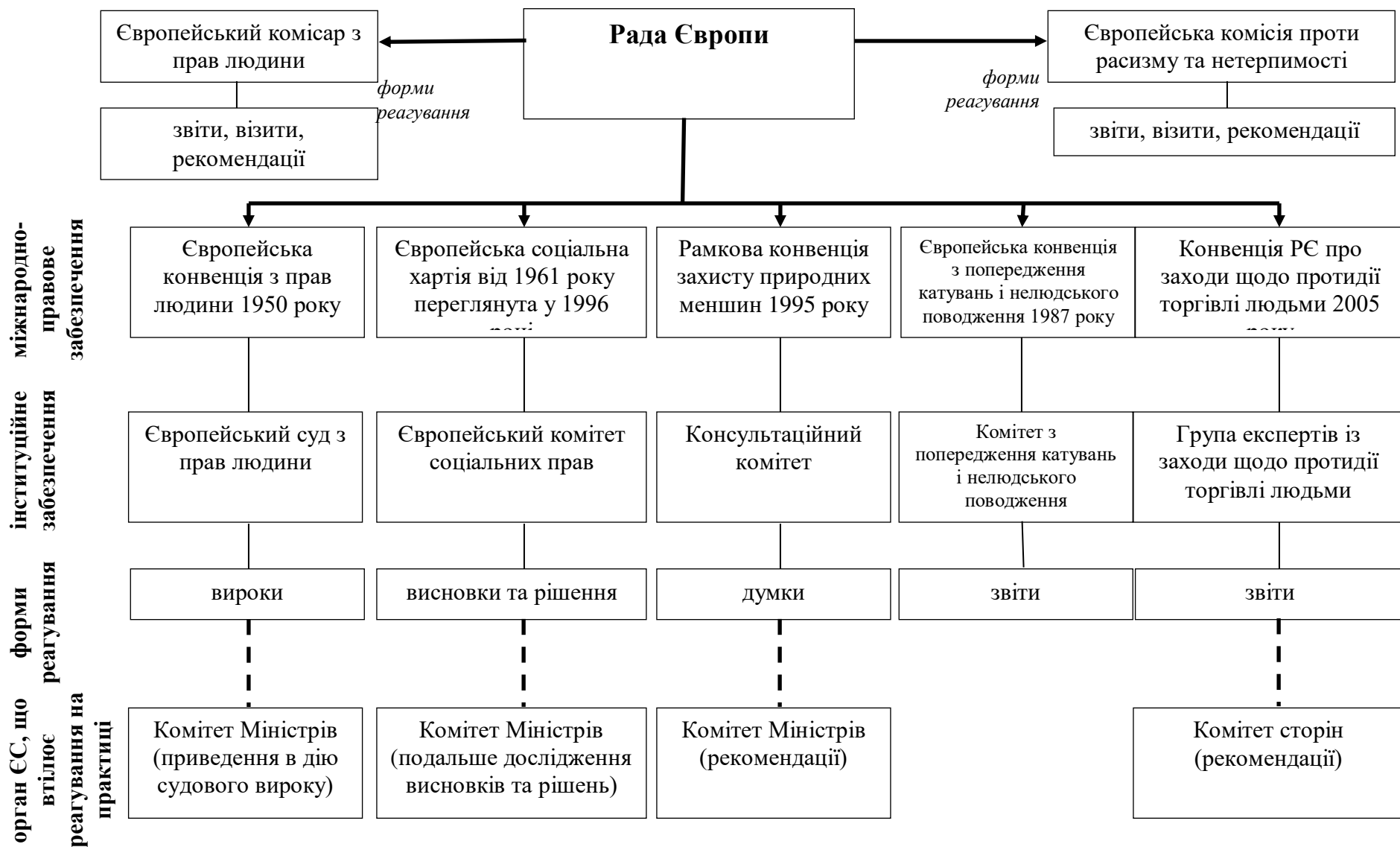

Рис. 3.1. Система захисту прав людини в сфері національної безпеки в ЄС

Дієвість таких комітетів пов'язана не лише із чітким розподілом меж функціональних обов'язків та зон відповідальності, а ще й тим, що всі вони введені до єдиного інституційного механізму ЄС. Вони не лише здійснюють нагляд та контроль за дотриманням положень тих чи інших Конвенцій, а ще й виступають в ролі основних органів реалізації політики ЄС в конкретному напрямі. У ролі контролювального органу вони реалізують свої повноваження шляхом здійснення відповідної контрольної-наглядової діяльності для подальшого спрямування висновків та рішень для виконання спеціальними інституціями ЄС: Комітетом міністрів та Комітетом сторін. Натомість, у значенні самостійних органів, на які покладається реалізація політики ЄС в конкретному напрямі, вони здатні самостійно приймати управлінські рішення, які зокрема сприяють реалізації положень Конвенцій, для впровадження яких вони і були створені.

Це обумовлює ефективність їхньої діяльності та прийнятих ними рішень, що одночасно підвищує їхню утилітарність та релевантність. З точки зору вітчизняного досвіду захисту прав людини у сфері національної безпеки цей механізм, відображений на рис. 3.2., доцільно запроваджувати та частково навіть імпелентувати інституційну його складову в Україні. Це суттєво підвищить рівень дотримання прав людини у сфері національної безпеки, знизить рівень зловживань такими правами чи взагалі їх порушення.

Наразі в практиці здійснення державного управління в галузі забезпечення прав людини у сфері національної безпеки активно та дієво функціонує лише механізм їхнього захисту Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ). Натомість, наприклад, Європейська конвенція з попередження катувань і нелюдського поводження 1987 р. або Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 р. не мають ефективного механізму реалізації в Україні.

Варто зауважити, що Україна не заперечує обов'язковість виконання

таких Конвенцій чи можливість долучення до реалізації їхніх положень спільними зусиллями разом із країнами-членами ЄС. Однак зважаючи на те, що Україна не є членом ЄС, то для обґрунтування діяльності, навіть спільної із вітчизняними органами державної влади, тих інституцій ЄС, які відповідають за реалізацію вказаних Конвенцій, потрібне створення спеціальної системи організаційно-правового забезпечення. Йдеться про законодавче забезпечення й пошук форм організаційної та інституційної співпраці на рівні органів публічного управління України та ЄС чи навіть про створення міжурядових або міжпарламентських груп і комітетів. Це все суттєво ускладнює процес імплементації практики ЄС до вітчизняної системи захисту прав людини у сфері національної безпеки та вимагає створення спеціальних моделей та форм взаємодії до того часу, поки Україна не набуде членства в ЄС.

Зовсім інша ситуація із ЄСПЛ, який є спеціально створеним судовим органом, який не лише контролює впровадження та дотримання норм Європейської конвенції з прав людини 1950 року (далі – Конвенція) в національну практику законодавчого забезпечення реалізації прав людини країн-членів ЄС, а ще й виступає судовою інстанцією для відновлення таких прав. Власне, унікальний статус ЄСПЛ обумовлює ефективність механізму практичної реалізації вказаної вище Конвенції. Це значно підвищує рівень гарантій прав людини, зокрема у сфері національної безпеки. Проте, на нашу думку, головне – цей статус дає змогу сформувати превентивний механізм для держав-учасниць цієї Конвенції, який передбачає їхній обов'язок застосовувати цілу низку заходів для створення системи гарантій та захисту прав людини.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод містить декілька важливих положень, що стосуються інтересів національної безпеки:

– частина 1 статті 6 Конвенції передбачає, що хоча судові засідання зазвичай відкриті для громадськості, проте існують випадки, коли преса та публіка можуть бути недопущені з міркувань моралі, громадського порядку або

національної безпеки, а також для захисту приватного життя сторін або якщо це суворо необхідно для правосуддя;

– частина 2 статті 8 декларує право на повагу приватного та сімейного життя, житло та кореспонденцію, а також встановлює, що держава не може втручатися в це право, крім випадків, що відповідають закону і є необхідними для національної, громадської безпеки, економічного добробуту країни, запобігання злочинам, захисту здоров'я та моралі, а також для захисту прав і свобод інших осіб;

– стаття 10 Конвенції декларує право на свободу вираження поглядів, дозволяючи обмеження цього права законом у випадках, що є необхідними для національної безпеки, територіальної цілісності, громадської безпеки, запобігання злочинам, захисту здоров'я, моралі, репутації чи прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету та неупередженості суду;

– стаття 11 Конвенції надає право на свободу мирних зібрань та об'єднання, з можливістю законних обмежень у випадках, коли це необхідно в демократичному суспільстві для національної та громадської безпеки, запобігання заворушень чи злочинам, захисту здоров'я, моралі або прав і свобод інших осіб [40].

Узагальнюючи наведені випадки обмеження прав людини в інтересах національної безпеки, відповідно до Конвенції, маємо зауважити, що вони стосуються випадків надмірно вільної поведінки та є результатом надлишкового сприйняття «свободи» суспільством. Кожна окрема особа формує у своїй правосвідомості ті межі «свободи», які, на її думку, є результатом законодавчого закріплення гарантій її прав. Держави не визначають на законодавчому рівні категорію «свобода», а лише встановлюють контури реалізації свободи волі в процесі здійснення суспільних відносин. Це може створювати хибне уявлення вседозволеності, а тому держава змушена

запроваджувати механізми обмеження таких надмірних проявів свободи волі.

Як зазначає С. А. Дроботов, класичним прикладом є посилання на так звані «громадські» або «суспільні інтереси», «державні інтереси», «інтереси національної безпеки». Хоча, на думку дослідника, усі вони зводяться до недопущення порушень, встановленого в державі правопорядку в процесі досягнення одними особами власних інтересів шляхом, який суперечить загально визнаному в державі сприйняттю свободи в реалізації громадянських прав [36, с. 25-27].

Зазначимо, що Конвенція дійсно встановлює певні обмеження прав людини у сфері національної безпеки, але існує і правозастосовна практика, яка виражається в рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Для України важливим є поєднання положень Конвенції та рішень ЄСПЛ у справах про захист прав людини у сфері національної безпеки. Синтез цих джерел права та правового регулювання є вихідним для цілей та результатів вітчизняного правозастосування органами державної влади у сфері національної безпеки, а також судових органів під час захисту та відновлення порушених громадянських прав. Саме їх поєднання дасть змогу створити ефективну систему захисту прав людини у сфері національної безпеки в Україні на засадах міжнародно-правових інструментів їх забезпечення та захисту.

У контексті розв'язання питань зі збереженням прав і свобод людини, значущим є випадок, розглянутий Європейським судом з прав людини у справі «Даджен проти Великобританії». У ній Суд висловив думку, що для оцінювання порушень ст. 8 Конвенції як «необхідних у демократичному суспільстві», необхідно зважити інтереси держави та права особи. Суд підкреслив, що слово «необхідних» не має такої ж гнучкості, як вирази «корисно», «розумно» або «бажано», і означає вимогу «актуальної суспільної потреби» для оцінюваної міри втручання. Первинне оцінювання цієї потреби належить до компетенції національної влади, однак її рішення підлягає перевірці Судом. Обмеження

прав, зазначених у Конвенції, не вважається «необхідним у демократичному суспільстві», якщо воно не відповідає вимогам пропорційності до законної мети, особливо в суспільстві, що цінує толерантність та відкритість [156]. У справі «Пехович проти Польщі» Європейський суд з прав людини наголосив на тому, що під час визначення «необхідності» обмежувальних заходів у демократичному суспільстві важливо оцінювати адекватність та достатність доказів, що підтверджують їхню виправданість, та переконатися, що вони відповідають законним цілям [157]. ЄСПЛ також зазначив, що будь-яке втручання держави у право особи на повагу до приватного життя та кореспонденції має бути законно обґрунтованим. Таке твердження вказує на важливість дотримання не лише національного законодавства, але й вимог щодо якості цього законодавства, його узгодження з принципами верховенства права [147, с. 190-191]. Отже, ЄСПЛ вважає, що для виправдання обмежень прав та свобод людини в контексті національної безпеки необхідно врахувати два ключові критерії: 1) законодавча визначеність та чіткість формулювання випадків потенційної необхідності запровадження обмеження громадянських прав для цілей національної безпеки, як у контексті зовнішніх загроз, так і в контексті надмірної свободи волі особами під час реалізації їхніх прав та інтересів у межах національного законодавства; 2) встановлення факту дійсного порушення інтересів національної безпеки, тобто втручання в систему її цілісного забезпечення, або встановлення невідворотності настання ризиків та негативних наслідків для цілісності системи національної безпеки у випадку, якщо встановлення обмежень прав та свобод людини не відбудеться.

Наведені положення свідчать про поєднання політичного та правового інструментів у системі захисту прав особи у сфері національної безпеки та потребують формування відповідної системної моделі на засадах міжнародно-правового інструментарію їх забезпечення та відновлення (рис. 3.2.).

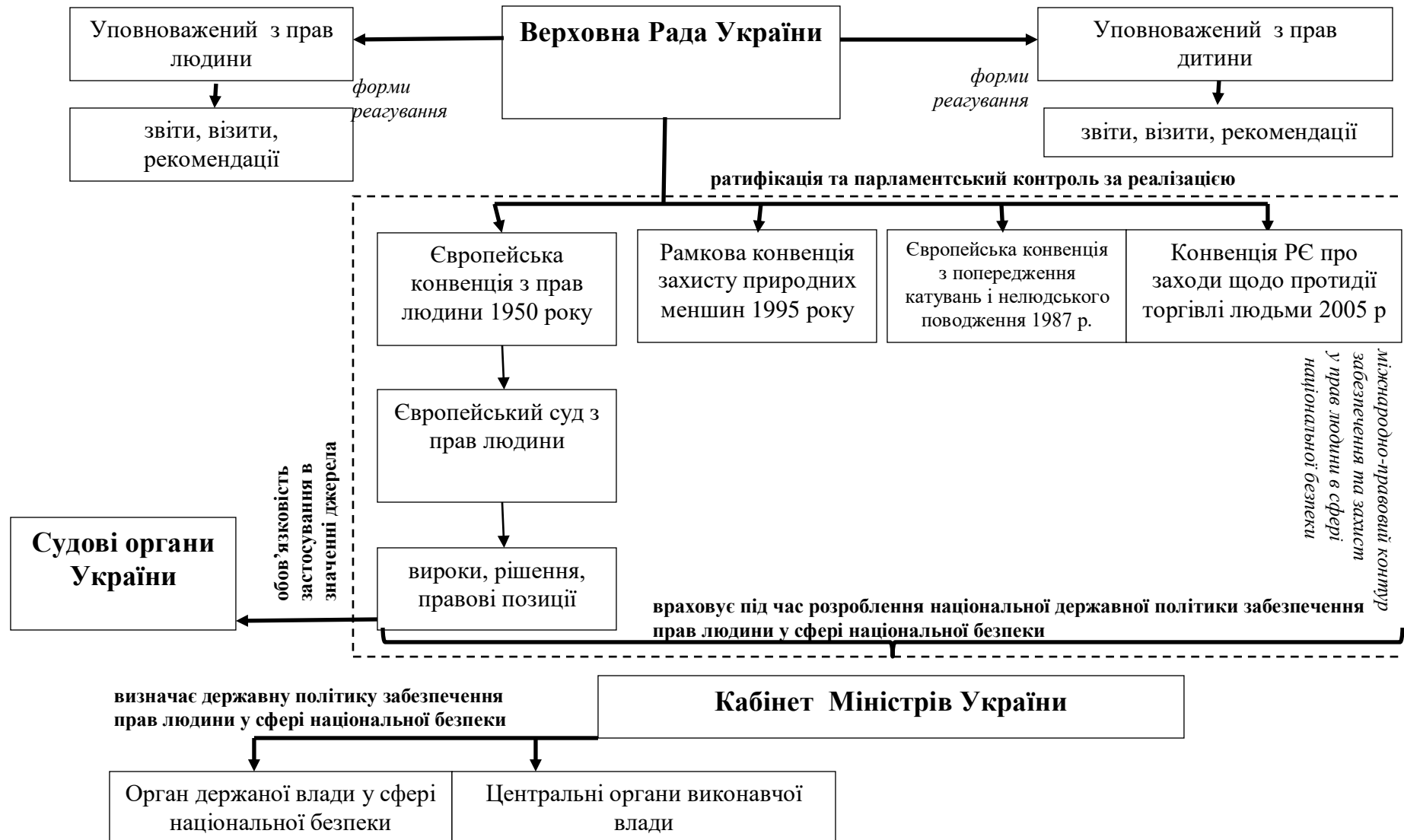

Рис. 3.2. Модель захисту прав людини у сфері національної безпеки в Україні на засадах міжнародно-правового інструментарію їх забезпечення та відновлення

Отже, пропонуємо запровадити в національну політику забезпечення прав людини у сфері національної безпеки міжнародно-правовий контур, який дасть змогу більш чітко визначити заходи та засоби її реалізації. У цьому контексті варто згадати думку Т. І. Фулей, що можливість держави посилатися на міркування державної безпеки як виправдання зменшення захисту, що надається у сфері прав людини, неминуче викликає стурбованість, оскільки не можна в цьому випадку повністю уникнути ризику зловживання. Національна безпека часто згадується в контексті загрози тероризму, а в суспільстві, яке пережило 11 вересня 2001 року, розвивається (і має достатню підтримку серед населення), щоб узаконити різні обмеження деяких прав. Звичайно, дуже складні форми шпигунства й тероризму, які на сьогодні загрожують демократичному суспільству, вимагають від держав застосування ефективних заходів захисту, проте країни не можуть вдаватися до будь-яких заходів під приводом такої боротьби. Отже, йдеться про оцінку національної безпеки як причини для використання державами надзвичайних повноважень, що дають змогу обмежувати звичайний захист фундаментальних прав [140, с. 122-131]. Проте для України такі повноваження мають чітко ґрунтуватись на законодавстві з урахуванням положень міжнародно-правових актів, ратифікованих Верховною Радою України. Окрім того, необхідно також враховувати правові позиції ЄСПЛ, при чому не лише під час судового захисту прав людини засобами національного судочинства, але і в процесі розроблення відповідної державної політики органами виконавчої влад, а зокрема органами, на які безпосередньо покладено обов'язок забезпечувати національну безпеку України.

Така модель суттєво підвищить рівень транспарентності державного управління у сфері національної безпеки та зробить захист прав людини в цій сфері значно ефективнішим, що відповідатиме найвищим демократичним стандартам, запровадженим у світі.

Висновки до розділу 3

За результатами аналізу сучасного стану механізму забезпечення права людини у сфері національної безпеки в Україні доцільно зробити такі висновки.

1. Доведено, що механізм забезпечення прав людини у сфері національної безпеки є сукупністю способів, засобів та елементів організаційно-правового, інституційного та функціонального забезпечення процесу практичного втілення політики держави щодо гарантій реалізації прав та свобод людини у сфері національної безпеки з урахуванням її потреб, без забезпечення яких така реалізація повноти прав неможлива, що обумовлює допустимість та достатність підстав для можливості обмеження прав людини. Структура механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки демонструє тісний зв'язок інституційної, організаційної та функціональної складових, кожна із яких ґрунтується винятково за законодавстві та визначає потенційний контур реалізації прав людини й запровадження їх обмежень в аналізованій сфері.

2. Класичне співвідношення «прав людини» та «національної безпеки» як об'єктів державної політики чи владно-управлінського впливу не розкриває всієї фундаментальності правової природи інституту обмеження прав людини. Вважаємо, що особи можуть досягнути такого рівня розвитку правової свідомості, коли держава визначатиме можливість застосування обмеження прав без реальної реалізації імперативного впливу на особу для вчинення такого фізичного обмеження.

3. Аналіз сучасного стану системи національного судового захисту права людини у сфері національної безпеки засвідчує, що право на судовий захист є невід'ємним елементом системи громадянських прав та свобод і в жодному випадку не може бути обмежене навіть в інтересах національної безпеки. Цей підхід, застосований законодавцем, кореспондує із положеннями міжнародно-

правових актів у сфері регулювання громадянських прав та свобод, а тому вони визнаються та гарантуються державою в повному обсязі без жодних винятків чи застережень. Судовий захист прав осіб у сфері національної безпеки здійснюється в порядку адміністративного судочинства, оскільки стороною в таких правових спорах завжди виступає суб'єкт владних повноважень. Окрім того, здебільшого такі спори передбачають розв'язання питання щодо скасування акту, виданого органом державної влади.

Аналіз практики захисту прав людини у сфері національної безпеки через міжнародні інституції розкриває особливості міжнародно-правового забезпечення їхнього захисту як на рівні ООН, так і на регіональному рівні ЄС, який, на наше переконання, є більш утилітарним та цінним для вітчизняної практики забезпечення реалізації громадянських прав та свобод у сфері національної безпеки. Відтворена нами система захисту прав людини у сфері національної безпеки в ЄС втілюється в діяльності окремих інституцій ЄС, які своїми діями або приймають загальнообов'язкові рішення, або запроваджують обмежувальні заходи щодо країн, які порушують вимоги законодавства ЄС стосовно гарантій прав людини. Особливу увагу необхідно звернути на ту обставину, що більшість із міжнародно-правових актів отримали дієві механізми їх впровадження завдяки взаємозв'язкам та координації між усіма інституціями, які покликані забезпечити належний рівень захисту прав людини та створити реальні умови для практичного впровадження їхніх рішень, надаючи їм утилітарності та правозастосовного характеру. Запропоновано для впровадження національну модель захисту прав людини у сфері національної безпеки в Україні, розроблену на засадах міжнародно-правового інструментарію їх забезпечення та відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. І., Ситник Г. П., Смолянчук В. Ф. Глобальна та національна безпека. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
2. Абрамов В. И., Смолянчук В. Ф. Государственное управление в сфере национальной безопасности. Киев : НАДУ, 2012. 349 с.
3. Адамчук О. В., Дмитренко О. М., Салюк С. В. Загальний аналіз різних аспектів національної безпеки України як поняття в сучасних наукових дослідженнях. *Theory and Practice of Public Administration*. 2018. № 4(63). С. 1–7.
4. Алямкін Р. В., Федорін М. П. Правове забезпечення національної інформаційної безпеки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 4. С. 91–96.
5. Антонов В. О. Конституційно правові засади національної безпеки України : монографія. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
6. Артюшин Л. М., Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегій воєнної безпеки суспільства і держави : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 178 с.
7. Бакірова І. О. Державно-правовий механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист та місце органів юстиції України у здійсненні правосуддя. *Міністерство юстиції*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9254.
8. Баланда А. Л. Соціальна складова національної безпеки України. *Управління соціально-економічними процесами*. С. 166–172. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11660/14-Balanda.pdf?sequence=1>.
9. Басов А. В. Забезпечення громадської безпеки: поняття та зміст. *Адміністративне право і процес*. 2012. № 2(2). С. 52–64.

10. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 544 с.
11. Бехруз Х. Н. Методологические основы сравнительного правоведения. Киев : Логос, 2007. 32 с.
12. Бигич О. Л. Місце порівняльного методу в правовій методології. *Правова держава*. 2002. Вип. 13. С. 448–454.
13. Блистів Т. І., Колесник В. Т., Пригунов П. Я., Карпова К. В. Концептуальні підходи до визначення методологічної функції законодавчого забезпечення національної безпеки України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2015. № 4(81). С. 13–26.
14. Богданович В. Ю., Єжеєв М. Ф., Свида І. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія. Львів : ЛІСВ, 2008. 300 с.
15. Бодрук О. С., Гончаренко О. М. Національна безпека України: історія і сучасність : монографія. Київ : ІСЕМВ, 1993. 98 с.
16. Бугуцький П. П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 40 с.
17. Винниченко В. Відродження нації. Київ-Відень, 1920. Т. 1–3. 380 с.
18. Вонсович О. С. Національна безпека України в умовах сучасних геополітичних змін. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2017. Вип. 24(2). С. 18–24.
19. Гаврильців М. Т. Захист законного інтересу як передумова на звернення до адміністративного суду: поняття, сутність, види. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. Юридична*. 2016. Вип. 4. С. 161–171.
20. Глазов О. В. Національна безпека: сутність, ознаки, концепція та

геополітичні чинники. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія.* 2011. Т. 155, Вип. 143. С. 42–46.

21. Гончаренко Г. А. Управління сектором безпеки України: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Право, 2020. 344 с.

22. Гончаренко О. М., Лисицин Е. М., Вагапов В. Б. Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України. *Наука і оборона.* 2002. № 1. С. 18–24.

23. Горбань В. І. Співвідношення прав людини і прав народу (нації) в контексті верховенства права. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.* 2018. Вип. 28. С. 38–57.

24. Горінецький Й. І. Правоохоронна функція держав Центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 254 с.

25. Гриценко А. С., Перепилиця Г. М. Про функції Воєнної організації держави. *Наука и оборона.* 1999. № 1. С. 28–33.

26. Гришко О. М. Механізм забезпечення прав людини в Україні. *Правове регулювання економіки.* 2017. № 16. С. 33–43.

27. Данілян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: структура та напрями реалізації : навч. посіб. Харків : Фоліо, 2002. 286 с.

28. Дацюк А., Садовський В., Полтораков О., Марутян Р. Аналіз державної політики у сфері національної безпеки і оборони України. Київ : НАДУ при Президентіві України, 2015. 40 с.

29. Дашкевич Я. Питання безпеки: зміст і межі поняття. *Український час.* 1996. № 1(15). С. 2–8.

30. Дзьобань О. П. Національна безпека: світоглядні та теоретико-

методологічні засади : монографія. Харків : Право, 2021. 776 с.

31. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Сучасність, 1968. 88 с.

32. Домбровська С. М. Механізм забезпечення державної соціальної безпеки в Україні. *Наукові праці: Науково-методичний журнал ЧДУ ім. Петра Могили*. 2015. Вип. 242, Т. 254. С. 28–32.

33. Доронін І. М. Національна безпека України в інформаційну епоху: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / НДІ інформатики і права НАПрН України. Київ, 2020. 39 с.

34. Доронін І. М. Цифровий розвиток та національна безпека у контексті правових проблем. *Інформація і право*. 2019. № 1(28). С. 29–36.

35. Досенко С. Д., Шевченко Т. О. Права та свободи людини і громадянина як елемент системи забезпечення національної безпеки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. № 29. С. 127–133.

36. Дроботов С. А. Конституційно-правове забезпечення національної безпеки в Україні. *Journal «Science Rise: Juridical Science»*. 2020. № 2(12). С. 24–29.

37. Дроботов С. А. Національна безпека і забезпечення прав людини в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 3-2. С. 16–23.

38. Дубов О. Г. Становлення методологічних юридичних досліджень: особливості радянського та сучасного етапів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 16 с.

39. Дуброва А. Інституційно-правовий механізм забезпечення конституційних прав і свобод людини в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. № 3(63). С. 25–29.

40. Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав

людини і основоположних свобод) : Конвенція Ради Європи з Протоколами від 04 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

41. Загальна декларація прав людини ООН : Декларація від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

42. Загоруй І. С. Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 2. С. 66–82.

43. Зайчук О. В., Заєць А. П. Теорія держави і права. Академічний курс. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

44. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 78–87.

45. Каглинський О. Є. Співвідношення категорій «права та свободи людини» та «національна безпека»: аксіологічний аспект. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. Вип. 29. С. 131–139.

46. Кампо В. Права людини і національна безпека у контексті воєнного стану в Україні у листопаді-грудні 2018 р.: конституційно-правові проблеми. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 27 черв. 2019 р. Київ : ВАІТЕ, 2019. С. 108–118.

47. Квецько Д., Красівський З. 50 років радянської влади на Україні. *Воля і Батьківщина*. 1964. Ч. 1. С. 5–27.

48. Кобко Є. В. Моніторинг загроз національній безпеці держави: зарубіжний досвід та українські реалії публічно-правового забезпечення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 122–134.

49. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці : монографія. Київ : Логос, 2011. 392 с.

50. Ковальчук В. Права людини та народний суверенітет: їх

співвідношення у європейській доктрині конституціоналізму. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 27 черв. 2019 р. Київ : ВАІТЕ, 2019. 378 с.

51. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06 лип. 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

52. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

53. Концепція розвитку законодавства України на 1997–2005 роки : монографія / Опришко В. Ф. та ін. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. 127 с.

54. Копанчук В. О. Нормативно-правове забезпечення державної політики національної безпеки та громадського порядку України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 12.

55. Копоть В. О. Концептуальні основи правового реалізму : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2008. 15 с.

56. Корж І. Ф. Державна безпека: методологічні підходи до системи складових поняття. *Правова інформатика*. 2012. № 4(36). С. 69–77.

57. Кормич Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України : монографія. Одеса : Юридична література, 2003. 472 с.

58. Корнієвський О. А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави : монографія. Київ : Альтерпрес, 2010. 396 с.

59. Косевцов В. О. Національна безпека України (теорія, реальність, прогноз) : монографія. Київ : Статсанга, 2000. 252 с.

60. Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки. Київ : ЗАТ Видавничий дім «ДЕМІД», 2002. 346 с.

61. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.

62. Костицький М. В. Філософсько-правові питання методології юридичної науки. *Філософські і методологічні проблеми права*. 2011. № 2. С. 25–31.
63. Костицький М. В., Тимченко І. А. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. Чернівці : Рута, 2008. 560 с.
64. Кравець Є. Я. Національна безпека України: до концепції законодавства. *Вісник АН України*. 1994. № 1. С. 83–90.
65. Криштанович М. Ф. Механізми державної політики України щодо забезпечення національної безпеки. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. № 3(22). С. 248–254.
66. Криштанович М. Ф., Пушак Я. Я., Флейчук М. І., Франчук В. І. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення : монографія. Львів : Сполом, 2020. 418 с.
67. Крутов В. В. Від патріотичного виховання, боротьби з тероризмом до недержавної системи національної безпеки : монографія. Київ : Фенікс, 2008. 592 с.
68. Кубецька О., Остапенко Т., Палешко Я. Умови забезпечення національної безпеки держави. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 321–327.
69. Курас А. І. Національна безпека України: військово-політичні парадигми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2014. Вип. 2. С. 230–240.
70. Левицька М. Б. Теоретико-правові аспекти забезпечення національної безпеки органами внутрішніх справ України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. 17 с.
71. Лисицин Е. Співвідношення між воєнною доктриною та стратегією національної безпеки. *Спостерігач*. 1996. № 21. С. 2–16.

72. Ліпкан В. А. Національна безпека України : монографія. Київ : Кондор, 2013. 437 с.
73. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монографія. Київ : Текст, 2003. 160 с.
74. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки : підручник. Київ : КНТ, 2009. 631 с.
75. Лужанський А. В. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 10(122). С. 45–48.
76. Луць Л. А. Методологія порівняльного правознавства. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали III регіон. наук. конф. Львів, 1997. С. 29–34.
77. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монографія. Харків : Право, 2002. 328 с.
78. Медвідь Ф., Чорна М. Безпекова політика України в умовах зовнішньої агресії: нормативно-правове забезпечення. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2018. № 5-6(79-80). С. 117–128.
79. Мельников О. Г. Державне управління у сфері прикордонної безпеки в умовах європейської інтеграції України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2011. 28 с.
80. Мерник А. М., Кузьміна В. О., Бурлаков В. М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 42–46. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/9>
81. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН : Пакт від 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
82. Мінка Т. П. Адміністративно-правові режими та їх забезпечення органами внутрішніх справ : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ,

2011. 614 с.

83. Міхновський М. І. Самостійна Україна / упоряд. Р. Коваль та ін. Київ : Діокор, 2002. 76 с.

84. Мозгова А. Державна політика у сфері адміністративно-правової охорони прав і свобод людини і громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 175–181.

85. Нестерович В. Ф. Верховенство права та забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях України. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Т. 200. С. 80–92.

86. Нікітін Ю. В. Національна безпека України в сучасних умовах: ризики і фактори впливу. *Юридична наука*. 2015. № 2. С. 141–147.

87. Новікова О. Ф. Соціальні небезпеки та їх наслідки в умовах збройного конфлікту на Сході України. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2017. № 1-2. С. 149–161.

88. Оніщенко Н. До питання про пошук балансу у співвідношенні громадянського суспільства та держави. *Право України*. 2014. № 4. С. 55–62.

89. Онопенко П. В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 325 с.

90. Пелагеша Н. Україна в смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Київ : НІСД, 2008. 288 с.

91. Пилипчук В. Пріоритети розвитку правової науки в галузі національної безпеки. *Вісник Національної академії наук України*. 2009. № 5. С. 30–35.

92. Пирожков С. І. Проблеми національної безпеки в контексті європейського вибору України. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період*. 2003. Вип. 5. С. 36–52.

93. Погорілко В. Ф. Поняття і види основних прав, свобод та обов'язків

людини і громадянина в Україні. Конституційно правові засади національної безпеки України. Київ : Наукова думка, 1999. 735 с.

94. Подорожна Т. Національна безпека та конституційний правопорядок як чинники забезпечення прав людини. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 27 черв. 2019 р. Київ : ВАІТЕ, 2019. 378 с.

95. Полтава П. Підготовка Третьої світової війни та завдання українського народу. *Літопис УПА*. 1984. Т. 10. С. 371–372.

96. Полтава П. Про наш план боротьби за визволення України в теперішніх обставинах. *Літопис УПА*. 1984. Т. 10. С. 101–103.

97. Пономарьов С. П. Методологія та методи дослідження адміністративно-правових засад сектора безпеки і оборони України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2017. Вип. 43, Т. 4. С. 263–269.

98. Почепцов Г. Г. Національна безпека країн перехідного періоду. Київ : Наука, 1999. 378 с.

99. Приєшкіна О. В. Забезпечення прав людини в Україні: стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА. Сер. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 109–114. URL:

http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12528/Priieshkina_Zabezpec_hennia_prav_liudyny.pdf.

100. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

101. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.

102. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

103. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03 листоп. 2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.

104. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

105. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

106. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27 верес. 2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>.

107. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1680-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text>.

108. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

109. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.

110. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>.

111. Процевський В., Горбань В. Співвідношення прав людини та національної безпеки: методологія тлумачення конституції України. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 27 черв. 2019 р. Київ : ВАІТЕ, 2019.

378 с.

112. Проць І. М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381–384.

113. Рабінович П. М. Вільність і рівноправність людини у Конституції України. *Юридический вестник*. 1998. № 2. С. 47–50.

114. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

115. Радовецька Л. В., Тихомиров О. О. Методологія юридичних досліджень сфери безпеки. *Методологія в праві : монографія / за заг. ред. І. Безклубого*. Київ : Грамота, 2017. 658 с.

116. Рішення Конституційного Суду України від 08 квіт. 2015 р. № 3-рп/2015 у справі № 1-6/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text>.

117. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 груд. 1997 р. № 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text>.

118. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами» від 09 верес. 2010 р. № 19-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-10#Text>.

119. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів

про призначення або звільнення посадових осіб) від 07 трав. 2002 р. № 8-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text>.

120. Романов О. Національна безпека: сучасний стан та перспективи. *Юридичний журнал*. 2005. № 4. С. 15–20.

121. Романова А. А. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2012. № 2. С. 599–602.

122. Савенко М. Д. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 68–83.

123. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Харків : Право, 2018. 440 с.

124. Селіванов В. Права і свободи людини: класична доктрина і сучасна концепція (до порівняльної характеристики). *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 4(43). С. 3–15.

125. Семенченко А. І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки України : монографія. Київ : НАДУ, 2008. 428 с.

126. Сенчук І. І. Механізм захисту прав людини: актуальні проблеми дослідження. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. 2019. № 1. С. 188–191.

127. Сидорчук Ю. М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682. С. 33–35.

128. Сироїд Т. Л. Правова основа політики Європейського Союзу в галузі безпеки: від витоків до сучасності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 547–560.

129. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади). Київ : НАДУ, 2012. 544 с.

130. Слінько Т. М. Правові підстави обмеження реалізації прав і свобод людини та громадянина. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. статей за матер. І наук.-практ. конф. з європ. права, 24 квіт. 2018 р. / ред. кол.: А. П. Гетьман та ін. Харків, 2018. С. 41–46. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15153/1/Slinko.pdf>.
131. Смокович М. І., Бевзенко В. М. Адміністративний процес України: теорія, практика. Київ : ВД «Дакор», 2020. 1346 с.
132. Смолянюк В. Ф. Національні інтереси України: еволюція в політичному часі. *Інститут президентства України в системі державної влади України* : матеріали наук. конф. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. С. 240–244.
133. Смолянюк В. Ф. Системні засади національної безпеки України. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2018. № 2(37). С. 107–126.
134. Сульженко Ю. Реалізація права на судовий захист у суді першої інстанції. *Право України*. 2005. № 7. С. 89–94.
135. Тихомиров Д. О. Структура методології досліджень державної політики у сфері безпеки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2(18). С. 46–52.
136. Тітко Е. В. Національна та міжнародна безпека у контексті захисту прав людини в умовах сьогодення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2(12). С. 126–138.
137. Ткачук Т. Ю. Державна політика у сфері забезпечення інформаційної безпеки на сучасному етапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 46, Т. 2. С. 39–43.
138. Тодька Ю. Н., Супрунюк Е. В. Конституция Украины – основа стабильности конституционного строя и реформирования общества. Симферополь, 1997. 295 с.

139. Флурі Ф., Бадрака В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки: актуальні джерела. Київ : Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, 2016. 272 с.
140. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : наук.-метод. посіб. для суддів. Київ, 2015. 208 с.
141. Харбан І. А. Система європейської безпеки і напрямки воєнно-політичної інтеграції України до її структури : монографія. Київ : Варта, 2005. 544 с.
142. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ-Відень, 1921–1922. Т. 1–4. 160 с.
143. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень. Київ : Слово, 2003. 240 с.
144. Часник Д. В. Забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії російської федерації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2022. № 34. С. 62–72.
145. Чижов Д. А. Державна політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах цифровізації. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2022. № 121(4). С. 46–52.
146. Чижов Д. А. Механізм забезпечення прав та свобод людини і громадянина в сфері національної безпеки України. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2021. № 29. С. 120–126.
147. Чижов Д. А. Судовий захист прав людини у сфері національної безпеки як комплексний політико-правовий інститут. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 184–192.
148. Чижов Д. А. Теоретико-правові підходи до розуміння прав людини як об'єкта національної безпеки. *Парадигмальні виклики сучасного розвитку* : колективна монографія / за заг. ред. Дуки А. П. Чернігів : ГО «Науково-освітній

інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. С. 68–78.

149. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 186–191.

150. Шило С. М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Т. 2, Вип. 22, Ч. 1. С. 269-273

151. Шмоткін О. В. Права особи як об'єкт національної безпеки України. *Наукові записки НаУКМА. Сер. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 115–122.

152. Шульга М. О. Шульги Українське суспільство на порозі третього тисячоліття : монографія. Київ : Інтерлогії, 1999. 642 с.

153. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 168 с.

154. Щербанюк О. Права людини і національна безпека: проблеми забезпечення конституційним судом України. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 27 черв. 2019 р. Київ : ВАІТЕ, 2019. 378 с.

155. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред-кол.) та ін. Київ : Укр. енцикл, 2002. Т. 4: Н-П. 720 с.

156. Case of Dudgeon V. : Judgment European Court of Human Rights 22 October 1981. Application no. 7525/76. The United Kingdom.

157. Case of Piechowicz V. : Judgment European Court of Human Rights 17 April 2012. Application no. 20071/07. Poland.

158. Conte A. Human Rights Compliance in the Fight Against Terrorism. *Human Rights in the Prevention and Punishment of Terrorism*. 2010. P. 389–421.

159. Farmer C. Upholding whose right? Discretionary police powers to punish, collective previctimisation and the dilution of individual rights. *Australian &*

New Zealand Journal of Criminology. 2017. Vol. 50, No. 4. P. 493–509.

160. Finnane M. The public rhetorics of policing in times of war and violence: countering apocalyptic visions. *Crime, Law and Social Change*. 2008. Vol. 50, No. 1-2. P. 7–24.

161. Getman A., Yakoviyk I. National security strategy of Ukraine: history of belated reforms. *Problemy zakonnosti*. 2019. Vol. 147.

162. Ipek Demirsu C. Sovereignty Between Security and Human Rights Principles. *Counterterrorism and the Prospects of Human Rights*. 2017. Vol. 17-19. P. 9–39.

163. Mishchuk Ye. V. Methodology for assessing the economic security of the company's stakeholders as a component of its economic security. *Visnyk KNUTD*. 2019. Vol. 6, No. 136. P. 78–84.

164. Opinion on the protection of human rights in emergency situations : Adopted by the Venice Commission at its 66th Plenary Session, 17-18 March 2006. Opinion No. 359/2005. Venice, 2006. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2006\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2006)015-e).

Наукове видання

ЧИЖОВ Д. А.

**РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ
ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Монографія